

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

18

1978

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ
СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР
ЛЬВІВСЬКИЙ ОРДЕНА ЛЕНІНА ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ ІВАНА ФРАНКА

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

ВИПУСК 18

ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ
СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Л Ї В І В
ВИДАВНИЦТВО ПРИ ЛЬВІВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
ВИДАВНИЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ «ВИЩА ШКОЛА»
1978

У збірнику розглядаються питання історії південних і західних слов'ян переважно нового і новітнього часу. Значне місце відведено історичним зв'язкам народів нашої країни із зарубіжними слов'янськими народами. Ряд статей присвячено історіографічним проблемам.

Призначений для науковців, викладачів вищих учбових закладів, студентів.

Редакційна колегія: доц., канд. іст. наук В. П. Чорній (відп. ред.), доц., канд. іст. наук І. І. Белякевич (заст. відп. ред.), доц., канд. філол. наук К. К. Трофимович (заст. відп. ред.), доц., канд. філол. наук О. І. Грибовська (відп. секр.), проф., д-р іст. наук О. С. Бейліс, проф., д-р філол. наук Г. Д. Вервес, проф., д-р іст. наук І. М. Гранчак, проф., д-р іст. наук А. Ф. Кізченко, доц., канд. філол. наук В. А. Моторний, проф., д-р іст. наук С. І. Сідельников, проф., д-р іст. наук І. М. Теодорович, проф., д-р філол. наук П. П. Чучка.

Адреса редакційної колегії: 290000, Львів, вул. Університетська, 1, держуніверситет, кафедра історії південних і західних слов'ян, тел. 79-89-21.

Редакція суспільно-політичної і філологічної літератури

СТАТТІ

Л. О. ЗАШКІЛЬНЯК, ст. викл., Г. Й. СТРОНСЬКИЙ,
Львівський університет

ОСНОВНІ ФОРМИ І НАПРЯМИ СПІВРОБІТНИЦТВА РАДЯНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ В 60—70-ТІ РОКИ

У багатогранному співробітництві соціалістичних країн у всіх галузях суспільно-політичного життя важливе місце займають наукові зв'язки. Одне з чільних місць у розвитку наукових контактів між СРСР і ПНР належить радянським і польським історикам. У сучасних умовах постійно зростає значення творчого розв'язання багатьох важливих проблем суспільствознавства спільними зусиллями вчених соціалістичних країн. У Звіті ЦК КПРС XXV з'їзду КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев відзначив, що «дедалі більше зростає значення наукового дослідження кардинальних проблем світового розвитку і міжнародних відносин, революційного процесу, взаємодії і єдності різних його потоків, співвідношення боротьби за демократію з боротьбою за соціалізм, протиборства сил у головному питанні сучасності — у питанні про війну і мир» [2, с. 81—82].

У радянській літературі питання наукового співробітництва радянських і польських вчених висвітлювались в працях І. Кисельова [17; 18], Є. Дудзинської [12], С. Васильєва, Г. Клепікова, Б. Стахеева [5]. Радянсько-польських зв'язків в галузі історичної науки торкались у своїх дослідженнях П. Калениченко [15], Л. Чекаленко [28], В. Колесник [19], В. Толстой [26] та ін. Окремі моменти зв'язків вчених СРСР і ПНР в галузі історії відзначали польські науковці В. Краузе і Т. Вуек [31], М. Дроздовський [30], О. Вишомірська-Кузьмінська [34]. Разом з тим співпраця радянських і польських істориків, яка постійно розвивається і збагачується новими формами, не була ще об'єктом спеціального дослідження, у якому б простежувався розвиток цього співробітництва, показувалась його роль у наукових зв'язках, у зміцненні і поглибленні дружби радянського і польського народів. Спробу підвести підсумки наукової співпраці істориків СРСР і ПНР в 60—70-ті роки зроблено у цій статті. Автори не ставлять перед собою завдання дати

вичерпну характеристику цього співробітництва, а лише намічають важливі моменти для наступного дослідження.

60—70-ті роки — час значних успіхів радянської і польської науки взагалі і історичної зокрема. Рішення XX з'їзду КПРС і завдання, накреслені у новій Програмі партії, були імпульсом для якісно нового етапу розвитку суспільних наук. Наприкінці 50-х — на початку 60-х років у методологічній базі польської історичної науки остаточно закріплюються теоретичні положення марксизму-ленінізму. Перед польською історичною наукою постають завдання активної переоцінки надбань буржуазної історіографії. Все це не могло не позначитися на розвитку співробітництва між істориками СРСР і ПНР.

Радянсько-польське співробітництво в галузі історичної науки є невід'ємною складовою частиною комплексу всебічних дружніх відносин між радянським і польським народами. Співпраця істориків, що почала складатися наприкінці 40-х років, лише наприкінці 50-х набирає сталого планового характеру. Слід відзначити, що історики були першими, хто приступив до планово-тематичного співробітництва, координації досліджень та видання спільних праць. Співпраця вчених-істориків обох країн здійснювалася в основному по лінії академії наук та їхніх установ, міжвузівських зв'язків і зв'язків між іншими закладами (бібліотеками, архівами, музеями).

Новий етап співробітництва між Академією наук СРСР і Польською академією наук (ПАН) розпочав трирічний Договір про розвиток наукового співробітництва (1957), який у 1960 р. був продовжений на невизначений строк [11, с. 76, 92]. На його основі систематично підписувались і виконувались щорічні, дворічні і п'ятирічні плани двостороннього наукового співробітництва. Кількість проблем з суспільних наук з кожним роком збільшувалася; у плані на 1971—1975 рр. їх налічувалося 17 [29, 1971, № 21, с. 21]. В останні роки почали укладати угоди й окремі інститути академії наук. Кінець 60-х — початок 70-х років позначився посиленням інтеграції наукових досліджень. У цьому відношенні важливе значення мала Угода про багатосторонню співпрацю між академіями наук СРСР, ПНР, НРБ, Куби, МНР, НДР, СРР та УНР [11, с. 147]. Спільне розв'язання наукових проблем отримало високу оцінку на XXV з'їзді КПРС, VII з'їзді ПОРП.

По лінії вузів співробітництво протягом багатьох років ведеться на основі довгострокових угод між Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти СРСР і Міністерством вищої школи ПНР. Угоди реалізуються у щорічних або дворічних планах, які складаються окремими вузами обох країн. У досліджуваній період міжвузівське співробітництво зростало особливо швидко. Якщо у 1960 р. лише Московський університет був зв'язаний угодою з Варшавським, то у 1975 р. договори уклали 34 вузи СРСР і 24 вузи Народної Польщі

[7, 1975, № 6, с. 86]. Особливо плідно співпрацюють історики Московського, Київського, Львівського, Єреванського і Варшавського, Краківського, Люблінського університетів. Існуюча система угод стимулювала розвиток радянсько-польського наукового співробітництва.

Однією з найважливіших форм співробітництва радянських і польських істориків була підготовка і спільне видання збірників документів і колективних монографій. Уваги заслуговує фундаментальна багатотомна публікація «Документи і матеріали з історії радянсько-польських відносин». В 9-ти т. (М., 1963—1974)*. Виданню кожного тому передую велика підготовча робота, яку веде спільний редакційний комітет. Велике за обсягом і цінне за змістом видання містить різні документи і матеріали з березня 1917 по 60-ті роки. Наукова громадськість схвально зустріла появу цього видання [див. рецензії: 9, 1964, № 6; 35, 1965, № 12]. Дослідники отримали надзвичайно важливі матеріали з радянських і польських архівів. Це тим більш важливо, що на Заході продовжують виходити роботи буржуазних істориків, де радянсько-польські відносини зображуються на основі тенденційно підібраних матеріалів.

Другою фундаментальною публікацією документів є збірник, присвячений польському повстанню 1863 р. і революційним зв'язкам народів Росії і Польщі в добу капіталізму, — «Повстання 1863 року. Матеріали і документи». (Москва—Вроцлав, 1961—1973). За попередньою домовленістю, частина матеріалів виходила в СРСР (7 томів), а частина — у ПНР (20 томів). У підготовчих роботах брали участь радянські установи — Інститут слов'янознавства і балканістики АН СРСР, Інститут історії АН СРСР, Інститути історії АН УРСР, АН БРСР, АН ЛитРСР, Головне архівне управління при Раді Міністрів СРСР та польські — ПАН, Головна дирекція державних архівів. Радянські спеціалісти надали значну допомогу польським ученим у виданні їхньої частини публікації, передавши їм важливі документи і матеріали [5, с. 11—22]. Така кооперація зусиль дала змогу виявити масу цікавих документів, належним чином систематизувати їх. Крім цього, в ході підготовки публікацій до видання вироблялись єдині методологічні позиції щодо відбору і оцінки матеріалів.

У висвітлюваний період плідною формою співробітництва була також спільна підготовка збірників статей, присвячених важливим питанням історичного минулого обох народів. Такі видання сприяли узгодженню поглядів на складні історичні події. Це, зокрема, збірники «З історії польського робітничого руху» (М., 1962), «Російсько-польські революційні зв'язки 60-х років і повстання 1863 р.» (М., 1962), «Російсько-польські музичні зв'язки» (М., 1963), «До 100-річчя героїчної боротьби

* Підготовка десятого тому завершена, і він незабаром буде опублікований.

«за нашу і вашу свободу» (М., 1963), «Інтернаціоналісти в боротьбі за владу Рад» (М., 1965), «Незборима сила ідей Жовтня» (К., 1967), «20 років народного Війська Польського» (Варшава, 1967), «Зв'язки революціонерів Росії і Польщі» (М., 1968) та ін. Частина з них була результатом спільного розгляду проблем на спеціальних радянсько-польських наукових конференціях.

Така форма співпраці особливо широких масштабів набирає наприкінці 60-х—на початку 70-х років. Проте, на відміну від попереднього періоду, тепер значно посилюється тенденція до об'єднання зусиль в галузі публікації досліджень. Вивченням радянсько-польських відносин, російсько-польських революційних зв'язків у минулому займається 12 наукових закладів обох країн [22, с. 9].

До ленінського ювілею було видано збірник «Ленін і Польща. Проблеми, контакти, відгуки» (М., 1970), який підготували радянські історики І. Міллер, О. Манусевич, С. Фалькович, П. Ольшанський та польські—Я. Собчак, Н. Коломейчик, Ф. Тих. Львівські і люблінські вчені працювали над спільним збірником «Ідеї Леніна—джерело дружби народів» (Львів—Люблін, 1970). Науковою цінністю відзначаються дві роботи, присвячені середньовічній історії Русі і Польщі: «Становлення ранньофеодальних слов'янських держав» (К., 1972) та «Польща і Русь» (М., 1974), основою яких послужили спільні наукові конференції радянських і польських істориків у Києві (1969) і Москві (1971). Остання робота включає статті 25 дослідників СРСР і ПНР. Розвідки відомих радянських вчених В. Пашуто, Б. Рібакова, А. Черепніна, Л. Мавродіна, І. Грекова і польських О. Гейштора, Г. Ловмянського, Р. Хека, К. Мислінського дають змогу простежити паралельні явища в історичному розвитку Русі і Польщі в XII—XIV ст.

Результатом співробітництва істориків Києва і Кракова була спільна праця «З історії співробітництва поляків, українців, росіян» (Київ—Варшава, 1975). Білоруські історики разом з ученими з Військово-історичного інституту Війська Польського опублікували книгу спогадів учасників партизанського руху в роки другої світової війни на території Польщі і Білорусії під назвою «В єдиному строю» (Варшава—Мінськ, 1969). Прикладом тісних контактів військових істориків СРСР і ПНР була колективна монографія «Братерство по зброї» (Москва—Варшава, 1976), присвячена 30-й річниці перемоги над фашизмом.

Ряд збірників досліджень було підготовлено зусиллями наукових установ країн соціалістичної співдружності, в тому числі СРСР і ПНР. Так, на багатосторонній основі опубліковано синтетичну працю «Історія та культура древньої Індії» (М., 1969) за участю радянських, польських, чехословацьких і німецьких спеціалістів, а також збірники «Жовтнева революція і пролетарський інтернаціоналізм» (М., 1970), «Робіт-

ничий клас у світовому революційному процесі» (М., 1975) та ін. Названі видання були взаємним обміном результатами досліджень, проявом інтеграції наукових розробок у галузі історичної науки.

Співробітництво радянських і польських істориків супроводжувалося координацією досліджень, яка включає взаємний обмін матеріалами, консультації, рецензування підготовлених до друку праць. Польські історики подали значну допомогу радянським ученим при підготовці узагальнюючої праці «Нариси історії Народної Польщі» (М., 1965). Радянські історики побували в Польщі, де користувалися матеріалами архівів, бібліотек, консультувалися з польськими спеціалістами. Рукопис книги обговорювався спільно з співробітниками Інституту історії ПАН, Інституту історії партії при ЦК ПОРП. В свою чергу, Інститут слов'янознавства і балканістики АН СРСР був консультантом виданої польськими колегами багатомної «Історії Польщі» [33, с. 163]. Спільно обговорювалися видані радянськими істориками збірники «Участь трудящих країн Центральної та Південно-Східної Європи в Жовтневій революції і громадянській війні» (М., 1967), «Нариси революційних зв'язків Росії та Польщі 1815—1917» (М., 1976) та ін. Окремі дослідження радянських учених обговорювалися спільно з польськими колегами. Це, зокрема, праці І. Костюшко «Селянська реформа 1864 року в Царстві Польським» (М., 1962), В. Королюка «Західні слов'яни і Русь» (М., 1964), П. Галенко «Соціалістична націоналізація промисловості в ПНР» (М., 1961) та ін. Координація наукових досліджень зростала з року в рік, розширювався фронт вивчення, збільшувалося видання праць. В останні роки спостерігається координація на багатосторонній основі. Так, у 1975 р. угорські, польські, югославські, чехословацькі і радянські історики активно обговорювали рукопис колективної монографії «Національні рухи народів Австро-Угорської монархії наприкінці XVIII—70-х років XIX ст.».

Вищою формою координації досліджень було створення у 1967 р. Комісії істориків СРСР і ПНР, яка за роки свого існування виконала значну роботу по координації дослідницької праці істориків двох країн. Здійснювались і здійснюються спільні дослідження з проблем етногенезу слов'ян, утворення ранньофеодальних держав, історичного розвитку стосунків Польщі і Росії в добу феодалізму, спільної боротьби проти царизму у XIX—на початку XX ст. Вчені приділяли велику увагу процесу утвердження соціалістичного ладу в наших країнах, спільній боротьбі проти фашизму в роки другої світової війни, дослідженню історії радянсько-польських відносин та ін. З ініціативи Комісії істориків організовувались зустрічі, наради, конференції, симпозиуми, сесії, відбувався обмін інформацією, взаємні відрядження вчених. Згідно з планом роботи Комісії, у червні 1968 р. в Москві було організовано

першу наукову конференцію радянських і польських істориків з питань історіографії, на якій було підведено підсумки досліджень радянських істориків-полоністів і польських науковців — спеціалістів з історії СРСР, накреслено коло проблем, які необхідно вирішити в майбутньому [20]. Однією з таких проблем було виникнення і розвиток феодальних відносин у слов'янських народів. Вона розглядалась на науковій сесії в Києві в липні 1969 р. [25, 1969, № 6]. Проблемі порівняльного вивчення історичного шляху Русі і Польщі в XII—XIV ст., виявленню спільних і своєрідних рис в розвитку цих країн був присвячений радянсько-польський симпозиум, який відбувся у Москві в 1971 р. [25, 1972, № 3, с. 106—108]. Результати симпозиуму були опубліковані у згадуваному збірнику.

З ініціативи Комісії була скликана наукова сесія, присвячена ленінській тематиці, яка відбулась у 1970 р. в Кракові [32, 1970, № 4, с. 104], були проведені спільні зустрічі вчених, на яких обговорювалися питання співдружності радянських і польських збройних сил у боротьбі з фашизмом (Мінськ, 1969) [25, 1969, № 6, с. 106], зв'язків російських і польських революціонерів (Познань, 1970) [29, 1970, № 20], а також питання радянсько-польських відносин у міжвоєнний період (Варшава, 1972) [29, 1972, № 27—28, с. 10], соціалістичної індустріалізації у СРСР і ПНР (Катовіце, 1974) [25, 1974, № 11, с. 114] та ін. Діяльність спільної історичної Комісії сприяла поглибленому вивченню багатьох проблем, розширенню і зміцненню наукових зв'язків двох країн.

Важлива форма співпраці — обмін документальними матеріалами. Цінними для польських науковців виявились копії основних документів, які стосуються організації польської армії на території СРСР в 1943—1944 рр. [29, 1967, № 8, с. 8]. У 1967 р. з архівів УРСР до ПНР було передано 1512 примірників історичних документів з 1815—1939 рр. [3, с. 90]. Крім цього, Радянський Союз передав Польщі унікальний збірник газетних вирізок про повстання 1863 р., складений А. Мелеко-Малишкевичем (5 томів).

Співробітництво радянських і польських істориків велось і в рамках проблемних комісій, до складу яких входили представники академій наук соціалістичних країн. Серед них Комісія по проблемі «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції», створена в 1962 р. у Варшаві. Комісія координує вивчення впливу ідей Жовтня на революційний рух в інших країнах спільними зусиллями вчених соціалістичних країн [6, 1963, № 7, с. 85]. Зусиллями вчених, що входять до складу Комісії, видаються колективні праці, бібліографічні довідники, проводяться наукові конференції і зустрічі, здійснюється видання періодичного «Інформаційного бюлетня» і обмін документальними матеріалами [18, с. 182]. За 1967—1975 рр. Комісія провела більше 20 конференцій, сесій, симпозиумів. Подібну роботу здійснюють проблемна Комісія вчених соціалістич-

них країн по темі «Робітничий клас у світовому революційному процесі», створена в 1972 р. [24, с. 319], постійна Комісія дослідження проблем європейської безпеки [21, 1973, № 3, с. 217] та ін. Всі ці комісії є виявом кооперації зусиль учених в галузі суспільних наук у цілому.

Поширеною формою співробітництва радянських та польських істориків є ювілейні наукові сесії, які присвячуються видатним подіям в історії радянського і польського народу. Наприклад, у січні 1963 р. в Інституті слов'янознавства АН СРСР було організовано наукову сесію, присвячену 100-річчю польського повстання 1863—1864 рр. «Відзначаючи це сторіччя,— сказав у вступному слові директор інституту І. Хренов,— ми можемо із задоволенням сказати, що у неперушній радянсько-польській дружбі є певний вклад героїв 1863 року» [6, 1963, № 4, с. 115]. З цікавими доповідями на конференції виступили І. Костюшко, І. Міллер, І. Белза та гості з ПНР З. Млинарський, Т. Ксьонжек та ін. Цей ювілей польського народу відзначався і в інших містах Радянського Союзу.

Не пройшов повз увагу радянської громадськості й 1000-річний ювілей Польської держави. У Москві була проведена наукова сесія, на якій розглядався історичний шлях польського народу, висвітлювалися зв'язки російського і польського народів. На сесії виступали і радянські історики, і гості з Польщі — Г. Яблонський, Г. Ловмянський [25, 1967, № 2—3]. З кожним роком кількість учасників і широта обговорюваних питань ювілейних наукових сесій і конференцій зростала. Так, у квітні 1965 р. на науковій конференції, організованій спільно радянськими і польськими істориками у Варшаві з нагоди 20-річчя підписання Договору про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво між СРСР і ПНР, зібралось 200 вчених, громадських діячів, партійних та урядових працівників обох країн [32, 1965, № 4, с. 1029].

Велике коло питань обговорювалося на науковій сесії, присвяченій 50-річчю громадських і культурних відносин між сусідніми народами, яка відбулась у жовтні 1966 р. у Варшаві. На ній зібралось близько 300 учасників з Польщі, прибула делегація радянських учених. Радянська делегація побувала в багатьох містах ПНР, де брала участь у конференціях і зустрічах з трудящими [29, 1968, № 12, с. 37].

З нагоди 50-річчя незалежності Польщі радянські науковці провели в жовтні 1968 р. наукову сесію. У виступах радянських і польських істориків ще раз із усією переконливістю було підтверджено слова В. І. Леніна про те, що «свобода Польщі неможлива без свободи Росії» [1, т. 17, с. 254].

Широко відзначався у ПНР 50-річний ювілей Великого Жовтня. Наукові форуми за участю радянських науковців проводились у багатьох містах, а 23—24 листопада 1967 р. у Варшаві відбулась центральна наукова сесія за участю провідних учених обох країн [32, 1968, № 2, с. 501]. Представ-

ницькою була і наукова сесія, присвячена 30-й річниці підписання Договору про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між СРСР і ПНР, організована радянськими істориками в квітні 1975 р. в Москві [23].

Поряд з ювілейними сесіями і конференціями відбувалися спільні форуми радянських і польських істориків, на яких обговорювалися окремі проблеми історичної науки. Вони проводилися з метою координації досліджень і погодження точок зору на важливі моменти історичного процесу. У вересні 1965 р. АН СРСР і ПАН провели в Бялистоку симпозіум на тему «Балто-слов'янські контакти в часи раннього середньовіччя», в якому взяли участь 30 радянських істориків. Обговорення виявилось корисним для вчених обох країн [32, 1966, № 2, с. 518]. У жовтні 1966 р. в Москві відбувся радянсько-польський симпозіум з питань революційних зв'язків народів Росії і Польщі в ХІХ—ХХ ст. Вирішення багатьох мало вивчених і спірних питань мало важливе значення для підготовки спільного збірника «100 років спільної революційної боротьби» [25, 1967, № 2]. В 1971 р. у Варшаві зустрілись військові історики обох країн. Ними обговорювались деякі мало вивчені питання про генезис польсько-радянського бойового союзу, про роль Радянської Армії у визволенні Польщі та ін. З радянської сторони з цікавими доповідями виступили М. Шеховцев, П. Жилін, Є. Болтін, В. Парсаданова, а з польської — В. Ковальський, Н. Коломейчик, Є. Ядзяк [8, 1972, № 4, с. 91—92]. Добре зарекомендував себе постійно діючий радянсько-польський симпозіум з питань наукознавства. Тільки у 1967 р. у роботі ІІІ симпозіуму взяли участь 80 учених обох країн, які розглянули питання комплексного підходу до розвитку науки, в тому числі історичної [32, 1968, № 2, с. 505]. Зустрічі радянських і польських учених — свідчення тісних, творчих контактів між ними.

У 1961—1975 рр. відбулись наукові конференції і сесії, симпозіуми і зустрічі за участю радянських, польських і представників історичної науки інших соціалістичних країн. Особливо слід відзначити конференцію на тему «Міжнародне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції» (Москва, 1967), на якій з 68 доповідей — 7 зачитали польські вчені [25, 1967, № 4, с. 126]. Розв'язанню важливої проблеми формування націй у Центральній і Південно-Східній Європі була присвячена конференція, організована Інститутом слов'янознавства і балканістики в 1975 р. Учені з багатьох соціалістичних країн взяли участь у науковій дискусії з цієї проблеми.

Як результат тісних контактів між істориками соціалістичних країн відбувалися періодичні наукові симпозіуми. Серед них заслуговують уваги постійні зустрічі науковців по вивченню історії промислових підприємств [35, 1967, № 3, с. 307], з теми «Генезис капіталізму, національно-визвольних рухів і

формування національних культур слов'янських народів» [25, 1969, № 4] та ін.

Співробітництво радянських і польських істориків виявляється й у спільних виступах на широких міжнародних конгресах і конференціях. На цих форумах радянські і польські вчені дають відсіч буржуазній методології історії, фальсифікаціям історичного процесу. Так, на VII Міжнародному з'їзді славистів у Варшаві (1973) з 89 виступів в історичній секції — 26 підготували радянські і польські науковці. Це забезпечило марксистсько-ленінській науці і методології панівне становище на з'їзді [25, 1974, № 4, с. 119]. У 1970 р. на XIII Міжнародному конгресі історичних наук у Москві з 3625 делегатів радянська група налічувала 1707 чоловік, польська — 168. На V-й Міжнародний конгрес економічної історії (Л., 1970) прибуло 56 учених із ПНР [32, 1971, № 2, с. 483—486]. Виступи радянських і польських істориків відзначались єдністю позицій, одностайністю з основних методологічних питань.

Контакти між істориками СРСР і ПНР виявилися у взаємних наукових відрядженнях, які проводяться з метою збору матеріалу, обміну досвідом, підвищення кваліфікації, читання лекцій і курсів. Лише у 1969—1970 р. в польських архівах працювало 54 радянських дослідники [29, 1971, № 23; 1972, № 25]. В СРСР з циклами лекцій перед студентами виступали відомі польські вчені Г. Яблонський, Е. Басіньський, О. Гейштор, М. Маловіст, С. Кеневич, О. Поппе. У ряді польських вузів радянські історики Б. Бугров, В. Шабеліна, О. Соцкова, С. Воронкова викладали протягом кількох років спецкурси для польських студентів.

Радянсько-польське співробітництво в галузі історичної науки включає і книгообмін між бібліотеками, науковими закладами, численними радянськими і польськими установами. Тільки Всесоюзна бібліотека ім. В. І. Леніна обмінюється літературою, мікрофільмами та іншими матеріалами на історичну тематику з більш ніж 50 науковими установами ПНР. З року в рік зростає в ПНР інтерес до праць радянських істориків і у СРСР — до досліджень польських науковців. Польською мовою перекладалися монографії П. Калениченка «Брати по класу — брати по зброї. Участь польських інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад на Україні 1917—1920» (К., 1973), В. Дьякова «Революційна діяльність і світогляд Петра Сцегенного (1801—1890)» (М., 1972), праця «Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу». В 6-ти т. (М., 1960—1965). У свою чергу, в СРСР перекладались роботи польських дослідників Г. Яблонського і А. Кручковського «Велика Жовтнева революція і Польща» (М., 1967), Ю. Серадського «Польські роки Леніна» (М., 1966), С. Кеневича «Лелевель» (М., 1970) та ін.

Свої дослідження радянські історики часто друкують у польських наукових журналах, а польські — в радянських пе-

ріодичних виданнях. З 1966 по 1975 рр. тільки в органі радянських славистів журналі «Советское славяноведение» було надруковано 20 статей, 8 рецензій і 10 заміток польських учених. У 1966—1975 рр. в центральному органі істориків ПНР журналі „Kwartalnik historyczny” було опубліковано 9 статей радянських дослідників. Історики обох країн друкували праці в численних виданнях двох країн.

У СРСР велика увага приділяється вивченню історичного минулого братнього польського народу. Найбільшим науковим центром, який займається цими питаннями, є Інститут слов'янознавства і балканістики АН СРСР, де у 1967 р. зі 100 чоловік штату було 20 істориків-полоністів. Значну дослідницьку роботу ведуть науковці Києва, Мінська, Львова та інших міст. Зокрема, у Києві під керівництвом І. Кундюби, П. Калениченка ряд молодих науковців захистили кандидатські дисертації з проблем історії Польщі і радянсько-польських відносин. У Львівському університеті підготовлено значну кількість спеціалістів з питань історії Польщі під керівництвом Д. Похилевича, І. Беякевича. Доброю традицією стали в СРСР всесоюзні славистичні конференції, на яких радянські вчені обмінюються результатами своїх досліджень в галузі історії слов'янських країн. Кількість дослідників у цій галузі зростає. Якщо у 1963 р. було 36 істориків-полоністів, то у 1969 р.—68 чол. [14]. Доробок радянських істориків-полоністів значний. Лише за 1963—1968 рр. з історії Польщі опубліковано близько 700 монографій, статей, заміток [16]. Цікавляться історією народів СРСР і у Польщі. Історію СРСР вивчають такі наукові заклади, як Інститут соціалістичних країн ПАН, Військовий історичний інститут, відділення Люблінського, Краківського, Познанського університетів та багато інших установ.

Наведені дані свідчать про постійний розвиток і поглиблення наукових зв'язків і співробітництва вчених СРСР і ПНР в галузі історичної науки, про збагачення форм співробітництва — від спільних видань до координації наукових досліджень по великих темах. Результати співпраці виливаються у значну кількість документальних видань і колективних монографій. Наукові контакти істориків сприяли плідному вивченню важливих проблем історичного процесу, зміцненню і поглибленню дружби радянського і польського народів.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. 2. Матеріали XXV з'їзду КПРС. Київ, Політвидав України, 1976. 3. «Архіви України», 1967, № 2. 4. *Валихновский Т.* Направление развития Института социалистических стран ПАН — «Советское славяноведение», 1974, № 1. 5. *Васильев С., Клепиков Г., Стахеев Б.* Сотрудничество Института славяноведения и балканистики АН СССР с научными учреждениями социалистических стран — «Советское славяноведение», 1974, № 4. 6. «Вестник АН СССР». 1961—1975. 7. «Вестник высшей школы», 1962—1975. 8. «Военно-исторический журнал», 1972. 9. «Вопросы истории», 1961—1975. 10. *Вышомирская-Кузьминская О.* Польско-советские научные контакты. — «Советское славяноведение», 1975, № 6. 11. Годы братской дружбы и сотрудничества СССР и ПНР. Летопись

важнейших событий советско-польских отношений (1944—1974 гг.). К., «Наукова думка», 1974. 12. *Дудзинская Е.* Сотрудничество историков социалистических стран (1945—1975 гг.). — «История СССР», 1976, № 6. 13. «Журнал ПАН»,—1961—1975. 14. *Историки-слависты СССР.* Биобиблиографический справочник. Харьков, 1969. 15. *Калениченко П. М.* Співробітництво Радянської України та Народної Польщі. К., 1969. 16. *Калова И. А.* Советское славяноведение. Литература о зарубежных славянских странах на русском языке 1963—1968. Вып 5. ПНР, М., 1973. 17. *Киселев И. Н.* Научные связи АН СССР с Польской Академией Наук.— «Советское славяноведение», 1969, № 4. 18. *Киселев И. Н.* Сотрудничество АН СССР с академиями наук стран—членов СЭВ. М., 1974. 19. *Колесник В. П.* Співробітництво навчальних і наукових закладів прикордонних областей СРСР і воеводства ПНР (1956—1975 рр.).— «Проблеми слов'янознавства», 1976, вип. 14. 20. Материалы конференции польских и советских историков по проблемам историографии. М., 1969. 21. «Новая и новейшая история», 1970—1975. 22. «Польское обозрение», Варшава, 1976, № 32. 23. Программа международной научной конференции, посвященной 30-летию Договора о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между Советским Союзом и ПНР 24—25 апреля 1975 г., М., 1975. 24. Рабочий класс в мировом революционном процессе. М., 1975. 25. «Советское славяноведение», 1965—1976. 26. *Толстой В. С.* Братское сотрудничество белорусского и польского народов (1944—1964). Минск, 1966. 27. «Український історичний журнал» 1961—1976. 28. *Чекаленко Л.* Українська РСР у радянсько-польському співробітництві в галузі вищої освіти.— «Український історичний журнал», 1976, № 4. 29. Biuletyn informacyjny studiów z dziejów stosunków polsko-radzieckich, 1966—1972. 30. *Drozdowski M.* Zagraniczne kontakty historyków polskich. — „Kwartalnik Historyczny”, 1973, № 2. 31. *Krauze W., Wujek T.* Współpraca naukowa Polski z zagranicą. Warszawa, 1974. 32. „Kwartalnik Historyczny”, 1961—1975. 33. *Rezonow P.* Współpraca Instytutu słowiańoznawstwa z polskimi placówkami naukowymi.— „Z Dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich. Studia i Materiały”, t. 2. Warszawa, 1966. 34. *Wyczermska-Kuźmińska O.* Współpraca Polskiej Akademii Nauk i Akademii Nauk ZSRR.— „Z Dziejów Stosunków Polsko-Parzieckich. Studia i Materiały”, t. 11—12. Warszawa, 1972. 35. „Z Pola Walki”, 1961—1975.

Краткое содержание

В статье дан обзор развития конкретных форм сотрудничества советских и польских ученых в области исторической науки. Освещаются двусторонние связи историков СССР и ПНР, их участие в многостороннем сотрудничестве ученых-обществоведов социалистических стран, приводятся конкретные факты связей, показаны результаты совместной исследовательской деятельности.

ДО ПИТАННЯ ПРО ДЕФОРМАЦІЮ СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВОЇ СТРУКТУРИ ПОЛЬСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В РОКИ ГІТЛЕРІВСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1939—1944)

Соціально-економічна політика німецьких загарбників на тимчасово окупованій польській землі широко висвітлена в літературі. З радянських досліджень на цю тему слід назвати праці П. В. Галенко та А. Ф. Носкової [1; 2]. В ПНР опубліковано понад 50 праць про цей період польської історії, серед яких найбільш цінними є книги Ч. Мадайчика, Ш. Датнера, Я. Дересевича, А. Айзенбаха, Е. Гумковського, Ч. Луцака, К. Песпешальського, В. Русинського, Ф. Ришки, В. Ястжембовського та ін. [7; 8; 9; 10; 12]. Проте аспекти суспільних відносин, зокрема соціально-класової структури, що склалася в країні в період окупації, ще не достатньо досліджені. Саме ця обставина спонукала автора пропонованої статті на підставі відповідних статистичних джерел та літератури висвітлити питання про деформацію соціально-класової структури польського суспільства в роки гітлерівської окупації. Радянський історик А. Ф. Носкова цілком слушно стверджує, що соціально-економічна політика гітлерівських загарбників в окупованій ними Польщі зводилася «до руйнування всіх виробничих потужностей країни, до зміни національного характеру власності в місті і на селі, до знищення усєї, раніше встановленої, польської економічної структури» [2, с. 71]. З цією метою окупанти роздвоїли країну на західну і східну частини. Першу, промислово розвинуту, до якої увійшли території Помор'я з містом Гданськ, Познанського, Сілезького, Бялистоцького, Лодзинського, Краківського та Келецького воеводств, Домбровський кам'яновугільний басейн і Мазовше з повітом Сувалки, загарбники включили до складу німецької імперії. Ця територія становила 120 тис. кв. км, її населяло 11 млн. чол. [22, с. 62]. Другу частину Польщі було проголошено «генерал-губернаторством окупованих польських провінцій». В адміністративному відношенні генерал-губернаторство поділялося на дистрикти: Варшавський, Краківський, Радомський і Люблінський загальною площею 95 тис. км², з населенням 12,5 млн. чол. [11, с. 10]. Дистрикти ділились на окружні управління, які очолювались відділами губернаторської адміністрації з різних галузей господарства. У 1941 р., після нападу Німеччини на Радянський Союз, територія генерал-губернаторства була розширена за рахунок західноукраїнських земель до 142 тис. км², а населення відповідно зросло до 16 млн. чол. [20, с. 12—15]. Розчленована країна була перетворена в колоніальну вотчину фа-

шистської Німеччини, яку окупанти експлуатували до повного руйнування її економіки. Внаслідок такого господарювання Польща втратила понад 38% національних багатств. Збитки, яких зазнало народне господарство Польщі від війни та окупації, становили 258,4 млрд. злотих (згідно вартості злогого на 1 вересня 1939 р. [25, с. 484])

Найбільших втрат зазнала промисловість, збитки якої становили 22,4 млрд. злотих. Зокрема, втрати лісового господарства та лісової промисловості становили 3,58, транспорту — 8,79; зв'язку — 2,56, комунального господарства — 6,69 млрд. злотих [23, с. 53]. В сільському господарстві збитки налічували 5,24 млрд. злотих.

Від терору окупантів загинуло 22 млн. населення, що призвело до катастрофічного погіршення економічної структури, а це, в свою чергу, зумовило повну деформацію соціально-класової структури польського суспільства.

Від соціально-економічної політики німецько-фашистських окупантів в першу чергу потерпіли трудящі маси: робітники, дрібна буржуазія, трудова інтелігенція. Ці класи і верстви суспільства стали катастрофічно зменшуватися. Згідно з даними, які наводить Ч. Мадайчик, в дистриктах генерал-губернаторства налічувалось в 1940 р. 392 тисячі зареєстрованих робітників проти 916 тисяч у 1938 р. [18, т. 2, с. 20]. В середині 1941 р., після нападу фашистської Німеччини на СРСР, за рахунок потреб військової промисловості окупантів кількість робітників на промислових підприємствах губернаторства та земель, приєднаних до Німеччини, збільшилася. Це було зумовлене політикою примусу, законом про запровадження трудової повинності для всього населення генерал-губернаторства від 14 до 60 років. Внаслідок цього чисельність працюючих збільшилась у 1944 р. у губернаторстві разом з дистриктом Галіція до 961 тис. чол., а на землях, незаконно приєднаних до імперії, — до 2061 тис. чол. [18, т. 2, с. 20].

Умови праці та побуту польських робітників були надзвичайно важкі. Тривалість робочого тижня становила 70—90 годин без вихідних днів. Атмосфера терору і насильства доводила повністю безправних робітників до відчаю. За найменшу провину їх кидали у концтабори чи тюрми, катували або розстрілювали.

Реальні заробітки постійно знижувалися. Так, оплата праці трималася на довоєнному рівні, а ціни на продукти першої необхідності зростали з кожним днем. Згідно з даними прогресивного польського економіста Л. Ландау, що загинув у роки окупації, ріст цін у Варшаві з жовтня 1939 р. по жовтень 1941 р. був таким: жовтень 1939 р. — 100, липень 1940 р. — 565, січень 1941 р. — 495, жовтень 1941 р. — 1447 [16, с. 112—116]. Отже, вже за перші два роки окупації при незмінній зарплаті ціни зросли у 14,5 раза. У 1942 р. реальна оплата праці становила тільки 15%, а на межі 1943—1944 рр. — 8% довоєн-

ного рівня [24, с. 243]. Тому не дивно, що зубожіння, недоїдання або голод стали характерним явищем для робітничих сімей. Частина робітників окупанти силоміць вивезли на роботу до Німеччини і Австрії, частина декласувалася: займалася дрібною торгівлею, поповнила ряди сільськогосподарських пролетарів.

Кількість робітників, зайнятих в сільському господарстві, лісництві, рибальстві, зросла за роки окупації більш ніж втричі. Так, в сільськогосподарському виробництві чотирьох дистриктів генерал-губернаторства у 1940 р. налічувалося близько 450 тис., а в 1943 р.— вже 1,4 млн. чол., [12, с. 134], з яких близько 600 тис. чол. були вихідцями з міст. В лісництві у 1943 р. працювало 27 тис. робітників-поляків і лише 180 німців [12, с. 134; 18, т. 2, с. 22].

У сільському господарстві, головним чином в господарствах німецьких куркулів та поміщиків, було 1004 тис. працюючих, у тому числі 467 тис. чоловіків і 537 тис. жінок [18, с. 22].

Більшість з них працювала примусово, без оплати. Умови праці цих людей нагадували рабовласницькі часи. Сотні тисяч людей (не тільки фізично сильних чоловіків, а й жінок, підлітків, дітей) гнули спини на полях німецьких колоністів, куркулів та поміщиків від зорі до пізньої ночі. Майже всі батраки жили в бараках під постійним наглядом. Діти були позбавлені можливості відвідувати школу. Хвороби, недоїдання та голод були поширеним явищем серед трудівників села.

В роки окупації різко скоротилася кількість робітників ремісничих майстерень, сфери обслуговування і торгівлі. З січня 1940 р. до травня 1942 р. кількість ремісників зменшилася з 600 тис. до 175 тис. Тисячі підприємств дрібної промисловості, сфери обслуговування, торгівлі були ліквідовані, розгромлені. Сотні тисяч людей, що працювали в цих закладах, були знищені в концтаборах і тюрмах «нового порядку», встановленого німецько-фашистськими загарбниками. Їх майно було конфісковане і передане німецьким капіталістам, колоністам-фольксдойчам та активним колабораціоністам з польської буржуазії.

Загинуло чимало працівників різних галузей із невиробничої сфери: освіти, культури, охорони здоров'я, комунального господарства. Перед війною тут було зайнято (разом з сім'ями) понад 400 тис. чол. [17, с. 18—19], а в 1943 р. залишилося (разом з сім'ями) лише 80 тис. чол. Інші стали жертвою геноциду або змінили професію [14].

Соціально-економічна політика фашистських окупантів щодо робітничого класу Польщі призвела до повної деформації його соціальної структури, ослаблення його лав, часткового декласування і фізичного знищення.

Незважаючи на складні умови, польський робітничий клас підтримував тісні зв'язки з іншими експлуатованими і пригніченими соціальними групами суспільства, стояв в авангарді

боротьби всіх демократичних сил народу проти фашистських окупантів, за національне та соціальне визволення.

В умовах фашистської окупації деформувалась також структура селянства. Напередодні 2-ї світової війни селянство налічувало 59,1% від загальної кількості населення країни, тобто 20 589 тис. чол. Серед них лише 72% мали свої господарства [15, с. 22—24]. Решта селянського населення жила за рахунок продажу своєї робочої сили. Чисельність сільських напівпролетарів та малоземельних селян постійно збільшувалась. Натомість міщів прошарок куркулів і поміщиків, які становили близько 4% всіх господарств у країні [15, с. 23—24]. Між ними і основною масою селянства існували глибокі класові протиріччя, що нерідко призводили до відвертої боротьби.

У період окупації ці протиріччя значно посилились. Сільські багатії використовували у своїх інтересах військову кон'юнктуру, наживались на спекуляції продовольчими товарами та сировиною.

Водночас посилювався процес пролетаризації серед напівпролетарського малоземельного та середняцького селянства. Дві останні категорії найбільш страждали від масових виселень (з районів Лодзінського та Люблінського воєводств), ревізій, примусових поставок, обов'язкових контингентів та зростаючих податків [11, с. 33—34]. Все це призводило до розорення значної частини селянства та конфіскації окупантами їх земель.

Внаслідок цього повсюдно зростала активність селянства в антифашистській боротьбі.

Процес соціально-класової деформації не обійшов буржуазію та поміщиків, оскільки окупанти провели спочатку конфіскацію єврейської власності, потім — польської [4].

Германізація польської власності почалась ще в 1940 р. У 1944 р. в руках польської буржуазії залишилось лише 24% промислових та близько 10% торгових підприємств [5]. Решта була захоплена німецькими капіталістами або ліквідована.

У 1943—1944 рр. конфіскація польської власності охопила і ту групу польської буржуазії, яка співробітничала з окупантами і нажила чималий капітал. Використовуючи військову кон'юнктуру і зв'язки з окупантами, вона спекулювала продовольством та іншими товарами і, спілкуючись з польськими фашистськими елементами, відверто підтримувала окупаційний режим.

У тій частині Польщі, що була включена до складу німецької імперії, польські землеволодіння були скасовані і передані гітлерівцям, а переважна більшість колишніх землевласників переселена в губернаторство, де осідала на службі в маєтках чи господарствах, якими управляли окупанти.

На території генерал-губернаторства було конфісковано майже половину польських поміщицьких землеволодінь [2,

с. 177]. Проте більшість великих власників, особливо в східних районах генерал-губернаторства, пристосовуючись до умов воєнної економіки, зберегли свої земельні володіння, «ужились» з окупантами і збагатились за рахунок експлуатації робітників та вигідних поставок. Тому нам здається невірним твердженням деяких польських дослідників, які вважають, що великі землевласники були ліквідовані окупантами як клас [24, с. 18—19]. Орієнтація однієї частини поміщиків на крайній націоналізм і лондонську еміграцію, а другої — на окупантів, вказує на незмінність класової природи експлуататорів.

Довоєнна Польща була, як відомо, дрібнобуржуазною країною. Понад 90% усіх промислових і 94% торгових підприємств мали кожне до 10 робітників. У роки окупації більшість цих підприємств було знищено шляхом примусової концентрації чи конфіскації.

Близько 50% усіх ремісничих підприємств та дрібних торгових закладів належало перед війною євреям [17, с. 31—32]. Ці об'єкти були ліквідовані в першу чергу, а працюючих на них людей нацисти знищили в гетто і концтаборах.

Уже до весни 1942 р. в генерал-губернаторстві було конфісковано понад 2/3 усіх ремісничих майстерень і близько половини торгових закладів, внаслідок чого число працюючих у ремісництві скоротилось на 425 тис., а в дрібній торгівлі — на 200 тис. чол. [17, с. 32]. Вивільнених з ремісництва людей окупанти мобілізували на примусові роботи. На початок 1944 р. ремісництво і торгівля були доведені майже до повної деградації. Значно поширились спекуляція та нелегальна торгівля, що вказувало на спотвореність сфери дрібнотоварного виробництва.

Нацисти поставили собі за мету ліквідувати також польську інтелігенцію. Найбільш відомих представників польської інтелігенції нацисти знищили вже в перші дні окупації. Значна частина інтелігенції була кинута в концтабори або вивезена на примусові роботи в Німеччину. Ті, хто залишився серед живих, змушені були переховуватись, деякі працювали робітниками, стали поденщиками, дрібними торговцями, штовханиками тощо.

У жовтні 1941 р. в усьому генерал-губернаторстві було зайнято 126 тис. службовців та інтелігентів не німецької національності, тобто лише близько 20% довоєнного показника [18, с. 23]. Це були службовці повітової адміністрації, господарських відомств, невелика група інженерів, економістів, правознавців. У адміністративно-господарській сфері закріпились переважно працівники колишнього державного апарату. Це були представники буржуазної інтелігенції, які внаслідок лихоліть окупаційного режиму наблизилися до народу, брали активну участь у боротьбі проти поневолювачів.

У 1943 р., і особливо на початку 1944 р., у зв'язку з тотальною мобілізацією німців кількість інтелігентів-поляків у

різних відомствах губернаторства значно зросла: з 160 тис. на початку 1943 р. до 228,6 тис. у березні 1944 р. З них: юристів налічувалося — 31, працівників нотаріату — 24, суду — 18%. У середині 1944 р. в апараті місцевої адміністрації поляки становили 65% [17, с. 24—26].

За роки окупації було знищено близько 40% професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів, 15% вчителів, 52% інженерів і техніків та ін. [17, с. 24—26].

Слід зауважити, що пролетаризація значної частини польської інтелігенції сприяла соціально-психологічному зближенню людей розумової та фізичної праці. Інтереси інтелігенції, службовців і робітників в умовах кривавого терору, національного гніту та жорстокої експлуатації з боку окупантів збігалися, що розширювало та зміцнювало соціальну базу антифашистського фронту.

Деформація соціально-класової структури польського суспільства, зокрема скорочення міського та сільського населення, значною мірою зумовлювались і великими людськими втратами. Значна частина польських громадян загинула від рук нацистів, 5 млн. чол. опинились за межами країни. З них майже 3 млн. було вивезено на каторгу до Німеччини, де чимало загинуло від непосильної праці, голоду, хвороб та знущань [12, с. 106—112].

Таким чином, навіть побіжний демографічний аналіз дає підстави дійти висновку, що окупаційний режим спотворив соціально-класову структуру країни, поставив майже всі прошарки населення у винятково важке становище.

Канібальський характер цього режиму зумовив парадоксальність соціально-класової динаміки. З одного боку — різко скорочується кількість промислових робітників, а з другого — спостерігається інтенсивний процес пролетаризації селянства, інтелігенції, службовців, дрібної і частково середньої буржуазії. Загострюються соціальні протиріччя. Водночас становище дрібної буржуазії, значної більшості селянства, інтелігенції уподібнюється до становища представників найманої праці. Виникає об'єктивна єдність інтересів трудящих, усіх прогресивних сил народу. Поглиблюється класова протилежність між зазначеною сукупністю експлуатованих верств народу і нечисленними групами великих власників міста та села. І, нарешті, в широкому плані викристалізувалася необхідність згуртування всіх здорових сил країни навколо робітничого класу і його комуністичного авангарду для спільної боротьби проти гітлерівських загарбників, проти фашизму.

Список літератури: 1. *Галенко П. В.* Социалистическая национализация основных средств производства в Польской Народной Республике. М., 1961. 2. *Носкова А. Ф.* Разорение экономики Польши гитлеровской Германией 1939—1944. М., 1971. 3. *Пфефер К. Г.* Немцы и другие народы.— В кн.: Итоги второй мировой войны, М., 1957. 4. *Berensztein T., Rutkowski A.* Grabieżcza polityka okupantów w Polsce.— „Biuletyn Żydowskiego Instytutu

Historycznego”, 1962, № 42. 5. „Biuletyn Gospodarczy”, Warszawa, 1944. № 1. 6. *Dalner Sz.* Walka i zagłada białostockiego getta. Łódź, 1946. 7. *Deresiewicz J.* Okupacja niemiecka na ziemiach polskich, włączonych do Rzeszy (1939—1945.) Poznań, 1950. 8. *Eisenbach A.* Hitlerowska polityka zagłady Żydów. Warszawa, 1961. 9. *Gumkowski J., Leszczyński K.* Okupacja hitlerowska ludowej w Polsce. w Polsce. Warszawa, 1961. 10. *Góra W.* Powstanie władzy Warszawa, 1972. 11. *Jastrzębowski W.* Gospodarka niemiecka w Polsce 1939—1945. Warszawa, 1946. 12. *Jędruszczak H.* Zatrudnienie a przemiany społeczne w Polsce w latach 1944—1960. Wrocław—Warszawa, 1972. 13. Industrie und Handelskammer in Warschau. Beschäftigung in der Industrie im Kammerbezirk Warschau. Statistisches Amt f. d. g. Archiwum GUS. Warszawa, sygn. IV/1919. 14. *Żarnowski J.* Społeczeństwo drugiej Rzeczypospolitej 1918—1939. Warszawa, 1973. 15. *Landau L.* Ruch cen w Warszawie. Wybór pism. Warszawa, 1957. 16. *Landau Z., Tomaszewski J.* Robotnicy przemysłowi w Polsce 1918—1939. Warszawa, 1970. 17. *Madajczyk Cz.* Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce. Warszawa, 1970. 18. *Olszewicz B.* Lista strat kultury polskiej. Warszawa, 1967. 19. *Pospieszalski K. M.* Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce. Wybór dokumentów, cz. 1—2. Poznań, 1958, cz. 1. 20. *Rusiński W.* Położenie robotników polskich w czasie wojny 1939—1945 na terenie Rzeszy i „obszarów” wcielonych, cz. 1. Poznań, 1950. 21. *Ryszka Fr.* Państwo stanu wyjątkowtgo. Warszawa, 1964. 22. *Secomski K.* Bilans zniszczeń wojennych.—У кн.: XX lat Polski Ludowej. Warszawa, 1964. 23. *Skalniak F.* Bank emisyjny w Polsce 1939—1945. Warszawa, 1957. 24. *Szczepański J.* Zmiany w strukturze klasowej.—У кн.: Przemiany społeczne w Polsce Ludowej. Warszawa, 1965. 25. *Zawadzki S. M.* Zniszczenia wojenne w przemyśle.—У кн.: Uprzemysłowienie ziem Polskich w XIX i XX wieku. Warszawa. 1970.

Краткое содержание

В статье на основе статистических данных и ряда монографических исследований показана деформация социально-классовой структуры польского общества в годы гитлеровской оккупации. Автор делает вывод об объективности возникающей необходимости объединения всех здоровых сил народа вокруг рабочего класса и его коммунистического авангарда с целью борьбы против фашизма.

*М. А. РУДИЙ, асист.,
Дніпропетровський університет*

СТАНОВЛЕННЯ ЄДНОСТІ ПОЛЬСЬКОГО РОБІТНИЧОГО КЛАСУ У ПІДПІЛЬНИХ ПРОФСПІЛКАХ (1943—1944)

Важливість питання про формування єдності робітничого класу у польських підпільних профспілках визначається роллю, яку вони відігравали в активізації його боротьби з фашистськими окупантами, розширенні впливу Польської робітничої партії (ППР) на робітників. Це значною мірою сприяло поступовому перетворенню партії у керівника робітничих мас, що забезпечило робітничому класу провідну роль

у становленні та зміцненні народної Польщі. Нами зроблена спроба проаналізувати процес формування єдності робітників у польських підпільних профспілках.

Керівником і організатором відбудови у підпіллі профспілок, формування у них єдиного робітничого фронту була Польська робітничая партія. Прагнучи охопити своїм впливом якнайширші верстви робітничого класу, ППР надавала важливого значення відбудові у підпіллі профспілок, керуючись при цьому класичним ленінським положенням про роль комуністичної партії у діяльності профспілок. В. І. Ленін писав: «Партія безпосередньо спирається в своїй роботі на профспілки... Виходить загалом і в цілому, формально не комуністичний, гнучкий і порівняно широкий, дуже могутній пролетарський апарат, через який партія зв'язана тісно з класом і з масою і через який, при керівництві партії, здійснюється диктатура класу» [1, с. 29].

Питання про можливість відбудови підпільних профспілок, їхню роль в активізації антигітлерівської боротьби робітничого класу обговорювалися на січневому (1943 р.) Пленумі ЦК ППР. У резолюції з цього питання Пленум запропонував місцевим партійним організаціям «обміркувати доцільність організації підпільних профспілок, а також можливість організації страйків на фабриках і заводах...» [34, с. 78].

Партія почала надавати підпільному профспілковому руху першорядного значення під впливом діяльності Комінтерну та порад Г. Димитрова. Так, у листах від 5 січня і 21 квітня 1943 р. Генеральний секретар Виконкому Комінтерну цікавився рішеннями ЦК ППР про підпільний профспілковий рух і практичними заходами партії щодо відбудови профспілок [2, с. 118, 123].

Восени 1943 р., проаналізувавши нагромаджений уже з часу січневого Пленуму практичний досвід, ЦК ППР виступив зі статтею програмного характеру «Про відбудову професіональних спілок», у якій були висвітлені ідейні основи і організаційні форми профспілкового руху [4, с. 139]. У ній керівництво ППР, підійшовши до питання про можливість відродження у підпіллі профспілкового руху з позицій марксистсько-ленінської діалектики, зазначило, що хоч жорстокий гітлерівський окупаційний режим, постійні репресії ускладнюють відбудову профспілок в умовах конспірації, проте той же терор, надзвичайно тяжке матеріальне становище робітників є об'єктивними факторами, які спонукають їх до активізації боротьби й об'єднання своїх зусиль [38, с. 352—353]. Саме на основі спільної антифашистської боротьби відбувалось об'єднання робітників у специфічних умовах гітлерівської окупації. Успішна боротьба з окупантами, зазначав ЦК ППР, можлива, «коли існує фактор, що об'єднує сили робітничого класу, організатор і керівник цієї боротьби. Цю роль покликані відіграти насамперед профспілки» [38, с. 352].

Партія бачила у профспілках ланку, за допомогою якої вона мала намір зміцнити єдність робітничого класу. «В основі відновлення профспілкового руху,— підкреслювалося в статті,— повинна лежати єдність робітничого класу... Різниця у політичних поглядах серед робітничого класу не є і не може бути перешкодою для єдності профспілкового руху» [38, с. 353].

Керівництво ППР одночасно розробило й організаційні форми цього руху, зазначивши, зокрема, що первинною структурною і найважливішою формою профспілок мають стати фабричні комітети, до складу яких повинні ввійти представники всіх політичних течій і безпартійних робітників промислового підприємства [38, с. 353].

Реалізуючи ці настанови, центральний і місцевий актив комуністів розгорнув інтенсивну роботу, спрямовану на встановлення контактів і зв'язків з представниками різних політичних організацій (насамперед з організаціями лівих і правих соціалістів) з метою залучити керівних діячів і низовий актив цих організацій до відбудови у підпіллі профспілок. Встановленню широкого співробітництва заважала переважно позиція найбільш масової організації соціалістів у роки окупації — Польської соціалістичної партії «Вольносьць, рувносьць, неподлеглосць» (ВРН). Її керівництво, тісно зв'язане з емігрантським урядом у Лондоні, відхиляло всі пропозиції комуністів про співробітництво [3, с. 325; 41, с. 52—53].

Основне значення для профспілкової єдності робітничого класу мав союз ППР і партії соціалістичної лівіці — Робітничої партії польських соціалістів (РППС). Цей союз склався в роки окупації не відразу. У цій статті висвітлюємо лише один аспект його становлення: формування співробітництва двох робітничих партій у створенні і діяльності підпільних профспілок.

Уже в ході переговорів про створення Крайової Ради Народової (КРН) між представниками ЦК ППР і ЦК РППС, які велися з ініціативи керівництва ППР протягом осені і грудня 1943 р., єдиним питанням, з якого була досягнута на той час угода, була спільна діяльність комуністів і лівих соціалістів у відбудові в підпіллі профспілок [9, к. 12—14].

Найбільшої уваги профспілковому співробітництву було приділено на зустрічі, яка відбулася 9 жовтня 1943 р. між представником ЦК ППР «Артуром» (Казимежем Міялом) і ЦК РППС «Маріаном» (Теофілом Гловацьким). Сторони, зокрема, домовились, що члени обох робітничих партій будуть спільно працювати над створенням: а) підпільних фабричних комітетів — первинних ланок профспілок; б) спільного профспілкового комітету столиці; в) окремої друкарні з метою видання профспілкової газети [10, к. 4—5]. Однак на цій зустрічі виявилось і принципове розходження: представник ЦК РППС погоджувався на співробітництво у підпіллі профспілок на неофіційній основі, уповноважений від ЦК ППР висловився

за офіційне співробітництво, принципи якого повинні бути сформульовані у спільному документі і проголошені перед робітничим класом [10, к. 5].

Обсяг статті не дозволяє докладно розкрити соціальні корені цього розходження. Зазначимо лише, що дрібнобуржуазний характер політичного світогляду більшості керівництва РППС позначився на тому, що воно не змогло позбутися реформістських і антикомуністичних позицій довоєнної ППС. Це виявилось, зокрема, у прийнятті РППС таких політичних постанов, як ігнорування соціалістичного характеру державного ладу СРСР, розрахунки на створення соціалістичних Штатів Європи внаслідок пролетарської революції у Західній Європі, приписуванні ППР, слідом за реакційною буржуазною пресою, «несамостійного характеру» і т. п. [19].

У ході наступних переговорів керівництво РППС не змінило свою позицію. Це викликало зростання невдоволення у рядах партії, внаслідок чого ще у листопаді 1943 р. у РППС сформувалась група прихильників єдиного фронту з комуністами, яка встановила тісні зв'язки з ППР. Організаційно розкол у РППС стався у січні 1944 р. і остаточно завершився перемогою тих, хто вважав необхідним єдиний фронт, у травні 1944 р. на IV з'їзді партії. Прихильники колишнього керівництва РППС відокремились у партію ППС—лівниця [3, с. 302—303, 350—351].

Незважаючи на відмінності у програмних концепціях і практичій діяльності цих політичних новоутворень соціалістичної лівниці, обидві частини, які утворились після розколу РППС, співробітничали з ППР у підпільних профспілках.

Отже, на рівні партійних керівництв співробітництво у справі здійснення підпільної профспілкової роботи ЦК ППР вдалося встановити тільки з соціалістичною лівницею.

Значно більших успіхів досягла ППР у формуванні профспілкової єдності знизу, безпосередньо на промислових підприємствах. Майже в усіх підпільних профспілках, їхніх первинних організаціях були представники політичних організацій робітничого класу.

Успішно проходило формування єдності робітників у підпільних профспілках столиці, де ППР і РППС мали сильні організації.

Комуністи Варшави приступили до відбудови профспілок у підпіллі ще у першій половині 1943 р. Осередками партійної та профспілкової роботи, в яких формувалась робітнича єдність, були промислові підприємства.

На заводі «Герлях», спираючись на попередні контакти з лівими соціалістами, секретар заводської організації ППР Чеслав Оринський домовився з представником РППС Болеславом Глінкою про створення фабричного комітету. До складу комітету ввійшли: від ППР — Ч. Оринський, Ю. Лончицький, Є. Ліпка, від РППС — Б. Глінка і Шанявський [22; 23; 43,

с. 148]. З ініціативи комуністів члени комітету обмінювалися партійною літературою, організовували збирання коштів для надання допомоги сім'ям заарештованих, хворих і загиблих робітників тощо. Саботаж, який був основною формою боротьби робітничого класу з окупантами, набрав на «Герляху» все більш систематичного характеру. До проведення різних актів саботажу була залучена переважна більшість робітників заводу [22; 23].

На заводі «Філіпс» лєпеерівці Бартошевич, Витковський і Копера разом з представниками РППС, Армії Крайової (АК) і безпартійних робітників створили профспілковий комітет, під керівництвом якого члени підпільної профспілкової організації та робітники, які перебували під їхнім впливом, значно посилили саботаж. На заводі був розроблений спільний план дій ППР і АК на випадок вибуху повстання у столиці. Але за наказом керівних органів АК контакти між членами АК і ППР були припинені [21; 44, с. 70, 73].

Завдяки активній діяльності комуністів підпільна профспілкова робота на кондитерській фабриці Веделя, де під час окупації працювало близько 700 робітників, також розвивалась на основі міжпартійного співробітництва. З кінця 1943 р., відповідно до вказівок партійного керівництва, фабричний актив ППР розгорнув велику роботу, спрямовану на встановлення співробітництва, контактів з організаціями РППС і АК з метою створення спільного фабричного комітету. Комітет сформувався весною 1944 р. після того, як дирекція фабрики змушена була піти на поступки внаслідок організованого виступу робітників. До складу комітету ввійшли Болеслав Вашул (ППР), представники АК, РППС та ін. [43, с. 182—183].

Прагнучи закріпити успіхи у створенні єдиної підпільної профспілки, комуністи організували міжпартійну конференцію, яка виробила основи тісного співробітництва і спільних дій проти окупантів. Відповідно до рішень конференції, у перші дні варшавського повстання фабричний комітет взяв керівництво підприємством у свої руки. З членів ППР і їхніх прихильників комуністи створили фабричну міліцію, яка разом з дружиною АК охороняла фабрику. Коли через кілька днів підприємство було зайняте фашистами, фабричний комітет знову пішов у підпілля і продовжував керувати саботажем [43, с. 183—184].

З ініціативи ППР підпільні фабричні комітети, побудовані на основі єдиного робітничого фронту, були створені на переважній більшості промислових підприємств Варшави; на заводі «Дзвінковий», де під час окупації працювало 1,5 тис. робітників; «ПЗО» — Польських закладах оптичних; на хімічному заводі «Шихт»; у залізничних майстернях на Брудно-Пельцовижні у Празі, де в роки окупації працювало близько 9 тис. робітників; трамвайному депо по вул. Пулавській [22; 26; 40].

ППР вдалося створити і більш високі організаційні форми підпільного профспілкового руху. Поряд з фабричними комітетами, у столиці утворено ряд галузевих профспілок, кожна з яких об'єднувала мережу фабричних комітетів. Профспілкові активісти комуністи Р. Хартенбергер, Ч. Оринський, Т. Бартошевич, Ян Щепаняк разом з групою членів РППС створили профспілкові комітети на заводах «Лільпоп», «Герлях», «Паровоз», «Філіпс», «Авій», «Дзвінковий», «Стейер», «Друцянци» та інших, які стали організаційною основою профспілки металістів [20; 21; 22; 23].

Внаслідок активної діяльності пепеерівців Яна Шалека (секретаря райкому ППР Воля), Станіслава Ружальського (члена райкому ППР Охота), Францішека Кулеши, Болеслава Домбровського, Францішека Волчинського та інших були створені підпільні профспілкові організаційні ланки на багатьох деревообробних підприємствах варшавських районів Воля, Охота, Прага, які стали базою профспілки галузі. Головним напрямом діяльності профспілки була організація саботажу в різноманітних формах аж до невеликих страйків і спалювання цехів, складів. До профспілок були залучені широкі верстви робітників: тільки число членів профспілки, які сплачували внески, досягло 350 чол. [22; 37, с. 101].

Саботажу надавалось першорядної ваги і в діяльності створених ППР на засадах широкого робітничого фронту профспілках шкіряників, яка налічувала близько 500 чол., [37, с. 99—101; 43], залізничників [26, 27, 6], трамвайників [44, с. 50], друкарів [26], а також у первинних ланках профспілки будівельників.

Великого значення в активізації підпільного профспілкового руху столиці і формуванні у ньому єдиного робітничого фронту керівництво ППР надавало підпільній профспілковій пресі. Наприкінці 1943 р. варшавська партійна організація видавала чотири підпільні профспілкові газети: «Польський залізничник», «Варшавський металіст», «Робітник-деревообробник» і «Інформатор працівників шкіряної промисловості», а з 1944 р.— «Трамвайник». Ще одну підпільну профспілкову газету — «Миський працівник» — з 1944 р. видавала створена ППР конспіративна Варшавська рада народова [3, с. 269, 395].

Тема робітничої єдності, її значення для піднесення антигітлерівської боротьби робітничого класу були предметом постійної уваги підпільної профспілкової преси. Це простежується на сторінках усіх трьох з шести газет, які збереглися. Так, у статті «За робітничу єдність», вміщеній у жовтневому номері «Польського залізничника», вказувалось, зокрема, що «така масова, широка організація, як профспілкова, є тією основою, на якій здійснюється єдність робітничого руху. Відсталі робітники, борючись разом з передовими робітниками, вчать дивитися далі і ширше» [32]. При цьому питання про єдність робітничого класу у публікаціях профспілкової преси

тісно пов'язувалося зі зростанням ефективності саботажу [32; 42; 35].

Підпільні профспілкові видання, розповсюджені активістами ППР безпосередньо на промислових підприємствах, відіграли важливу роль у мобілізації рядових членів робітничих партій, довоєнних профспілкових активістів і безпартійних робітників для діяльності у підпільних профспілках [20; 21; 22; 23; 26].

З другої половини 1943 р. підпільний профспілковий рух виходить за межі столиці і охоплює підприємства підваршавської Промислової лінії, міст Жирардова, Урсуса, Прушкова.

Завдяки активній діяльності комуністів Болеслава Буйціцького, Юзефа Енджеєвського, Казімежа Урбанського, Кароля Домбровського була створена профспілка жирардовських залізничників, яка охопила своїм впливом також робітників залізниці станцій Скерневіце, Радзівіллув, Гродзіск, Миланувек, Брвінув. Поряд з комуністами активну участь у саботажі і диверсіях брали залізничники з різних політичних організацій: ліві соціалісти, члени ВРН, АК, синдикалісти, а також безпартійні робітники [15; 16; 24; 28].

Великих успіхів у справі формування робітничої єдності у профспілках досягла організація ППР заводу «Урсус», яка видавала підпільну газету «Голос Урсусу». Під впливом комуністів значна частина робітників у другій половині 1943 р. вийшла зі складу правосоціалістичної організації ВРН і утворила заводську організацію РППС. Це сприяло створенню профспілкового комітету, до якого ввійшли пепеєрівці і ліві соціалісти [12; 16; 29; 7].

Робітників з різних політичних партій і безпартійних об'єднували профспілки текстильників, шкіряників у Жирардові, залізничників у Прушкові [12; 15; 16; 17] та ін.

ЦК ППР не тільки розробив програму діяльності профспілкового руху, вказав на форми і методи його розгортання, а й постійно керував практичною роботою партії у підпільних профспілках. При безпосередній участі відповідального за профспілки у ЦК ППР секретаря Варшавського комітету партії Олександра Ковальського була створена Угодава комісія столичних профспілок, формувалась Варшавська рада профспілок з метою координації їхньої діяльності. Цю роль відігравали створені під керівництвом О. Ковальського і В. Двораковського клуби профспілкових депутатів при Варшавській раді народів, до складу яких, крім членів ППР, з РППС входили активні прихильники єдиного фронту з комуністами [14; 20; 22].

Роль органу, який керував підпільним профспілковим рухом у Варшаві і за її межами, виконував створений ППР у травні 1944 р. робітничий відділ при КРН. Партія надавала великого значення діяльності цього відділу і підпільному профспілковому рухові. Про це свідчить той факт, що роботою відділу

безпосередньо керував член ЦК ППР Голова Президії КРН Болеслав Берут.

Склад відділу був майже повністю укомплектований з профспілкових активістів ППР і РППС. Як свідчить аналіз протоколів двох його перших засідань (всього під час окупації відбулося шість таких засідань), керівництво ППР звертало особливу увагу на розширення впливу партії на робітничий клас шляхом залучення якомога ширших верств робітників у підпільні профспілки й активізації на базі цього саботажу [5; 7]. Члени робітничого відділу (В. Двораковський, Р. Хартенбергер, Ч. Оринський, Т. Бартошевич та ін.), які були одночасно організаторами і керівниками низових профспілкових ланок, багато зробили у цьому напрямі [20, 22].

З 1944 р. значно поширився підпільний профспілковий рух на території Домбровського вугільного басейну і Верхньої Сілезії. Мережею фабричних комітетів було охоплено 90% усіх шахт вугільної промисловості у цьому районі [30, с. 50]. Організації ППР існували майже на всіх промислових підприємствах цього промислового центру [39].

За ініціативою ППР фабричні комітети були створені на підприємствах Гульчинського, у Центральних ремонтних майстернях, на підприємствах Чеховського, Зеленецького і т. п. До складу цих комітетів поруч з членами ППР входили члени РППС, АК і безпартійні [33, с. 727—728].

28 жовтня 1944 р. у Стремечицях відбувся з'їзд підпільної профспілки залізничників [33, с. 728]. У Домбровському вугільному басейні у Верхній Сілезії місцевий актив ППР організував профспілки гірників, трамвайників, представники яких у жовтні 1944 р. створили воеводське правління профспілок [36, с. 211].

Центром підпільного профспілкового руху у Келецькому воеводстві стали промислові підприємства Ченстохово-Піотрковського партійного підокругу ППР.

З метою розширення боротьби з окупантами і залучення до неї широких верств робітників, партійне керівництво підокругу при підтримці місцевого активу ППР створило фабричні комітети на заводі по виробництву скла у Страдомі (до складу якого ввійшли 16 комуністів і безпартійних робітників), на текстильній фабриці у Страдомі, на заводі Раков [31, с. 182].

У 1943—1944 рр. первинні профспілкові ланки були створені також у «Юніон Текстилі», «Ченстоховянці», на паперовій фабриці у Варті, Гнашинській мануфактурі, на хімічних підприємствах в Аньолові [13; 14; 31, с. 185—187].

Розгортання підпільного профспілкового руху, побудованого на засадах робітничої єдності, значно підвищило ефективність саботажу робітників на промислових підприємствах Келецького воеводства. Так, у текстильній промисловості втрапи окупантів досягли 30% усього обсягу продукції, а на заводі

Раков і заводі по виробництву скла у Страдомі цей процент був ще вищим [13; 14; 31, с. 186].

Отже, вирішальну роль у відбудові підпільного профспілкового руху і формуванні у ньому робітничої єдності відіграла марксистсько-ленінська Польська робітничка партія. Саме завдяки величезній самовідданій праці комуністів протягом 1943—1944 рр. майже всі промислові центри Польщі, незважаючи на гітлерівський терористичний режим, були охоплені підпільним профспілковим рухом. Створення досить широкої мережі підпільних профспілок дозволило ППР значно розширити свій вплив на робітничий клас, залучити широкі верстви робітників до проведення саботажу — основної форми їхньої боротьби з фашистськими окупантами.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів, т. 41. 2. Лиштування Генерального секретаря ВККІ Г. М. Димитрова з керівництвом Польської робітничої партії. — «Новая и новейшая история», 1964, № 5. 3. Польское рабочее движение в годы войны и гитлеровской оккупации. Сентябрь 1939—январь 1945. М., 1968. 4. *Рудой Н. А.* Польские подпольные профсоюзы (1943—1944) в исторической литературе — «Вопросы рабочего и национально-освободительного движения». Вып. 11. Днепропетровск, 1975. 5. Archiwum Muzeum Historii Rewolucyjnego Ruchu Robotniczego w Warszawie (далі: АМН RRR). Protokół pierwszego zebrania Koła Robotniczego KRN, 28 maja 1944 г., 5936. 6. АМН RRR. Protokół posiedzenia Komitetu Fabrycznego Państwowych Zakładów Inżynierii «Ursus», 11 lipca 1944 г., 5945. 7. АМН RRR. Protokół nr. 2 posiedzenia Koła Robotniczego KRN, 5937. 8. Archiwum Wojewódzkiego Komitetu Warszawskiego PZPR Wspomnienia Giesielskiego E.; 79. 9. Centralne Archiwum Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (далі: СА КС ПЗПР). Polska Partia Robotnicza. Komitet Centralny (далі: ППР КС). Korespondencja KC PPR z innymi organizacjami politycznymi. Protokół z oficjalnej rozmowy odbytej w dniu 16 grudnia 1943 г. pomiędzy przedstawicielami PPR i RPPS na temat Krajowej Rady Narodowej. 190/1—7. 10. СА КС ПЗПР. ППР КС. Sprawozdanie z konferencji między przedstawicielem PPR tow. «Arturem» i «Marianem» tow. RPPS z 9. 10. 1943 г. 190/1—7. 11. СА КС ПЗПР. ППР КС. List KC RPPS do KC PPR z dnia 9 lutego 1944 г. 190/1—7. 12. СА КС ПЗПР. ППР КС. Sprawozdania z OK nr. 2 (obwód I). 13. I.—20. I. 1944 г. 190/1—5. 13. СА КС ПЗПР. ППР КС. Sprawozdania OK nr. 9 (obwód III) za okres od 15 marca do 15 maja 1944 г. 11.6. 1944 г. 190/1—5. 14. СА КС ПЗПР. ППР КС. Sprawozdania organizacyjne Okręgu Częstochowaod 20. 8.—15.8. 1944 г. 190/1—5. 15. СА КС ПЗПР. ППР КС. Sprawozdania OK nr. 2 za luty 1944 г. z 28.2. 1944 г. 190/1—5. 16. СА КС ПЗПР. ППР КС. Sprawozdania sekretarza Okręgu Lewa Podmiejska za marzec 1944 г. 190/1—5. 17. СА КС ПЗПР. ППР КС. Sprawozdania organizacyjne Okręgu nr. 2 za okres od 1 do 31 sierpnia 1944 г. 20 października 1944 г. 190/1—5. 18. СА КС ПЗПР. Krajowa Rada Narodowa (далі: КРН). Lista uczestników pierwszego posiedzenia Warszawskiej Rady Narodowej. 193/1—6. 19. СА КС ПЗПР. КРН. Program RPPS. 196/1. 20. СА КС ПЗПР. *Kowalski A.* Wspomnienia o działalności organizacji warszawskiej PPR w latach 1943—1944. 3056. 21. СА КС ПЗПР. Wspomnienia z okresu okupacji Bartoszewicza T. i Hartenbergera R., 7373. 22. СА КС ПЗПР. Dworakowski W., teka osobowa (далі: т. ос.), 1367. 23. СА КС ПЗПР. Oryński Cz., т. ос. 8776. 24. СА КС ПЗПР. Rajner M., т. ос. 4893. 25. СА КС ПЗПР. Relacja Gniado Franciszki z 28.5. 1954 г., 1063. 26. СА КС ПЗПР. Relacja Kamińskiego A. z 26.10. 1960 г., 8432. 27. СА КС ПЗПР. Relacja Polaka B. z 13.6. 1966 г., R. 222. 28. СА КС ПЗПР. Piwiński E., т. ос. 7395. 29. СА КС ПЗПР. Sumiga A., т. ос., 8048. 30. *Golembiowski J. W.* Walka PPR o nacjonalizację przemysłu. 31. *Janikowski M.* Próba tamtych dni. Warszawa, 1964. 32. «Kolejarz Polski» nr. 3,

październik 1943 r. 33. *Kozik J.* Rola PPR w odbudowie ruchu zawodowego. W: «Zaranie Śląskie», 1971, nr. 4. 34. Krształtowanie się podstaw programowych PPR w latach 1942—1943. Wybór materiałów i dokumentów. Warszawa, 1958. 35. «Metalowiec Warszawski» nr. 1, listopad 1943 r. 36. Najnowsze dzieje Polski. Materiały i studia z okresu II wojny światowej. T. 3, Warszawa, 1959. 37. PPR organizatorem ruchu zawodowego w latach okupacji. Warszawa, 1962 r. 38. Publicystyka konspiracyjna PPR. 1942—1945. Wybór artykułów. T. 2 (1943 r.), Warszawa, 1964, s. 351—354. 39. *Rechowicz H.* Działalność Polskiej Partii Robotniczej w V obwodzie. W: PPR na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim. Katowice, 1962, s. 83—146. 40. «Robotnik» nr. 138, 22.3. 1943 r. 41. *Syzdek B.* Polska Partia Socjalistyczna w latach 1944—1948. Warszawa, 1974. 42. «Tramwajarz» nr. 1, czerwiec 1944 r. 43. Wspomnienia warszawskich pepeerowców (1939—1944). Warszawa, 1963. 44. Związki zawodowe w walce z faszyzmem (1939—1945). Warszawa, 1969.

Краткое содержание

Показана роль Польской рабочей партии в восстановлении профсоюзного движения в условиях фашистской оккупации, в формировании рабочего единства.

*I. Ф. КОРОЛЬ, доц.,
Ужгородський університет*
*М. П. ПОВЧ, доц.,
Львівський університет*

ВІДОБРАЖЕННЯ В РАДЯНСЬКІЙ ПРЕСІ РЕВОЛЮЦІЙНОГО РУХУ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ 20-Х РОКІВ

Трудящі Чехословаччини, які тривалий час перебували під гнітом габсбурзької монархії, радісно зустріли звістку про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка зміцнила віру робітничого класу й трудового селянства в торжество справедливої боротьби проти експлуататорів, вказала шлях до соціального і національного визволення. У постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції» зазначено, що «вона дала могутні революційні імпульси всім загонам міжнародного робітничого руху...» [2, с. 15].

Натхнені ідеями Великого Жовтня, трудящі різних національностей австро-угорської монархії єдиним фронтом виступили проти терору й гніту, за право на самовизначення. Могутня хвиля революційного руху знищила монархічну владу. Австро-Угорська імперія розпалася. Чехословаччина була проголошена республікою. Аналізуючи вплив Великого Жовтня на розвиток класової боротьби в країнах Західної Європи, видат-

ний діяч міжнародного комуністичного руху, президент демократичної Чехословаччини К. Готтвальд писав: «Без Великої Жовтневої соціалістичної революції не було би самостійної Чехословаччини» [13, с. 254].

Революційна боротьба трудящих Чехословаччини, що розгорнулася під безпосереднім впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції, за своїм змістом носила яскраво виражений інтернаціональний характер. Вона засвідчила високий рівень класової свідомості пролетарських мас.

Революційний рух у Чехословаччині в 20-х рр. уже є предметом численних наукових досліджень чеських, словацьких, радянських істориків. Видано значну кількість фундаментальних монографій, брошур і наукових статей [15], де розглядаються різні аспекти класової боротьби в Чехословаччині, процес формування і утворення Комуністичної партії Чехословаччини.

Проте відображення революційного руху в Чехословаччині у 20-ті рр. в радянській пресі до цього часу залишалось поза увагою радянських дослідників. Мета статті — певною мірою заповнити цю прогалину.

Революційні виступи трудящих Чехословаччини одержали гарячу підтримку молоді країни Рад. Зокрема, вони широко висвітлювалися на сторінках радянської преси. Вже на початку 1919 р. газета «Известия» — орган Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету розповіла про революційні виступи трудящих Чехословаччини, наголошуючи, що чеські робітники швидко виліковуються від «націоналістичного оп'яніння», чесно і гордо приєднуються до борців, які несуть прапор Комуністичного Інтернаціоналу [6, 1919, 13, IV].

17 жовтня 1919 р. центральний друкований орган РКП(б) — газета «Правда» у рубриці «Телеграми» повідомила про більшовицький рух у Словаччині. Вона писала: «Рух поширюється також серед карпатських русинів, де він набуває більшовицького характеру. Вожді руху вимагають відокремлення від Чехії».

Першим виступам пролетарських мас Чехословаччини бракувало організованості, цілеспрямованості. Відчувалася відсутність тієї політичної сили, яка б зуміла об'єднати боротьбу трудящих мас, спрямувати і очолити її. Чехословацькі революціонери в грудні 1919 р. утворили ліву групу в соціал-демократичній партії і приступили до організаційного оформлення Компартії Чехословаччини. «Наша партія, — говорив Василь Біляк, секретар ЦК КПЧ, — утворилася під впливом животворних ідей Великої Жовтневої соціалістичної революції і розвивалася в перші роки при безпосередній допомозі В. І. Леніна» [4, с. 54].

За утворенням пролетарської партії нового типу в Чехословаччині пильно стежили братні компартії світу. Ця подія широко висвітлювалася на сторінках преси Радянської країни.

У січні 1921 р. «Правда» опублікувала ряд статей і повідомлень про збори і наради комуністів та лівих соціалістів, на яких вирішувалося питання про утворення КПЧ. Газета широко коментувала роботу наради в Рейхенборзі, де було прийнято рішення «негайно приступити до конструювання в Чехословаччині комуністичної партії, як особливої секції III Інтернаціоналу» [9, 1921, 14, I]. 30 січня 1921 р. орган Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету газета «Вісті» повідомила про конгрес комуністів Словаччини, який одногосно прийняв резолюцію про приєднання до III Інтернаціоналу. «Вісті» повідомляли, що на з'їзді були присутні представники від чехів, словаків, угорців, німців і русинів.

21 травня 1921 р. більшовицька «Правда» сповістила трудящих Радянської країни про утворення Комуністичної партії Чехословаччини. Вона писала: «На з'їзді чехословацької комуністичної партії за приєднання до III Комінтерну голосувало 563 делегати і тільки 7 проти». Через три дні «Правда» надрукувала звернення Виконкому Комінтерну, який палко вітав утворення Компартії Чехословаччини і висловлював надію, що «партія, яка налічує в своєму складі не одну сотню тисяч членів, зуміє зайняти одне з перших місць в Комінтерні» [9, 1921, 24. V].

Утворення Компартії Чехословаччини стало поворотним пунктом у розвитку пролетарського руху в країні. Це була величезна перемога марксизму-ленінізму над опортунізмом в чехословацькому робітничому русі, як відзначено у привітанні ЦК КПРС з нагоди 50-річчя Комуністичної партії Чехословаччини [9, 1921, 14. V].

У червні 1921 р. на сторінках «Правды» виступив член ЦК КПЧ Карел Крейбіх зі статтею «Розвиток комуністичного руху в Чехословаччині», в якій з марксистських позицій розкрив процес консолідації лівих сил в країні, формування їх у пролетарську партію нового типу. Автор підкреслював: «Безсоромна політика буржуазії повністю розвіяла останні надії чеського пролетаріату на можливість встановлення соціалістичної республіки... Таким чином, у Чехословаччині визріли умови, що викликали зародження комуністичного руху в країні» [9, 1921, 25. VII].

Компартія Чехословаччини з перших днів свого існування очолила революційні виступи трудящих мас, широко розгорнула пропаганду ідей марксизму-ленінізму, досвіду більшовицької партії. Вона виховувала у робітників і селян почуття братерської солідарності з народами Радянської країни.

Братерська дружба та інтернаціональна солідарність трудящих Чехословаччини і Радянського Союзу розвивалися і міцніли під впливом ідей Великого Жовтня, успіхів соціалістичного будівництва в Країні Рад. У серпні 1921 р. ЦК КПЧ опублікував відозву до робітників і селян, в якій закликав організувати збір допомоги російським братам [9, 1921, 7. VIII].

Трудащі активно відгукнулися на заклик Компартії. В багатьох містах і селах були створені спеціальні комітети для організації допомоги Радянській Росії. Робітники промислових підприємств брали зобов'язання працювати одну годину на тиждень на користь Країни Рад [9, 1921, 5. VIII]. Протягом 1921—1922 рр. у фонд допомоги Радянській країні було зібрано понад 2 млн. крон [12, с. 40]. Трудащі Закарпаття зібрали своїм братам 27 768 крон [10, 1921, 20. XI]. На численних зборах і мітингах пролетарські маси Чехословаччини вимагали від уряду встановлення нормальних торгових і дипломатичних відносин з Радянським Союзом [9, 1921, 30. X].

Радянська преса високо оцінила патріотичний рух трудащих Чехословаччини, їхню братерську солідарність з Країною Рад. 13 листопада 1921 р. «Правда» писала, що чехословацький пролетаріат «покінчив з націоналізмом, протиставив йому революційні ідеї класової боротьби і прийшов до усвідомлення необхідності своєї солідарності з російською Жовтневою революцією».

Революційні виступи пролетаріату Чехословаччини проти буржуазії, широкий рух народних мас на підтримку Радянської Росії, антимілітаристські мітинги і демонстрації, які відбувалися в усіх куточках багатонаціональної Чехословаччини, з одного боку, і національно-визвольний рух, який охопив усі національні меншості Чехословаччини — з другого, викликали гостру реакцію буржуазії, яка готова була на все, щоб не допустити революційного вибуху в країні. Націонал-демократична партія закликала уряд йти шляхом фашизації країни.

Газета «Правда» на своїх сторінках рішуче засудила політику потурання фашистським елементам з боку урядових кіл Чехословаччини, показуючи, яку величезну небезпеку криє в собі фашизм для робітничого руху, для республіки в цілому.

«Правда» викрила націонал-демократів, які, виступаючи під гаслом «збереження республіки і демократії», вимагали «уряду сильної руки», докорінної зміни конституції, закриття всіх соціалістичних газет і т. ін. Газета виступила проти урядових заходів, спрямованих на ліквідацію революційних робітничих організацій, а також комуністичної партії [9, 1923, 6, I; 11, II; 22, 23, III].

Українська радянська преса багато уваги приділяла висвітленню життя українців у Чехословаччині. Багато з них брали активну участь у поширенні комуністичних ідей, пробудженні класової свідомості трудащих. У грудні 1923 р. газета «Вісті» опублікувала привітання голові ВУЦВК Г. І. Петровському від студентів — громадян УРСР у Чехословаччині, в якому вони писали: «...в день свята Жовтня незабутнього... шлемо своє вітання проводирям Червоної України на шляху до повного втілення в життя великих ідей пролетарської революції на Україні». Привітання закінчувалося гаслами: «Слава героям Жовтня, що загинули!», «Слава Комуністичній партії Украї-

ни!», «Слава генієві Великої Пролетарської революції Володимирові Іллічеві!» [5, 1923. 30, XII].

У січні 1924 р. трудящих спіткало велике горе: помер В. І. Ленін. Для комуністів усього світу ця звістка була особливо гіркою, В. І. Ленін своїми сердечними порадами, батьківським піклуванням активно сприяв зростанню комуністичного руху в Чехословаччині. Він дбав про авторитет КПЧ, застерігав партію від опортуністичних збочень і лівацьких помилок. Л. І. Брежнев відзначив у своїй промові на XIV з'їзді Компартії Чехословаччини: «Ще до Великого Жовтня Ленін підтримував активні відносини з передовими діячами Чехії, Словаччини. Він гаряче вітав народження Комуністичної партії Чехословаччини. Товариські поради Леніна, його зустрічі з Богуміром Шмералем, Антоніном Запотоцьким, Карелом Крейбіхом, іншими чехословацькими комуністами відіграли історичну роль у формуванні КПЧ — бойового авангарду чехословацького робітничого класу» [3, с. 11]. «Ми пишаємося тим, — говорив Генеральний секретар ЦК КПЧ Густав Гусак, — що від самого початку революційної боротьби наша партія спиралася на підтримку Комуністичної партії Радянського Союзу і особисто В. І. Леніна» [9, 1971, 13. III].

Радянська преса того часу наводила численні факти про вшанування пам'яті вождя світового пролетаріату в містах і селах Чехословаччини. 26 січня 1924 р. газета «Коммунист» повідомляла: «Російське уповноважене представництво (в Празі. — *І. К., М. П.*) щоденно одержує велику кількість телеграм, в яких робітничі організації висловлюють глибоку скорботу з приводу смерті Ілліча».

У березні 1924 р. газета «Вісті» у статті «Робітнича Чехословаччина Ленінові» писала, що на сторінках комуністичної преси Чехословаччини підкреслюється вирішальний вплив Володимира Ілліча на створення Комуністичної партії Чехословаччини, а також розповідала про вшанування пам'яті Леніна чехословацьким пролетаріатом, який виступив з ініціативою — заснувати фонд ім. Леніна для видання в першу чергу його творів і широкої марксистської літератури [5, 1924, 5. III].

Ініціативу чехословацьких робітників палко схвалила більшовицька «Правда» в статті «Пам'яті В. І. Леніна»: «Уже тепер розпочато переклад на чеську мову творів К. Маркса, В. Леніна, Плеханова. Наскільки це своєчасно і необхідно, можна судити з того, що порівняно за короткий відрізок часу в фонд імені тов. Леніна робітники пожертвували до 70 000 чеських крон» [9, 1924, 9. IV].

Гідне вшанування пам'яті В. І. Леніна в містах і селах Чехословаччини було свідченням глибокої любові трудящих до вождя більшовицької партії, проявом їхньої високої класової свідомості. Широко висвітлювала радянська преса революційний рух на Закарпатті, яке, згідно із Сен-Жерменським договором (10 вересня 1919 р.), всупереч волі і бажанням трудящих,

було включено до складу буржуазної Чехословаччини. Багате писала радянська преса про перші парламентські вибори, що відбулися на Закарпатті в березні 1924 р. і принесли великий успіх комуністам. Із загальної кількості 254 205 виборців, що брали участь у голосуванні, 100 242, або майже 40%, голосували за комуністів. Партії урядової коаліції одержали всього близько 30% голосів [14, с. 349].

Першою на цю подію відгукнулася газета «Коммунист». 23 березня в ній була опублікована стаття М. Скрипника «Перемога Комуністичної партії у Прикарпатській Україні», де розповідалося про соціальний і національний гніт, який чорним лихом навис над містами і селами Закарпаття, про блискучу перемогу комуністів на виборах. Про успіхи закарпатських трудящих писала також газета «Пролетарий». В публікації «Підкарпатська Русь» вона розповіла про надзвичайно важкі умови роботи комуністів напередодні та під час виборів [11, 1924, 25. III].

Перемогу чехословацьких комуністів відзначила і газета «Известия». У великій статті «Вибори у Підкарпатській Русі» було глибоко проаналізовано політичне та економічне становище трудящих Закарпаття, гостро засуджено розгул реакції. У статті детально розповідалося про підготовку та проведення виборів на Закарпатті. Вона закінчувалася словами: «Весь край знав, що боротьба йшла під іменем Радянського Союзу. Хто за комуністів, той за Радянську Росію. І червоний стяг переміг, робітники і селяни Карпатської Русі віддали свої голоси на користь Радянської Росії» [6, 1924, 5. IV]. Наступного дня, тобто 6 квітня, велика стаття «Прикарпаття голосувало за СРСР» була надрукована у «Вістях». Газета наводить багато прикладів з підневільного життя верховинців, таврує уряд буржуазної Чехословаччини за безчинства в містах і селах, що їх творять урядовці з Праги та місцеві чиновники. Резюмуючи наслідки виборів, газета пише: «Відаючи свої голоси за комуністів, багато виборців заявляло, що цим самим вони голосують за СРСР».

Успіх закарпатських комуністів на парламентських виборах був відзначений і центральною «Правдою», яка систематично слідкувала за політичним, економічним та культурним життям трудящих Чехословаччини.

6 квітня «Правда» публікує великий матеріал «Парламентські вибори в Прикарпатській Русі», де було правдиво змальовано картину життя трудівників краю, які, відчуваючи підтримку Країни Рад, мужньо боролися проти іноземних поневолювачів та місцевих експлуататорів, дедалі тісніше згуртовували свої ряди навколо комуністів. Флагман радянської преси — ленінська «Правда» відзначала: «Вибори показують ставлення русинів до нинішніх «демократичних» поневолювачів. Вони зімкнутими рядами йдуть за червоним прапором, який розвивається в Радянському Союзі, недалеко від них».

Наслідки виборів на Закарпатті активно висвітлювалися й іншими засобами масової інформації Країни Рад: зокрема, про них тричі сповіщали по московському радіо.

8 квітня 1924 р. відбулося засідання Ленінградської обласної Ради робітничих і селянських депутатів, на якому, між іншим, велика увага була приділена парламентським виборам у Закарпатті. На засіданні підкреслювалось, що «вибори в Підкарпатській Русі наводять на думку, що в цілому ряді кутків Європи ненависть до буржуазії настільки велика, а союз робітників з селянством настільки зміцнів і комуністичні партії настільки визріли за ці роки, що нічого дивного не буде, якщо в цілому ряді місць будуть великі виборчі успіхи, про які ми не могли і мріяти досі» [9, 1924, 15. IV].

Про великий успіх комуністів Закарпаття на парламентських виборах розповів делегат Компартії Чехословаччини на IX з'їзді КП(б)У. У привітанні комуністам Радянської України від чехословацьких комуністів зазначалося: «Два роки буржуазія готувалася до цих виборів, два роки йшов нечуваний терор буржуазії, але й на перших виборах, незважаючи на терор, пролетаріат показав, що він стоїть на висоті своїх завдань, що він розуміє, як йому можна визволитись від капіталістичного ярма; він пішов під прапор революції...» [1, с. 8].

Успіх закарпатських комуністів на парламентських виборах 1924 р. високо оцінив виконком Комуністичного Інтернаціоналу. П'ятий конгрес Комінтерну схвалив тактику закарпатських комуністів під час проведення виборів і рекомендував комуністичним партіям творчо використовувати її. У документах, прийнятих Комінтерном, наголошувалося: «Недавні вибори в таких віддалених куточках, як Карпатська Русь, показали, що при правильному відношенні комуністів до селянства Чехословацька компартія зуміла завоювати на свій бік значні верстви селянства» [7, 1924, 10. IV].

Перемога на парламентських виборах, активна підтримка Радянським Союзом справедливої боротьби трудящих Закарпаття, братерська солідарність пролетарських мас багатонаціональної Чехословаччини зміцнювали віру комуністів, усіх трудящих у торжестві ідей соціалізму, свідчили про великий авторитет комуністів серед трудящих мас.

На сторінках радянської преси часто виступали активні діячі революційного руху Чехословаччини, керівники КПЧ. Вони знайомили трудящих Радянського Союзу з економічним і політичним становищем країни, розповідали про діяльність Комуністичної партії, яка здійснювала керівництво революційними виступами трудящих. У червні 1924 р. «Правда» опублікувала статтю Б. Шмерала «З діяльності КПЧ». Автор розповів радянським читачам про організаційну роботу КПЧ по зміцненню єдності рядів партії, піднесенню бойовитості партійних організацій. У статті був даний аналіз класової боротьби в країні, викривалася колонізаторська політика буржуазії. Цього ж місяця

газета «Известия» надрукувала окремі положення з виступу Б. Шмерала на V конгресі Комінтерну, а також вмістила виступ Васильєва (партійний псевдонім І. Мондока. — *І. К., М. П.*) на конгресі Комінтерну [6, 1924, 25—28. VI]. На сторінках газет «Правда», «Известия», «Коммунист», «Вісті» було опубліковано серію матеріалів керівних діячів Компартії Чехословаччини. Вони сприяли зміцненню братерських зв'язків між трудящими Радянського Союзу і Чехословаччини, які базувалися на ленінських принципах пролетарського інтернаціоналізму.

Після V конгресу Комінтерну інтернаціональні зв'язки між трудящими Радянського Союзу і Чехословаччини поглиблювалися. В 1925 р. у Празі було засновано Товариство економічних і культурних зв'язків з новою Росією, яке очолив професор Зденек Неєдли. Товариство пропагувало серед трудящих передову радянську культуру, поширювало правдиву інформацію про радянську дійсність. Члени Товариства виступали з лекціями, доповідями, бесідами про соціалістичні перетворення в Країні Рад, організовували тематичні вечори, на яких викривали брехливі вигадки контрреволюційних елементів про економічне і політичне життя в Країні Рад. Товариство економічних і культурних зв'язків з новою Росією вимагало від уряду буржуазної Чехословаччини встановлення дипломатичних відносин з СРСР, відрядження робітничих делегацій в Радянський Союз.

Восени 1925 р. до СРСР виїхала перша чехословацька робітничая делегація. 13 жовтня члени делегації знайомилися з профрухом на Київщині. Вони відвідали заводи «Арсенал», «Більшовик», головні майстерні Південно-Західної залізниці та інші об'єкти. 14 жовтня відбувся мітинг пролетаріату Київщини, на якому виступив керівник чехословацької робітничої делегації. Він сказав: «Ми відвідали ваші фабрики, заводи, дитячі будинки, школи, і серця наші переповнені радістю. Нічого подібного в нас ще немає. А головне — ви звільнилися від буржуазії, яка ще пригнічує нас. Я раджу вам, товариші, бережіть ваші досягнення, борітеся за них. Ми, коли повернемося додому, зробимо все, щоб робітництво нашої країни пішло вашим шляхом» [8, 1925, 18. X].

У грудні 1925 р. українська радянська преса розповіла про приїзд до Харкова делегації Компартії Чехословаччини на IX Всеукраїнський з'їзд КП(б) України. Це був перший партійний форум комуністів Радянської України, в роботі якого брала участь делегація КПЧ. У привітанні Компартії Чехословаччини делегатам з'їзду говорилося: «Ваші успіхи, ваші перемоги є для нас предметною лекцією, з якої ми можемо черпати необхідні знання успішної боротьби [5, 1925, 8. XII].

У відповідь на привітання Компартії Чехословаччини делегат IX Всеукраїнського з'їзду КП(б)У В. Чубар заявив: «...в особі Компартії Чехословаччини ми закликаємо всіх комунарів, усіх робітників і селян йти тим шляхом, що ним ідемо ми. Наш

шлях певний. Це шлях революційних перемог пролетаріату, шлях, що веде до встановлення диктатури пролетаріату» [5, 1925, 8. XII].

12 січня 1926 р. газета «Комсомолец України» опублікувала статтю під назвою «Зв'язок київських і чеських робітників». У ній розповідалося про листування між робітниками київського заводу «Більшовик» і членами чехословацької делегації, які в 1925 р. побували на заводі в Києві. Чеські робітники писали своїм братам по класу: «Ми ні на одну хвилину не забули про ту братерську зустріч, що нам зробили київські робітники. Те, що ми бачили на вашому заводі, ніколи не зникне з нашої пам'яті. На прикладі боротьби робітничого класу СРСР ми будемо вести нашу боротьбу за перемогу ідей робітничого класу... Кожну вісточку про вас ми терпляче чекаємо, з любов'ю та радістю читаємо ваші листи. Просимо вас писати нам про все, що у вас робиться, про всі ваші досягнення та успіхи».

Таких прикладів можна б навести більше. Як зазначено в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», «героїчна боротьба робітників і селян Росії, яка дістала гарячу і дійову підтримку трудящих в усьому світі, показала, за словами Леніна, «всім країнам дещо, і дуже істотне, з їх неминучого і недалекого майбутнього». Вона дала змогу всім пригнобленим народам, народам, які борються, побачити і свою грядущу перемогу» [2, с. 4].

7 квітня 1926 р. газета «Молодий більшовик» у статті «Чехословацька молодь спростовує брехню про СРСР» розповідала про агітаційну роботу молодих робітників, які після повернення з Радянського Союзу прочитали цикл лекцій на тему: «Як живе робітнича молодь в СРСР». Газета наголошувала: «На зборах завжди повно робітничої молоді. Цікавляться подорожжю надзвичайно».

Радянська преса 20-х рр. об'єктивно висвітлювала важливі події в житті Компартії Чехословаччини, розповідала про жорстокий соціальний і національний гніт в країні, повідомляла про успіхи трудящих у боротьбі проти буржуазії, вказувала на помилки в діяльності Компартії, глибоко аналізувала їхні причини.

26 вересня 1928 р. більшовицька «Правда» широко висвітлювала роботу VI конгресу Комінтерну, на якому багато уваги було приділено аналізу діяльності Компартії Чехословаччини. Газета надрукувала лист Виконкому Комінтерну, де йшлося про причини внутріпартійної кризи в рядах КПЧ, а також вказувалося на можливий вихід з кризи. Рекомендації Виконкому Комінтерну Компартії Чехословаччини були такі: «Від опортуністичної пасивності до більшовицької активності — ось поворот, який необхідно було зробити партії в найближчі місяці». Критика помилок КПЧ була принциповою і доброзичливою. Вона допомогла комуністам Чехословаччини подолати циклічні кризи всередині робітничого руху, догматизм і теоретичну слабкість.

У березні 1929 р. газета «Вісті» опублікувала текст вітального листа ЦК КПЧ виконкому Комінтерну з нагоди його десятих роковин. У ньому комуністи Чехословаччини писали: «Тільки з допомогою Комінтерну Чехословацька компартія зуміла подолати соціал-демократичні традиції і проводити боротьбу проти троцькізму... Чехословацька компартія спільно з міжнародним пролетаріатом поведе маси до бою за здійснення революційних цілей» [5, 1929, 5.III].

Компартія Чехословаччини поступово виліковувалася від пережитків соціал-демократизму, догматизму. В грудні 1929 р. «Правда» опублікувала статтю «Бойові виступи комуністичної фракції у Чехословацькому парламенті», в якій підкреслювалося: «Величезне політичне значення для багатонаціональної Чехословаччини має комуністична вимога права на повне самовизначення всіх пригноблених чехословацьким імперіалізмом народів, вимога звільнення Закарпатської України і воз'єднання всього українського народу в кордонах УРСР» [9, 1929, 25. XII].

Компартія Чехословаччини пододала вузькокласовий підхід до розв'язання національного питання в країні і за допомогою Комінтерну та ВКП(б) стала на марксистсько-ленінські позиції. В цьому чимала заслуга радянської преси, яка протягом 20-х рр. послідовно і глибоко аналізувала революційну діяльність КПЧ, своїми публікаціями допомагала комуністам Чехословаччини виробити правильну революційну стратегію і тактику.

Список літератури: 1. Дев'ятий съезд Коммунистической партии большевиков Украины. Стенографический отчет. К., 1926. 2. Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977. 3. XIV съезд Коммунистической партии Чехословакии. М., 1971. 4. *Биллак В.* Интернационализм — основной принцип взаимоотношений братских стран. — «Политическое самообразование», 1971, № 6. 5. «Вісті», 1923—1929 (газета). 6. «Известия», 1919—1925. 7. «Коммунист», 1924 (газета). 8. «Молодий більшовик», 1925 (газета). 9. «Правда», 1921—1971. 10. «Правда» (Ужгород), 1921 (газета). 11. «Пролетарій», 1924 (газета). 12. *Lpráva k I Rádnému sjezdu o organizační činnosti Komunistické strany Československa.* 1921—1922. Praha, 1923. 13. *Gottwald K.* Spisy, 1946—1948, SV. 2. Praha, 1949. 14. *Statistická příručka RČS.* Praha, 1925. 15. *Копецкий Вацлав.* Великая Октябрьская социалистическая революция и Чехословакия. М., 1957; *Шмераль Ян.* Образование Чехословацкой республики в 1918 г. М., 1967; *Мельникова И. Н.* Классовая борьба в Чехословакии в 1924-1929 гг. М., 1962; *Král Václav.* Cesta k leninismu. Prámeny k dějinám KSČ v letech 1921—1929. Praha, 1971.

Краткое содержание

В статье показано, как советская печать в 20-х годах освещала революционное движение трудящихся Чехословакии, процесс организационного оформления КПЧ, ее практическую деятельность по распространению идей марксизма-ленинизма, воспитанию трудящихся в духе пролетарского интернационализма.

Раскрыта роль советской печати в преодолении Компартией Чехословакии пережитков социал-демократизма, догматизма, в выработке ею правильной, марксистско-ленинской революционной стратегии и тактики.

УЧАСТЬ ПОЛЯКІВ-ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТІВ У ДІЯЛЬНОСТІ ПЕТРОГРАДСЬКОГО ВІЙСЬКОВО-РЕВОЛЮЦІЙНОГО КОМІТЕТУ ПІД ЧАС ЖОВТНЕВОГО ЗБРОЙНОГО ПОВСТАННЯ 1917 РОКУ

Участь поляків-інтернаціоналістів у діяльності Військово-революційного комітету (ВРК) під час Жовтневого збройного повстання в Петрограді в 1917 р. недостатньо висвітлена в радянській і польській історіографії. Лише деякі дані з цього питання наведені у працях радянських дослідників О. Манусевича, Р. Ермолаєвої, П. Калениченка, І. Белякевича та польського історика В. Найдус.

У цій статті зроблено спробу узагальнити джерела і літературу з даної теми з метою висвітлення ролі польських інтернаціоналістів під час Жовтневого збройного повстання, що діяли за дорученням ВРК у Петрограді і боролись проти перших антирадянських заколотів у період з 12 до 30 жовтня 1917 р. Джерелами нашого дослідження є документи і матеріали, що зберігаються в радянських і польських архівах, преса, спогади учасників подій.

Ідея створення ВРК як штабу збройного повстання висловлена В. І. Ленінім у листі ЦК РСДРП(б) «Марксизм і повстання», написаному 13—14 вересня 1917 р. [1, т. 34, 229—234]. Лист був обговорений на засіданні ЦК 15 вересня [19, с. 222]. 12 жовтня Виконком Петроградської Ради з ініціативи більшовиків прийняв рішення про створення ВРК [5, т. 1, с. 40—41].

До його складу входили відомі діячі більшовицької партії — поляки. Як представник ЦК РСДРП(б) членом ВРК був Ф. Дзержинський [6, с. 2; 43, с. 9] — один із засновників СДКПІ, організатор об'єднання її з Литовською соціал-демократією. З 23 жовтня 1917 р. Ф. Дзержинський очолював комендантську частину ВРК, яка займалась охороною і зв'язком Смольного, пізніше входив до штабу ВРК, відповідав за інформаційний відділ [5, т. 1, с. 70; т. 3, с. 674].

Крім Ф. Дзержинського, в діяльності ВРК брали участь і інші члени Петроградської групи СДКПІЛ, яка в жовтні налічувала 500 чол. [15, с. 169], а також поляки, що входили до більшовицької організації столиці, в тому числі Вячеслав Менжинський — член бюро Военної організації ЦК РСДРП(б) і редактор газети «Солдат» [8, арк. 10; 27, с. 413].

Один із керівників петроградської групи СДКПІЛ, член СДКПІЛ з 1900 р. Юзеф Уншлихт, перебуваючи в Петрограді з квітня 1917 р., входив до складу Виконкому груп СДКПІЛ в Росії, брав участь в роботі VI з'їзду РСДРП(б). У ВРК він ви-

конував обов'язки секретаря [11, арк. 1; 26, с. 694—695] і скарбника [42, с. 69]. М. І. Подвойський, керівник Воєнної організації партії, у своїх спогадах високо оцінив діяльність у ВРК Уншлихта [30, с. 5].

20 жовтня ЦК РСДРП(б) направив для роботи у ВРК члена СДКП з 1893 р. Броніслава Весоловського [14, арк. 116]. Членом ВРК, а згодом керівником автомобільного відділу став Вікентій Юдзентович [5, т. 1, с. 186, 199, 222, 255, 271, 300; т. 3, с. 703] та його брат Ян Юдзентович [5, т. 2, с. 29, 82, 98], в розпорядженні ВРК був прапорщик Куделько, пізніше призначений командиром Трубецького бастіону Петропавловської фортеці [5, т. 1, с. 192; т. 2, с. 423, 424].

Напередодні збройного повстання 24 жовтня у ВРК було організоване чергування представників військових частин. Серед чергових були поляки-інтернаціоналісти: Станіслав Ванг — від запасного електротехнічного батальйону, Ян Прибурич — гвардії резервного Семенівського полку, Адам Понтак — гвардії саперного полку, Антон Почковський — Петроградського резервного полку, Антон Єнусевич — Володимирського військового училища [5, т. 1, с. 71, 92, 93].

Під час збройного повстання в Смольний у ВРК відрядили Тадеуша Мешковського, члена РСДРП з 1904 р. Після втечі з заслання він у травні 1917 р. повернувся в Петроград, де став членом Петроградської профспілкової організації і секретарем профспілки транспортників [47, с. 573]. У ВРК Мешковський працював секретарем бюро воєнних комісарів [5, т. 1, с. 313], а потім ревізором ВРК над комісарами [5, т. 1, с. 537]. В канцелярії ВРК працював Костянтин Бродський — член Петроградського комітету ППС-лівиці [49, с. 315]. Це далеко не повний перелік поляків-інтернаціоналістів, що входили у ВРК. Деякі з них працювали в штабі пролетарської революції — Смольному і в період підготовки і проведення збройного повстання були зв'язані з ВРК [24, с. 108; 23, с. 358; 16, с. 394-395].

Готуючись до збройного повстання, з 19 жовтня ВРК почав призначати комісарів у полки Петроградського гарнізону [25, с. 1012—1013], на великі підприємства і в головні установи міста. Ці призначення разом із вимогою ВРК надсилати йому на затвердження всі накази штабу Петроградського військового округу були початком поступового переходу влади до Рад. У Зверненні ВРК до населення Петрограда, опублікованому 23 жовтня, повідомлялось про призначення у військові частини і в особливо важливі пункти столиці і її околиці, «в інтересах захисту революції і її завоювань від замаху контрреволюції» комісарів ВРК і відзначалося, що «комісари як представники Рад — недоторкані. Протидія комісарам є протидією Радам робітничих і солдатських депутатів» [33, № 44].

В ніч з 23 на 24 жовтня Воєнно-партійний революційний центр скликав ВРК для перевірки сил і визначення конкретних завдань на час збройного повстання [5, т. 1, т. 72—74]. 24 жовт-

ня на засіданні ЦК РСДРП(б) при розподілі функцій між членами ЦК Ф. Дзержинському було доручено встановлення контролю за поштою і телеграфом [5, т. 1, с. 80]. Того ж дня Виконком Кронштадтської Ради на заклик ВРК прийняв рішення про відправку озброєних загонів військових моряків у Петроград для участі в повстанні і переходу лінкору «Заря свободи» в морський канал [21, с. 48—49].

24 жовтня у Петрограді почалось збройне повстання, у переможному завершенні якого значну роль відіграли комісари ВРК.

Комісарами ВРК у військових частинах столиці призначалися й поляки-інтернаціоналісти. Так, комісаром гвардії Московського резервного полку був Н. Вишневецький — голова штабу Червоної гвардії Виборзького району [12, арк. 4, 12; 13, арк. 113]. Виконуючи обов'язки комісара, Н. Вишневецький за наказом ВРК вже 23 жовтня привів Московський полк у бойову готовність, а 24 жовтня посилив караул на Патронному заводі, Литейному мості, що зв'язував Виборзький район із центром міста. В ніч з 24 на 25 жовтня караули, що охороняли міст, були посилені двома кулеметами [5, т. 1, с. 146].

Складне завдання виконував Роман Арський (Радзишевський), член РСДРП(б) з 1905 р., активний працівник Петроградської групи СДКПіЛ, якого було призначено комісаром Миколаївського кавалерійського училища, що знаходилося біля Балтійського вокзалу. «Тут, — писав Арський у своїх спогадах, — застав складну обстановку. На декілька сот офіцерів і юнкерів було всього вісім солдат, на яких можна було певною мірою покластись». Фактично Р. Арський знаходився в оточенні, яке «не викликало будь-якого довір'я. Це були вороги, які в кращому випадку поводитись більш-менш пасивно» [2, арк. 30]. ВРК поставив перед Р. Арським завдання — нейтралізувати офіцерів і юнкерів военного училища. Це завдання було виконане. Миколаївське кавалерійське училище не виступило проти Рад [2, арк. 32].

ВРК призначив комісарами у повітроплавну школу Євстахія Ахматовича [41; 5, т. 2, с. 28], у 1-й залізничний робітничий батальйон — М. Пржезінського [5, т. 1, с. 582; ч. 2, с. 20, 23], на головний артилерійський полігон — Францішека Міклуша, члена СДКПіЛ і РСДРП з 1904 р. [9, арк. 5], учасника революції 1905—1907 рр., після звільнення з тюрми в 1917 р. обраного членом военного відділу Петроградської Ради [47, с. 597].

М. Буткевича ВРК призначив комісаром Петропавловської фортеці [5, т. 1, с. 224], а комісаром арсеналу цієї ж фортеці — члена СДКПіЛ з 1903 р. і РСДРП(б) з 1905 р., редактора газети «Трубина», учасника II з'їзду Рад — Вацлава Міллера. Він одночасно був членом артилерійського відділу ВРК і заступником командуючого артилерією Червоної гвардії Петрограда [5, т. 2, с. 216; 47, с. 578—579; 52, с. 31].

Штабс-капітан Ігнацій Дзевалтовський-Гінтовт, член РСДРП(б) з 1917 р., був призначений ВРК комісаром гвардії Гренадерського резервного полку [47, с. 213].

А. Бернатовича спочатку солдати обрали виконуючим обов'язки комісара 308 піхотної Петроградської дружини, а потім затвердив ВРК [5, т. 2, с. 211, 243]. Вишдорчика було призначено помічником комісара 6-го заласного батальйону [5, т. 1, с. 271], Чижевського обрано до складу центрального бюро солдатського батальйонного комітету вогнеметно-хімічного батальйону, приведеного за наказом ВРК у бойову готовність [5, т. 1, с. 104]. 24 жовтня Юзеф Сохацький був скерований ВРК комісаром на Головний склад по формуванню санітарних автомобільних загонів [5, т. 1, с. 95] — технічну частину, в якій формувались автомобільні санітарні загони для фронтів. Ю. Сохацький зразу ж після призначення виявив погане обслуговування ВРК транспортом і вирішив допомогти. Щоденно у розпорядження ВРК передавалось 10—17 автомобілів, а в дні збройного повстання за пропозицією Ю. Сохацького по місту були розіслані патрулі, які вночі «не допускали погромів, грабежів і різних порушень порядку різними темними особами» [5, т. 2, с. 486].

Антон Чечковський, член РСДРП(б) з 1912 р., організатор більшовицького осередку в повітроплавному батальйоні, член ротного комітету тієї ж військової частини, був призначений ВРК комісаром 88-ї і 90-ї піхотних Вологодських дружин [4, арк. 2; 5, т. 1, с. 512]. У його донесенні в бюро комісарів ВРК зазначалося, що в дружинах нормальна обстановка, що двох офіцерів 88-ї дружини як прихильників контрреволюції відсторонено від служби [5, т. 1, с. 522; т. 2, с. 373].

Колишній робітник Владислав Бернацький, демобілізований з армії по хворобі, з червня 1917 р. працював у Петроградській міліції, де був головою міліцейського комітету в першому міському районі. Під час Жовтневого збройного повстання він організував групу міліціонерів — борців за Радянську владу. Його ж було затверджено комісаром районного відділення міліції [47, с. 78].

Польські соціал-демократи відомі й як комісари транспортних установ Петрограда. Так, Олександр Вронський (Гранас), член СДКПіЛ і РСДРП(б) з 1905 р., один із керівних працівників Военної організації РСДРП(б), учасник VI з'їзду партії, був призначений комісаром на Балтійський вокзал [5, т. 1, с. 185; 47, с. 232], а також комісаром 88-ї Вологодської дружини ополчення. О. Вронський був делегатом від 12-ї армії на II з'їзді Рад [52, с. 28]. На Варшавсько-Віденській дорозі комісаром затверджено Маріана Дранговського, члена РСДРП(б) з листопада 1916 р. [47, с. 195]. Помічник машиніста, член СДКПіЛ з 1905 р. Францішек Клепацький — активний учасник Жовтневого збройного повстання в Петрограді. 2 листопада він, всупереч розпорядженню адміністрації залізниці, добровільно

причепив паровоз до состава поїзда з революційними матросами зведеного Петроградського загону, що відправлявся на допомогу повстанням Москви. Цей ешелон Ф. Клепацький довів до Москви, після чого ВРК призначив його комісаром Варшавського вокзалу [5, т. 2, с. 247; 47, с. 401].

Деякі польські інтернаціоналісти здійснювали контроль ВРК над установами зв'язку. Зокрема, Станіслав Пестковський був комісаром головного телеграфу, у взятті якого брав участь член СДКПіЛ з 1905 р., член ВК груп СДКПіЛ в Росії, головний редактор газети «Трубина» Юліан Лещинський-Ленський [10, арк. 4—5 зб; 47, с. 655—656].

24 жовтня о 2-й годині Ф. Дзержинський від імені ВРК віддав наказ С. Пестковському і Ю. Лещинському-Ленському зайняти головний телеграф. Пестковському був вручений мандат ВРК про призначення його комісаром телеграфу. Зайняття телеграфу передбачалося здійснити за допомогою военного коменданта охорони телеграфу, члена ППС-лівниці з 1910 р. Романа Лонгви і більшовицького осередку пошти і телеграфу [7, арк. 24 зб; 28, с. 155]. Однак вийшло дещо інакше, бо, як відзначив С. Пестковський, комендант «не маючи директив своєї організації (секції ППС-лівниці.— І. Б.) відмовив нам в допомозі, пообіцявши не заважати» [28, с. 156]. Телеграф було зайнято близько 5-ї години при активній участі більшовиків поштамту, в складі яких були і польські демократи. Допомогла їм охорона телеграфу, яку очолював комісар ВРК Крексгальмського полку О. М. Любович [5, т. 1, с. 158; 22, с. 35]. С. Пестковський на посту комісара телеграфу знаходився з 24 жовтня по 3 листопада 1917 р. [5, т. 2, с. 234; 28, с. 156]. Йому належить організація передачі телеграфом на місця історичного Маніфесту, за підписом В. І. Леніна, про повалення Тимчасового уряду і створення Ради Народних комісарів. Здійснити це вдалось після подолання саботажу співробітників телеграфу [28, с. 156—157]. 4 листопада С. Пестковський, за завданням ВРК, працював в комісії, що складала «Інструкцію по Міністерству пошти і телеграфів» [5, т. 2, с. 61].

У зайнятті центрального телеграфу брав участь і Ян Куліковський-Ольський, член СДКПіЛ і РСДРП(б) з 1917 р., секретар Петроградської групи СДКПіЛ [47, с. 472].

Кароль Кадлубовський — поштар, член СДКПіЛ з 1906 р. і РСДРП(б) з березня 1917 р., також здійснював контроль ВРК за поштою. Він був головою партосередку РСДРП(б) пошти, телеграфу і телефону Петрограда, створеного ним у червні 1917 р. Як голова фракції більшовиків союзу поштово-телеграфних службовців, К. Кадлубовський став головою Центрального революційного комітету поштово-телеграфного союзу [13, арк. 113; 20, с. 14]. Напередодні повстання він одержав від секретаря більшовицької організації Другого міського району завдання «виявити громадський актив серед працівників зв'язку, що співчують більшовикам, і підготувати установи

зв'язку до збройного повстання» [40, п/т 2, арк. 7]. К. Кадлубовський від імені ВРК поштамту закликав працівників зв'язку сумлінно виконувати свої обов'язки в ім'я революції [51, с. 141].

24 жовтня на зборах партосередку було створено ініціативну групу під керівництвом Кадлубовського для боротьби з контрреволюцією на поштамті. Ця озброєна група займалась охороною поштамту, захопленого з допомогою революційних солдатів [40, п/т 2, арк. 7]. Ініціативна група створила Революційний комітет по охороні поштамту і його відділів, головою якого став К. Кадлубовський. Як комісар телеграфу і представник ВРК, С. Пестковський був присутній на засіданні, коли обирався голова ревкому. Протокол засідання С. Пестковський передав у Смольний для санкціонування комітету, що утворився. Ревком по охороні поштамту було затверджено ВРК, а К. Кадлубовського призначено комісаром поштово-телеграфної контори [40, п/т 2, арк. 8; 20, с. 15; 5, т. 1, с. 141; т. 2, с. 360].

К. Кадлубовський брав участь у ліквідації саботажу на центральній телефонній станції, організованого її управляючим правим есером Басом [51, с. 142—143], а також саботажу на головному телеграфі. Йому випала честь організувати передачу по телеграфу перших ленінських декретів Радянської влади [54, с. 168—169].

При встановленні контролю ВРК над Головною польовою поштовою конторою Петрограда і поштово-телеграфним відділенням управління армії Північного фронту відзначився солдат Чеслав Жебровський. 1 листопада 1917 р. солдатський комітет польової пошти делегував його в ВРК з постановою солдат контори [5, т. 1, с. 531]. З листопада збори солдат контори обрали Ч. Жебровського комісаром контори [5, т. 2, с. 52]. Цього ж дня ВРК призначив його комісаром Головної польової поштової контори в Петрограді і тимчасово комісаром поштово-телеграфного відділу Управління військових сполучень армій Північного фронту [5, т. 2, с. 22].

Поляки-інтернаціоналісти брали участь в організації контролю ВРК над органами буржуазної преси в Петрограді. Так, Болеслав Левкович, друкар із Бялистоку, член РСДРП з 1904 р., учасник революції 1905—1907 рр., один із організаторів випуску солдатських газет РСДРП, 26 жовтня був призначений комісаром ВРК друкарні Міністерства внутрішніх справ [47, с. 499; 5, т. 1, с. 140]. Одночасно він виконував обов'язки помічника комісара ВРК над друкарнями Петрограда [5, т. 1, с. 191]. З 30 жовтня Б. Левкович став завідуючим усієї господарської і технічної частини друкарні, органу найбільших банкірів — газети «Русская воля» [5, т. 1, с. 412], в якій друкувалась газета «Правда» [5, т. 2, с. 69]. Пізніше він був призначений комісаром цієї друкарні [5, т. 2, с. 295]. Одночасно за завданням ВРК Б. Левкович займався реквізи-

цією паперу [5, т. 2, с. 395—396] і друкарень буржуазних газет [5, т. 3, с. 322—380, 429—430].

Обов'язки помічника комісара ВРК всіх друкарень Петрограда 29 жовтня виконував Симановський [5, т. 1, с. 320].

Поляки-інтернаціоналісти здійснювали важливу роботу по виявленню і конфіскації паперу, необхідного для організації друкованої пропаганди в революційні дні. В числі трьох комісарів ВРК Зигмунд Алекса вів облік паперу на фабриках, товарних складах і залізничних станціях [5, т. 2, с. 251]. Аналогічне завдання виконував і Казимир Циховський, якому 30 жовтня було доручено конфіскацію паперу в друкарні польської буржуазної газети «Sztandar» [5, т. 1, с. 369].

В особливо важливих установах Петрограда комісарами були і польські інтернаціоналісти, зокрема Вячеслав Менжинський, що всією попередньою діяльністю з 1902 р. був зв'язаний з російським революційним рухом. Член РСДРП з 1903 р., він був призначений ВРК комісаром Державного банку і Міністерства фінансів.

26 жовтня В. І. Ленін як член ВРК підписав мандат О. С. Семенову, який уповноважив його привезти у ВРК комісара В. Менжинського [5, т. 1, с. 137]. Це зумовлювалося необхідністю прийняти термінові заходи для видачі зарплати робітникам заводу «Еріксон». Як свідчить О. Семенов, В. Менжинський оперативно розв'язав це питання [36, с. 94—95]. В розпорядження В. Менжинського для охорони Державного банку і Міністерства фінансів, а також для подолання саботажу чиновників ВРК виділив 100 чол. революційних моряків 2-го Балтійського флотського екіпажу [5, т. 1, с. 181, 491; т. 2, с. 399]. При ліквідації саботажу чиновників, що відмовлялись оформляти документи Ради Народних Комісарів на видачу грошей, довелося навіть заарештувати декого з керівних працівників Міністерства фінансів, зокрема директора Державного банку [5, т. 2, с. 68].

26 жовтня ВРК призначив комісаром Зимового палацу І. Дзевалтовського [5, т. 1, с. 141]. Штабс-капітан гвардії гренадерського полку І. Дзевалтовський входив у воєнну організацію ЦК РСДРП(б). У цьому полку він був на фронті з 1915 по липень 1917 р. В 1917 р. був обраний головою солдатського комітету. За антивоєнну пропаганду напередодні червеного наступу, в результаті якої полк, а разом з ним 1-й гвардійський корпус відмовились йти в наступ, І. Дзевалтовський і 78 солдат були заарештовані. Процес, що проходив у Києві з 4 вересня по 3 жовтня, викликав масовий протест робітників. Очевидно, у зв'язку з цим суд присяжних виправдав усіх обвинувачених [31, с. 65—66; 18, № 4, с. 4; 33, № 31; 35, с. 35]. Після суду Дзевалтовський виїхав до Петрограда і продовжував службу в гвардії гренадерському полку, де був обраний головою батальйонного солдатського комітету [47.

с. 213]. На посту комісара Зимового палацу І. Дзевалтовський був недовго, тому що одержав від ВРК нове завдання.

Член СДКПіЛ з 1908 і РСДРП(б) з 1917 р. Бернард Мандельбаум-Джевеський разом з Г. Ятмановим 25 жовтня був призначений ВРК комісаром по охороні музеїв і художніх колекцій Петрограда [5, т. 2, с. 94; 42; 47, с. 543—544]. У той же день вони прийняли рішення про встановлення зовнішньої охорони музею Олександра III. З цією метою комісари ВРК зв'язалися з комісаром Павловського гвардійського резервного полку, який дав їм «загін солдат для несення караульної служби при музеї». Ці заходи допомогли зберегти музейні цінності [5, т. 2, с. 94]. Оскільки зовнішня охорона Ермітажу виявилась незадовільною, 26 жовтня Б. Мандельбаум разом із Г. Ятмановим і художником А. Н. Бенуа «виробили план по збереженню художніх скарбів». Охорону було організовано належним чином [5, т. 2, с. 94; 35]. Гіршою була справа в Зимовому палаці, куди Б. Мандельбаум і Г. Ятманов прибули ранком 26 жовтня. Як відомо, в Зимовому палаці в ніч штурму знаходилися численні прихильники Тимчасового уряду. Всі вони, за винятком заарештованих членів уряду, були обеззброєні і звільнені з-під охорони. Значна частина з них захопила речі, що представляли художню цінність. Комісари ВРК застали Зимовий палац у розгромленому стані, ще не були ліквідовані сліди штурму [5, т. 2, с. 94—95].

Американський прогресивний журналіст Вільямс Альберт Ріс, що був у Зимовому палаці в ніч штурму, писав: «Скрізь сліди вандалів, тут побували юнкери» [17, с. 51], одночасно підкреслюючи, що пітерські робітники і червоногвардійці — учасники штурму вели рішучу боротьбу з грабіжниками [17, с. 52].

Американський журналіст Джон Рід, якому також довелося бути в Зимовому палаці вночі 25 жовтня, свідчив, що кишені юнкерів, які покидали палац після роззброєння і звільнення. «були повні награваних речей», котрі у них при виході вилучалися червоногвардійцями [34, с. 191].

У Зимовому палаці, коли туди прибули комісари ВРК, знаходилася надзвичайно велика охорона — близько 800 солдат і кулеметників [5, т. 2, с. 95], в якій вже не було потреби. Тому комісари ВРК в першу чергу налагодили нормальну караульну службу і вже 27 жовтня організували роботу художньої комісії, якій належало підготувати матеріали про втрати, нанесені Зимовому палацу [5, т. 2, с. 95].

Установивши, що в ніч з 25 на 26 жовтня з Зимового палацу було викрадено значні художні цінності, Б. Мандельбаум і Г. Ятманов опублікували звернення, в якому просили «прикласти максимум зусиль, щоб вкрадене було повернене в комендатуру Зимового палацу» [5, т. 1, с. 265]. Одночасно в газетах «Правда» і «Солдатська правда» публікувалося звернення до громадян Петрограда, в якому комісари просили

«прикласти зусилля до пошуків скрізь, де це можливо, речей, пограбованих в Зимовому палаці». Одночасно попереджувались скупники, антиквари і переховувачі, що вони «будуть притягнуті до судової відповідальності і покарані з усією строгістю» [5, т. 1, с. 266; 32; 38].

30 жовтня Зимовий палац було оголошено державним музеєм. Усі розпорядження його завідуючого Ратієва повинні були стверджуватись «урядовим комісаром при Зимовому палаці по збереженню його художніх скарбів Мандельбаумом» [5, т. 1, с. 419]. Новому урядовому комісару Зимового палацу і Ермітажу М. І. Покровському, призначеному 31 жовтня, наказувалось «у всьому, що стосується охорони колекцій і предметів художньої цінності, також діяти по узгодженню з спеціальним комісаром» Б. Мандельбаумом [5, т. 1, с. 478].

Пізніше Б. Мандельбаума було призначено ВРК старшим комісаром-інспектором по охороні художніх центрів і Публічної бібліотеки Петрограда [5, т. 1, с. 557]. Йому доручалось обстеження художніх скарбниць міста.

У донесенні наркому освіти А. В. Луначарському Б. Мандельбаум і Г. Ятманов повідомляли про необхідність вжиття термінових заходів по охороні художніх цінностей Зимового палацу. Комісари ВРК пропонували: 1. Утворити комісію по перевірці евакуйованих у Москву художніх цінностей. 2. Скликати художню нараду по прийняттю заходів, спрямованих на захист музеїв, історичних пам'ятників і художніх колекцій. 3. Дати вказівку прокурорському нагляду і міліції про вжиття заходів по розшуку краденого. 4. Уповноважити художню комісію Зимового палацу, надавши їй особливих прав для розшуку в ломбардах, у антикварів викрадених речей і т. д. [5, т. 2, с. 96].

Під особисту відповідальність А. В. Луначарського ВРК надав повноваження художній комісії Зимового палацу не лише розшукувати речі, а й конфісковувати їх, і в кожному випадку доводити до відома ВРК [5, т. 2, с. 125].

Таким чином, польський соціал-демократ Б. Мандельбаум вніс істотний вклад в організацію охорони художніх цінностей, що стали власністю народу.

Сучасні американські «радянологи», фальсифікуючи історію Великої Жовтневої соціалістичної революції, стверджують, що збройне повстання не було організоване, що це був бунт «здичавілих» мас, які грабували і знищували матеріальні та культурні цінності.

Розповіді відомих американських журналістів ще в 1917 р. повністю спростували це твердження. Документи ж ВРК свідчать про те, що повсталий пролетаріат підходив до матеріальних цінностей як до народного скарбу, а те, що приписується фальсифікаторами пролетаріату, цілком і повністю стосується поваленого класу — буржуазії, поміщиків та їх захисників.

ВРК залучав до активної діяльності й інших польських інтернаціоналістів, що виконували його окремі доручення. 29 жовтня від ВРК при Петроградській Раді Розвадовський був призначений комісаром з виконанням функцій інструктора Червоної гвардії [5, т. 1, с. 317]. Вацлав Мрочек, член ППС з 1900 р., ув'язнений царатом за революційну діяльність, 25 жовтня за завданням ВРК проводив ліквідацію канцелярії Петроградського градоначальства [47, с. 590—591].

Окремі доручення виконував призначений ВРК комісар М. Янковський. Йому було доручено 27 жовтня закрити друкарню «Гульбе і Заріна», провести допит і поступати відповідно до його результатів [5, т. 1, с. 175]. Цього ж дня йому доручалось доставити у ВРК завідуючого будинками ув'язнення в Петрограді [5, т. 1, с. 192].

Польський робітник, токарь по дереву, член РСДРП(б) з березня 1917 р., Анджей Мінейко під час Жовтневого збройного повстання був співробітником ВРК [5, т. 1, с. 185; 47, с. 580]. Виконував доручення ВРК під час повстання будівельний технік, член СДКПіЛ з 1907 р. Францішек Котус-Янковський. Він працював у Варшаві і Калиші, був арештований в 1907 і 1908 рр.. у 1911 р. підлягав адміністративному заслання у Вятську губернію на два роки. Після повернення у Варшаву за революційну діяльність у липні 1914 р. був знову заарештований і знаходився в ув'язненні до 1916 р. В 1916 р. вступив у РСДРП. З лютого 1917 р. знаходився у Петрограді, працював у Петроградській групі СДКПіЛ [47, с. 438], був членом Петроградської Ради.

26 жовтня Ф. Котус-Янковський в будинку на Невському проспекті, де знаходилась редакція журналу «Вопросы страхования», виявив підозрілу військову частину, «в складі якої було близько ста офіцерів-білогвардійців; чотири—шість бронемашин». Ф. Котус-Янковський повідомив про це особисто Ф. Держжицького. Враховуючи, що Ф. Котус-Янковський знав план розміщення цієї частини, ВРК доручив йому її знешкодити. В його розпорядження було передано сотню червоногвардійців і три вантажні машини. Опівночі загін прибув до будинку, обеззброїв вартових, а потім без єдиного пострілу й ворожу частину. Бронемашини були відправлені до Смольного.

За завданням ВРК Ф. Котус-Янковський брав участь у переговорах делегації матросів і солдатів із Смольного з кулеметниками, що дотримувалися нейтралітету, з метою залучення їх на сторону революційних солдат Петрограда. І ця справа успішно завершилась [46, с. 79—80].

Серед соціал-демократів, поляків за національністю, були й члени районних Військово-революційних комітетів. Так, Станіслав Вікентійович Косіор, член РСДРП(б) з 1907 р., партійний організатор Нарвського району, член Петроградського комітету РСДРП(б), брав активну участь у роботі бойового

центру Петергофського району столиці, що виник під час Корніловського заколоту під назвою «Револьюційний Комітет», і знову сформованого напередодні Жовтневого збройного повстання. Він також під час збройного повстання входив до групи, що керувала його проведенням в Нарвсько-Петергофському районі [19, с. 210; 21, с. 38; 29, с. 430, 552; 47, с. 432—433].

Костянтин Жарновецький, член РСДРП з 1904 р., член Нарвського районного і Петроградського окружного комітетів партії, делегат II з'їзду Рад, напередодні збройного повстання відповідав за його підготовку в Новому Петергофі і був керівником місцевого ВРК [29, с. 353, 382, 427].

Під час Жовтневого збройного повстання революційний штаб у Невському районі очолював Антон Слущкий, член СДКПІЛ з 1905 р. і РСДРП(б) з 1917 р. Він був членом Петроградського комітету і секретарем Невського райкому партії, кандидатом в члени ЦК, обраним на VI з'їзді РСДРП(б), делегатом II з'їзду Рад [3, арк. 1—21; 29, с. 352—353, 437; 47, с. 776].

Крім участі у Жовтневому збройному повстанні як комісари ВРК, польські-інтернаціоналісти відіграли також певну роль у придушенні заколоту Керенського—Краснова та юнкерів петроградських військових училищ проти Радянської влади, що виник зразу ж після перемоги революції.

Серед них в першу чергу слід відзначити І. Дзевалтовського. 27 жовтня, зразу ж після того, як стало відомо про просування контрреволюційних військ Керенського—Краснова на Петроград, він був призначений членом штабу ВРК, створеного для придушення заколоту. Того ж дня І. Дзевалтовський разом з іншими членами штабу займався відправкою моряків для відбиття зайнятої білокозаками Гатчини [5, т. 1, с. 165].

27 жовтня ВРК віддав наказ усім службовцям штабу Петроградського воєнного округу, Воєнного і Морського міністерств негайно приступити до виконання своїх обов'язків. Ті, що не з'являлись на роботу, передавались революційному суду. На чолі штабу було поставлено чотирьох виконавчих комісарів ВРК, в тому числі і І. Дзевалтовського. Він у той же день видав наказ № 1 по штабу Петроградського воєнного округу, підписавши його за начальника штабу, про склад штабу ВРК, призначення генерал-квартирмейстера і чергового штабу округу [5, т. 1, с. 180].

Комісари ВРК, в тому числі І. Дзевалтовський, розгорнули роботу по організації відсічі контрреволюційним військам Керенського—Краснова. 27 жовтня Антоновим і Дзевалтовським було дано розпорядження комісару Ізмайловського резервного полку протягом двох годин сформувати зведений батальйон у складі не менше тисячі чоловік з кулеметами [5, т. 1, с. 178—179]. Тоді ж було зроблено запит, підписаний І. Дзевалтов-

ським, про стан боездатності гвардії резервного, 4-го залізничного і 1-го кулеметного запасного полків. І. Дзевалтовський дав наказ комісару 2-го кулеметного запасного полку про відправку кулеметних команд у розпорядження комісарів гарнізонів Красного Села, Царського Села і Петергофа [5, т. 1, с. 179]. 27 жовтня І. Дзевалтовський як член штабу ВРК наказав гвардії гренадерському резервному полку без перешкод приймати солдатів, що раніше служили в ньому [5, т. 1, с. 180]. За вказівкою Дзевалтовського, ВРК уповноважив М. П. Ворожцова розслідувати в 126-й дивізії дії командного складу під час корніловського заколоту, а також вияснити позицію командирів у даний момент [5, т. 1, с. 196].

У ході боротьби революційного Петрограда з заколотом Керенського—Краснова І. Дзевалтовський виконував обов'язки начальника штабу Другої дільниці революційних військ, що діяли проти заколотників [52, с. 27—28]. Його направляв головнокомандуючий Петроградського воєнного округу Н. І. Подвойський для інспектування революційних військових частин, що виступили проти контрреволюційного заколоту, в час якого Дзевалтовський надавав допомогу штабу загону революційних військ, що діяли в районі Царського Села [5, т. 1, с. 459].

Член Варшавського комітету СДКПіЛ Леонард Вежбницький був призначений ВРК в оперативний комітет, що здійснював контроль за політичним настроєм воєнних загонів, які направлялись у Петроград напередодні і під час збройного повстання, і затримкою військових загонів, які контрреволюція підтягала до Петрограда [39]. Таке ж завдання виконував і Ясіпкевич, командирований ВРК 28 жовтня для агітації в військові частини, розташовані в районі Царського Села [5, т. 1, с. 260].

Комісар гвардії Московського резервного полку Н. Вишневецький за розпорядженням ВРК привів полк у стан бойової готовності. Солдатам було видано гвинтівки, гранати, посилена кулеметна команда на 12 кулеметів, про що 27 жовтня було повідомлено в ВРК [5, т. 1, с. 203], 28 жовтня за наказом ВРК Н. Вишневецький відправив на допомогу Червоній гвардії Виборзького району загін солдат гвардії Московського полку для роззброєння батальйону, що зберігав вірність Тимчасовому уряду [5, т. 1, с. 263].

28 жовтня на посаду комісара речового інтендантського складу був призначений І. Беньковський [5, т. 1, с. 261], на якого покладалось завдання забезпечити всім необхідним революційні загоони, що виступали проти контрреволюційних військ у районі Петрограда. Протягом декількох днів І. Беньковський постачив обмундируванням морський зведений батальйон, що був на фронті біля Красного Села [5, т. 1, с. 491—492, 495], 176-й запасний полк [5, т. 1, с. 495], війська Царсько-сельського району [5, т. 1, с. 498], загін Червоної гвардії, що тримав оборону на дільниці Царського Села і Павловська [5, т. 1, с. 530, 544].

Інтендантському постачанню революційних частин, що в час організації відсічі контрреволюції мало велике значення, велику увагу приділяв В. І. Ленін. 30 жовтня він як голова ВРК підписав свідоцтво С. Косіору — представнику ВРК на право реквізиції всіх речей, необхідних для армії і потреб ВРК [5, т. 1, с. 390].

В ніч на 29 жовтня контрреволюційний «Комітет спасіння батьківщини і революції» підняв заколот юнкерів у самому Петрограді. Того ж дня ВЦВК Рад поповнив склад ВРК. У складі 13 чоловік, направлених у ВРК, був варшавський слюсар, член СДКПІЛ з 1904 р., учасник V з'їзду РСДРП(б), делегат II з'їзду Рад від 2-ї армії і член ВЦВК Рад Францішек Гжельщак-Гжегожевський [5, т. 1, с. 275, 47, с. 295] — один із керівників воєнного відділу ВЦВК [45].

29 жовтня С. Пестковський як комісар ВРК організував оборону центрального телеграфу, який хотіли захопити заколотники-юнкери, що на цей час мали в своєму розпорядженні телефонну станцію на Морській вулиці, поблизу телеграфу. Ця ж станція була незабаром відбита і зайнята матросами і червоногвардійцями [48, с. 45—46].

У ліквідації заколоту юнкерів Володимирівського училища Петроградської сторони брав участь член СДКПІЛ і РСДРП(б) з 1906 р., член Петроградської Ради, голова матроського комітету військово-морського училища машиніст Ромуальд Муклевич. Він очолив осаду юнкерського училища, організував його артилерійський обстріл, внаслідок якого юнкери припишили опір [47, с. 591; 48, с. 108—109].

29 жовтня розпорядженням ВРК за підписом Ф. Дзержинського М. Янковський призначався головним комісаром над усіма будинками ув'язнення. Йому надавались великі повноваження. В наказі вказувалося, що «всі його розпорядження повинні бути виконані негайно. Особи, що не виконують даного розпорядження комітету, вважаються ворогами революції і з ними слід поступати, як із зрадниками справи визволення трудящих» [5, т. 1, с. 298].

Заколот юнкерів, що, на думку його організаторів, повинен був нанести по революційних військах, що вели боротьбу з військами Керенського—Краснова, удар з тилу було ліквідовано протягом декількох годин.

Деякі польські інтернаціоналісти в тяжкі для Петрограда дні надавали цінні послуги ВРК. Так, політичний емігрант Бжостек, що працював секретарем відділу Полюстровської управи, 29 жовтня допоміг ВРК викрити комісара дільничі міліції Полюстровського району, який не визнавав розпорядження ВРК і займався контрреволюційною діяльністю за завданням «Комітету спасіння» [5, т. 1, с. 340]. Казимир Зепчик, механік заводу радіоапаратури на Петроградській стороні, допоміг викрити власника заводу, що перехоплював радіотелеграми ВРК [5, т. 1, с. 481, 491].

30 жовтня у вирішальній битві під Пулковим і Красним Селом заколотники Керенського—Краснова були розбиті. Революційні війська, що перейшли в наступ, зайняли Царське Село. Перші заколоти контрреволюції проти Радянської влади були розгромлені. В цю перемогу внесли свій посильний вклад і польські інтернаціоналісти — комісари ВРК.

Таким чином, наведені факти стверджують, що польські інтернаціоналісти, члени СДКПІЛ і РСДРП(б), члени ППС-лівих і безпартійні, входили до складу Петроградського ВРК брали активну участь у його роботі як комісари ВРК. Вони в міру своїх сил надавали допомогу ВРК як в період проведення Жовтневого збройного повстання, так і під час боротьби проти перших антирадянських заколотів — військ Керенського — Краснова і юнкерів Петроградських військових училищ.

Список джерел і літератури: 1. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. 2. Ленінградський партійний архів (ЛПА), ф. И-1, св. 38, д. 388. 3. ЛПА, ф. И-1, оп. 1, св. 2, д. 22. 4. ЛПА, ф. И-1, св. 47, д. 499. 5. Петроградский Военно-Революционный Комитет. Документы и материалы. В 3-х т., М., «Наука», 1966—1967. 6. Центральный партийный архив Института марксизма-ленинизма (ЦПА ИМЛ), ф. 124, оп. 1, д. 587. 7. ЦПА ИМЛ, ф. 70, оп. 70, д. 642. 8. ЦПА ИМЛ, ф. 124, оп. 1, д. 1256. 9. ЦПА ИМЛ, ф. 124, оп. 1, д. 1287. 10. ЦПА ИМЛ, ф. 124, оп. 1, д. 1473. 11. ЦПА ИМЛ, ф. 124, оп. 1, д. 1968. 12. Центральный государственный архив Октябрьской революции, высших органов власти и органов государственного управления (ЦГАОР), ф. 1236, оп. 1, д. 14. 13. ЦГАОР, ф. 1236, оп. 1, д. 52. 14. ЦГАОР, ф. 1236, оп. 1, д. 84. 15. *Белякевич І. І.* Революційна діяльність Петроградської групи СДКПІЛ в період підготовки збройного повстання (Серпень-жовтень 1917 р.).— «Історичні зв'язки слов'янських народів». К., Вид-во АН УРСР, 1963. 16. *Белякевич І. І.* Об участии Петроградской группы польских социал-демократов в военной работе большинства партии накануне Октябрьского вооруженного восстания.— В кн.: Ленин и Октябрьское вооруженное восстание. М., «Наука», 1964. 17. *Вильямс А. Р.* О Ленине и Октябрьской революции.— В кн.: Об Октябрьской революции. М., Политиздат, 1967. 18. «Голос социал-демократа», 1917. 19. *Ерыкалов Е. Ф.* Октябрьское вооруженное восстание в Петрограде. Л., Лениздат, 1966. 20. *Кадлубовский Кароль.* Из Октябрьских воспоминаний.— «Почтово-телеграфный журнал», 1918, № 9—12. 21. *Крюковский А. П.* В авангарде революции.— В кн.: Под знаменем пролетарского интернационализма. Л., Лениздат, 1972. 22. *Любович А.* Революционное занятие Петроградского телеграфа (Воспоминания).— «Почтово-телеграфный журнал», 1918, № 9—12. 23. *Манусевич А. Я.* Польские интернационалисты в борьбе за победу Советской власти в России. Февраль-октябрь 1917. М., «Наука», 1965. 24. *Манусевич А. Я.* Польские социал-демократические и другие революционные группы в России в борьбе за победу и упрочение Советской власти. — В кн.: Из истории польского рабочего движения. М., Соцгиз, 1962. 25. *Мицц І. І.* История Великого Октября. В 3-х т., т. 2. Свержение Временного правительства. Установление диктатуры пролетариата. М., «Наука», 1968. 26. Октябрьское вооруженное восстание в Петрограде. М., Политиздат, 1957. 27. От февраля к октябрю. М., Политиздат, 1957. 28. *Пестковский С.* Об Октябрьских днях в Питере.— В кн.: Об Октябрьской революции. М., Политиздат, 1967. 29. Петроградские большевики в Октябрьской революции. Л., Лениздат, 1957. 30. *Подвойский Н. И.* Воспоминания об Октябрьском перевороте.— «Пролетарская революция», 1922, № 10. 31. *Подвойский Н.* Военная организация ЦК РСДРП (большевиков) и Военно-революционный комитет 1915. — «Красная летопись», 1923, № 6. 32. «Правда»,

1917, 1 ноября. 33. «Рабочий путь», 1917. 34. Рид Д. 10 дней, которые потрясли мир. — В кн: Об Октябрьской революции. М., Политиздат. 1967. 35. Рябинский К. Революция 1917 года (Хроника событий), т. 5. М.—Л., 1926. 36. Семенов А. С. Товарищ в больших и малых нуждах.— В кн.: Рабочие и крестьяне о Ленине. М., 1933. 37. Симонов К. Хозяин—вся Россия.— «Правда», 1977, 20 мая. 38. «Солдатская правда», 1917, 1 ноября. 39. Centralny Archiwum Komitetu Centralnego PZPR (CA KC PZPR). Warszawa, zesp. Wspomnienia, teka osob. 7265, p/t. 6, k. 4. 40. CA KC PZPD, zesp. Wspomn. t. osob. 8313. 41. CA KC PZPR, zesp. Wspomn. t. osob. 10152. 42. CA KC PZPR, zesp. Wspomn. t. osobowa 10315. 43. *Dzierżyński F.* Pisma wybrane. Warszawa, 1955. 44. *Ermolajewa R. A.* Przyczynek do dziejów organizacji SDKPiL i PPS—lewicy na terenie Rosji w latach 1917—1918. «Z Pola Walki», 1958. N 3. 45. *Grzelszczak F.* Autobiografia. «Z Pola Walki», 1958. N 2, s. 200—204. 46. Kotus Jankowski F. Członek Petrogradzkiej Rady delegatów robotniczych o Wielkiej Rewolucji Październikowej. «Wspomnienia Polaków—uczestników Wielkiej socjalistycznej Rewolucji Październikowej». Gdyna, 1957. 47. Księga Polaków uczestników Rewolucji Październikowej». 1917—1920. Biografie. Warszawa, 1967. 48. *Muklewicz R.* Październikowe dni w Petrogradzie.— In: Na granicy epok. Wspomnienia i udziale Polaków w Rewolucji Październikowej i wojnie domowej w Rosji 1917—1921. Warszawa, 1967. 49. *Najdus W.* Polacy w Rewolucji 1917 roku. Warszawa. PWN. 1967. 50. *Pestkowski S.* Plan prosty i genialny. — In: Na granicy epok. Warszawa, 1967. 51. *Sobczak Jan.* Pierwsze dni Rewolucji. Kronika 6 XI—3 XII 1917. Warszawa, 1967. 52. «Z Pola Walki», 1967, N 3.

Краткое содержание

В статье, посвященной участию поляков-интернационалистов в деятельности Петроградского Военно-революционного комитета во время Октябрьского вооруженного восстания 1917 г., автор использует различные источники для освещения роли поляков—комиссаров ВРК в работе его центральной организации, в воинских частях Петроградского гарнизона, в установлении контроля над железнодорожным транспортом, учреждениями почтово-телеграфной связи, органами печати, банками и музеями Петрограда, при выполнении отдельных поручений ВРК, их деятельность в районных военно-революционных комитетах Петрограда, а также их участие в подавлении первых антисоветских мятежей Керенского—Краснова и юнкеров военных училищ Петрограда.

Л. Г. БАЙК, доц.,
Львівський університет

БОРТЬБА УКРАЇНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ ПРОГРЕСИВНИХ СИЛ ГАЛИЧИНИ ЗА ДЕМОКРАТИЗАЦІЮ ШКОЛИ В КІНЦІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Українських і польських трудящих протягом багатьох століть єднала спільна боротьба проти класового ворога—поміщиків і капіталістів. Особливо яскраво проявилася єдність двох братніх народів у революційних виступах у кінці

XIX—на початку XX ст. В умовах загострення класових і національних суперечностей вона знайшла своє відображення і в боротьбі за демократизацію школи.

Революційно-визвольній боротьбі на західноукраїнських землях присвячено ряд наукових досліджень радянських істориків [7; 9]. Однак ні в цих, ні в окремих працях історико-педагогічного характеру [4; 6; 8] питання спільної боротьби українських і польських прогресивних сил Галичини за демократизацію школи в кінці XIX ст. не знайшло ще достатнього висвітлення.

Шкільна політика панівної верхівки Галичини диктувалась інтересами австро-угорських поневолювачів на загарбаних західноукраїнських і польських землях. Вірні традиційній політиці нацькування однієї нації на іншу, правлячі кола наблизили до себе польських поміщиків і буржуазію з тим розрахунком, щоб зміцнити при їхній підтримці свій вплив на всі польські землі, а натомість надали їм деякі привілеї в управлінні Галичиною, зокрема в галузі освіти, які панівна верхівка Галичини використала для посилення соціального і національного гноблення українських трудящих.

У другій половині XIX ст. у зв'язку з розвитком капіталізму панівні класи Австро-Угорщини пішли на проведення деяких буржуазних реформ, в тому числі шкільної. Реформа початкової освіти і педагогічних навчальних закладів мала гостро виражений класовий характер і відповідала інтересам поміщиків та буржуазії.

Шкільний закон від 14 травня 1869 р. передбачав передачу всіх існуючих початкових шкіл, які раніше були у підпорядкуванні церкви, світським органам. Ці початкові, так звані народні, школи призначалися для дітей робітників і селян. Перед ними ставилось конкретне завдання — навчити дітей трудящих писати, читати і лічити. Характеризуючи освітню політику буржуазії по відношенню до трудящих мас, Ф. Енгельс писав: «Коли буржуазія дбає про існування робітників лише остільки, оскільки це їй необхідно, то немає чого дивуватися, коли вона й освіту дає їм лише в тій мірі, в якій це відповідає її інтересам» [1, т. 2, с. 329].

Проголошені шкільним законом обов'язковість, безплатність початкової освіти існували тільки на папері і ніколи не здійснювалися. До того ж весь зміст освіти був проїнятий духом покори, слухняності і непорушності існуючих суспільних порядків. В. І. Ленін відмічав, що діти робітників і селян у таких школах піддаються ідеологічній і психологічній обробці, спрямованій на виховання для буржуазії «...придатних слуг, які були б здатні давати їй прибуток і разом з тим не турбували б її спокою і безділля» [2, т. 41, с. 289].

Однак і ця куца реформа видалась поміщикам і духовенству Галичини небезпечним експериментом, який нібито порушував «природне право» людини, обмежував «батьківські пра-

ва». Внаслідок відчайдушного опору поміщиків і клерикалів шкільна реформа в Галичині почала проводитися лише в 1873 р.

Початкові школи сільського типу (одно-, дво-, трикласні) були школами-тупиками, закінчення яких не давало жодного права для вступу в інші учбові заклади. Із 3956 початкових шкіл Галичини в 1900 р. налічувалося 3466 шкіл сільського, а решта міського типу [23, с. 18—19]. Навчальні програми для шкіл сільського типу були настільки примітивними, що, як зазначає Іван Франко, кількісне зростання цих шкіл було скоріше тривожним, ніж відрадным явищем, бо свідчило про їхню надзвичайно малу користь при великих затратах на ці школи з боку населення [16].

Організовані на основі шкільного закону учительські семінарії, які готували вчителів початкових шкіл, не вважалися середніми навчальними закладами, а їх випускники не мали права поступати в університети. Панівна верхівка прагнула бачити обмеженого у знаннях, послухного її волі вчителя, і тому програми, підручники, жорстокі порядки, запроваджені в учительських семінаріях, були спрямовані на те, щоб вбити в майбутньому вчителеві всяку живу думку, відвернути його від народу [31, с. 44].

В учительські семінарії поступали, як правило, діти з незаможних верств населення, декотрі з них одержували мізерну стипендію з умовою, що після закінчення навчального закладу працюватимуть не менше шести років учителями.

На того, хто вирішив стати народним учителем, чекали злидні, безправ'я, поневіряння. Кожний крок учителя контролювався поліцією, духовенством, шкільними інспекторами, сільською верхівкою [21, с. 50]. Заробітна плата сільського вчителя була дуже низькою. Більшість учителів (80%) одержували плату за пайпичим розрядом [20].

Щоб забезпечити школи педагогічними кадрами, необхідно було відкрити велику кількість учительських семінарій, але уряд навмисне зволікав з організацією нових педагогічних навчальних закладів. Якщо у 1871 р. в Галичині налічувалося 9 учительських семінарій, то до 1900 р. число їх зросло лише до 13 [27, с. 92]. Панівна верхівка прямо заявляла, що «гіпертрофія нашої інтелігенції не повинна мати в майбутньому поблажки в народних учителях, бо це загрожує суспільному порядку у нас» [31, с. 43—44].

Шкільна реформа зовсім не торкнулась середніх учбових закладів — гімназій і реальних шкіл, які призначалися для дітей поміщиків і буржуазії. Вона натрапила на шалений опір з боку польських і українських поміщиків і буржуазії. Основним типом середньої школи в Галичині залишилась класична гімназія, в якій 61% годин навчального плану відводилося на вивчення латинської, грецької та інших мов, а предмети природничого циклу відсувались на задній план [22, с. 142].

Середні школи були відірвані від життя, від потреб виробництва. У них широко застосовувалися такі методи буржуазної педагогіки як зубрячка, палична дисципліна, карцер, поліцейський нагляд та ін. Висока плата за навчання в середніх і вищих навчальних закладах робила їх доступними тільки для дітей багатих.

Реформа не зменшила впливу церкви на школу. Представники духовенства і надалі займали керівні посади в апараті управління школами [25, с. 12—13]. Весь навчально-виховний процес був просякнутий релігійним духом. Основним навчальним предметом залишався закон божий. За духовенством зберігалося право нагляду не лише за моральним вихованням, а й за благонадійністю учнів та їхніх учителів. «Шкільний систем,— писав І. Франко про пореформену школу,— один з найнужденніших і найпоганіших системів під сонцем, був немов вирахований на те, щоб в головах молодих людей убивати всяку здорову думку, звертати її до предметів мертвих і пустих, а відвертати від життя і чесної праці, деморалізувати їх рабським поклонництвом перед сильними і багатими, нищити всяку іскорку критики і власної ініціативи, одним словом — робити чоловіка бездушною машиною в руках начальства. всеавстрійським дрантям» [11, с. 88].

Негативно позначилася на розвитку народної освіти в Галичині політика національного безправ'я українського населення. Правляча верхівка розглядала школу як знаряддя денационалізації українських трудящих. Із 3653 початкових шкіл у 1890 р. лише 1752 школи були з українською мовою навчання, майже всі вони були сільського типу [24, с. 86—87]. В Галичині не існувало жодної державної багатокласної або видільної (вищої початкової) школи з українською мовою навчання [3, с. 106]. Шкільні власті відмовилися відкрити хоча б одну державну українську семінарію. У 1900 р. на 30 державних гімназій і 7 реальних шкіл існувало лише 3 державні українські гімназії, в яких навчалися здебільшого діти української буржуазії, уніатського духовенства [26, с. 96]. Незначна частина дітей з нижчих верств населення, якій з великими труднощами вдавалося потрапити до гімназії, приносила в ці учбові заклади дух бунтарства і ставала на шлях боротьби проти гніту і несправедливості.

Польська і українська націоналістична буржуазія, клерикальні кола, заохочувані австрійськими загарбниками, всіляко роздували національну ворожнечу, намагалися підмінити боротьбу за соціальне і національне визволення націоналістичними лозунгами, посіяти серед трудящих різних національностей ненависть, недовір'я використовуючи для цього й школу.

Незважаючи на розпалювання національної ворожнечі, українські і польські трудящі, передова інтелігенція спільно виступали проти політики панівних класів у галузі освіти.

Поширення марксизму в Галичині сприяло зростанню класової свідомості трудящих мас, інтернаціональному єднанню галицького пролетаріату, прогресивної інтелігенції, які розглядали боротьбу за демократизацію школи як складову частину боротьби за соціальне і національне визволення.

З 1878 р. у Львові почала виходити перша робітнича газета «Ргаса», навколо якої згуртовувалися передові польські, українські та єврейські робітники і революційно настроєна частина галицької інтелігенції на чолі з І. Я. Франком, який був першим популяризатором марксизму на західноукраїнських землях. Вже тоді на сторінках газети піднімалися такі болючі питання освіти трудящих, як безплатність навчання, наближення школи до життя, організація промислових шкіл, охорона праці дітей і матерів на підприємствах, скорочення робочого дня для дітей і підлітків.

Яскравим свідченням ідейного росту пролетаріату та впливу на нього марксизму була стаття «Робітники і народна освіта», яка підводила читача до класового розуміння причин жахливого стану початкових шкіл. Пани, говорилось в ній, бояться дати пролетаріатові освіту, щоб він «не мав настільки знань, щоб бути в змозі оцінити повністю своє становище і взнати його причини, які... безпомилково вказали б шлях дуже небезпечний для всякого роду панів і підпанків» [28, 1880, 19 липня].

У січні 1881 р. групою польських, українських і єврейських соціалістів при активній співучасті І. Франка була розроблена і випущена польською мовою «Програма галицьких соціалістів». У «Програмі» давалась оцінка школи і виховання у буржуазному суспільстві, підкреслювався той факт, що освіта доступна в ньому лише експлуататорським класам, а трудящі маси приречені на злидні і темряву. Вважаючи релігію знаряддям панування поміщиків і капіталістів, галицькі соціалісти оголошували її несумісною з наукою. Школа, заявляли вони, повинна носити світський характер і давати кожній людині всебічний розвиток [29, с. 5]. Особливо важливе значення для Галичини мало положення «Програми» про забезпечення навчання в школах рідною мовою. Найближчим завданням пролетаріату в боротьбі за демократизацію школи в умовах існуючого буржуазного ладу «Програма» ставила питання наближення школи до життя, а також проведення реформи початкових і професійних шкіл. Однак «Програма» містила ряд положень, які свідчать про вплив на її авторів дрібнобуржуазних теорій. Незважаючи на це, вона відіграла важливу роль у розгортанні боротьби за демократизацію школи та формуванні передової педагогічної думки.

Питання школи та освіти щораз частіше ставали предметом обговорення на робітничих зборах. Так, на зборах робітників Львова у грудні 1879 р. була засуджена практика масового використання непосильної дитячої праці на капіталістичних

підприємствах, ставилися вимоги організації професійних шкіл і реформи початкової освіти [15].

На робітничих зборах 30 січня 1881 р., де обговорювались питання виборчого права і зміни промислового закону, знову прозвучала вимога збільшити число професійних шкіл, а також обмежити працю дітей і жінок на підприємствах «з метою охорони їх від фізичної шкоди і морального зіпсуття» [23, 1881, 10. 11].

Ще чіткішими були вимоги в галузі освіти, висунуті на масових зборах львівського пролетаріату 26 червня 1881 р. Збори вимагали: обов'язкового початкового навчання і передачі управління школами в руки центрального уряду і громад; безплатності навчання в усіх навчальних закладах; удосконалення навчальних планів і програм початкових шкіл у напрямі наближення їх до життя; заборони викладання релігії в школах і передачі коштів, призначених на оплату вчителів релігії, на потреби освіти [28, 1881, № 8].

На зборах робітників Львова в липні 1883 р. була поставлена вимога доступу трудящих мас до середніх і вищих навчальних закладів. Ця вимога неодноразово висувалася на численних зборах і першотравневих демонстраціях робітників у кінці XIX ст. [19; 30].

Безплатне навчання, вилучення з навчальних планів релігії, наближення школи до життя, рідна мова навчання — такі демократичні вимоги галицького пролетаріату. Вони мали великий вплив на розгортання боротьби селян за демократизацію школи.

У 80—90-х роках XIX ст. в Галичині посилювався селянський рух, відбулося ряд багатолюдних селянських віч, на яких, поряд з економічними й політичними питаннями, обговорювався стан народної освіти. Такі селянські віча пройшли у Коломиї, Бродях, Турці, Дрогобичі та інших містах. Їх учасники засудили реакційну шкільну політику галицьких властей, махінації української націоналістичної буржуазії в галузі освіти.

Особливо важливу роль в боротьбі українських і польських трудящих за демократичну школу відіграло віче селян у Снятині 1892 р., на якому з доповіддю «Наші народні школи і їх потреби» виступив Іван Франко. Аналіз жахливого стану народних шкіл та висунуті вимоги відбивали думки і прагнення не лише українських трудящих, а й прогресивних сил польського населення [10, с. 102]. У резолюції віча, розробленій з участю Івана Франка, ставилися вимоги негайного збільшення шкільного фонду за рахунок податкових доходів від спиртних напоїв; надання громадам права представляти до затвердження вчителів і вирішувати питання про мову навчання в школі; ліквідації окружних шкільних рад; негайного скликання шкільними властями конференції народних учителів, кращих наукових педагогічних сил і представників тру-

дящих з метою розробки нового навчального плану і програми народних шкіл, які ліквідували б перевантаження і наблизили б школу до життя; організації при кожній школі бібліотек, які, крім учнів, обслуговували б селян і робітників [12, с. 33—35].

Польські трудящі активно підтримували боротьбу українського населення за навчання рідною мовою. В статті «Робітники і народна освіта» газета «Ргаса» писала: «Агітації руських друзів трудящих за освіту завжди перешкоджають наші шляхтичі, то ніби підозрюючи москвофільство, то інші якісь речі» [28, 1880, 19. VII]. Відображаючи думку прогресивних сил польського населення, «Gazeta Naddniestrzańska» підкреслювала: «Визнаємо незаперечним і безумовним споконвічне існування руського (українського.— Л. Б.) народу; визнаємо, що тут, на Русі, руський народ має право вимагати повної рівноправності» [18]. Трудящі маси, передова інтелігенція підтримували вимогу відкриття початкових і середніх шкіл, учительських семінарій з українською мовою навчання. Переконливим прикладом цього є виступ польських трудящих Санока проти рішення властей відмінити викладання української мови у початковій жіночій школі міста. [13, ф. 178, оп. 2, спр. 2115, арк. 2]. Польські робітники і селяни включилися в збір підписів під петицією, в якій ставилась вимога відмінити незаконне рішення. Однак власті міста дали вказівку «категорично відмовити прихильному вирішенню прохання місцевих жителів міста Санока, на якому фігурують підписи не тільки русинів, але також і поляків...» [13, ф. 178, оп. 2, спр. 2115, арк. 15—16].

Наприкінці XIX ст. помітно зростає активність учителів. Загострення класової боротьби сприяло виділенню з їхнього середовища прогресивно настроєної частини, яка найближче стояла до трудящих мас і погляди якої відображали інтереси простого народу. Передові українські і польські вчителі викривали антинародну шкільну політику австро-угорського уряду, панівних класів Галичини, висували вимоги безплатного навчання в усіх навчальних закладах, запровадження в школах науково обґрунтованих навчальних планів і програм, широкого будівництва нових шкіл, навчання рідною мовою, надання учителям права брати участь у суспільно-політичному житті країни, обмеження впливу духовенства на навчально-виховний процес школи [13, ф. 146, оп. 4, спр. 3688, арк. 31—37; ф. 178, оп. 1, спр. 1169, арк. 97—99].

Заслуговує на увагу «Меморіал в справі поліпшення народного шкільництва», складений директором початкової школи села Бражов Цешанівського повіту, в якому порушуються деякі питання перебудови початкових шкіл, учительських семінарій і органів управління народною освітою. Автор «Меморіалу» звертав увагу на вбогість змісту освіти початкових шкіл, невідповідність шкільних підручників, гнівно засуджував по-турання шкільних властей поміщикам, які масово використо-

вують дітей на збиранні хмелю, копанні картоплі, випасі худоби, вимагав озброєння майбутніх вчителів глибокими знаннями, припинення сваволі окружних інспекторів [13, ф. 178, оп. 2, спр. 2861, арк. 2—6].

Питання, порушені у «Меморіалі», розділяли і підтримували передові українські вчителі С. Ковалів, Я. Миколаєвич, М. Коняцуняк, П. Кирчів. У своїх статтях і виступах вони засуджували реакційні дії шкільних властей, політику уряду, спрямовану на збереження темряви серед простого народу.

З обуренням зустріли вчителі рішення уряду про запровадження двотипності початкових шкіл. Такий поділ, писав прогресивний учитель Я. Балабан, зроблено з кастових позицій, «щоб сільське населення задержати на селі, а міське населення в місті» [14, с. 4].

Значне місце в боротьбі за народну школу посідало питання матеріально-побутового забезпечення вчителів. У праці «Наші народні школи» професор Я. Гарвот зазначав, що у зв'язку з низькою оплатою учительської праці третина випускників учительських семінарій відмовляється від роботи в школі, а вляштовується на службу в армії, на залізниці, пошті, фінансових організаціях [17, с. 8].

Під впливом революційного руху трудящих відбувався перехід учителів від поодиноких протестів до організованих масових виступів. Так, у 1892 р. 30 учителів Радехівського повіту на своїх зборах вирішили добиватися від сейму поліпшення матеріальних умов. Їх підтримали вчителі Кам'янки і Бродів [5]. Були зроблені перші спроби скликати загальне віче галицьких учителів.

Важливу роль у загальній боротьбі за народну освіту в кінці XIX ст. відіграла передова учнівська і студентська молодь. Серед учнів середніх шкіл і студентів вищих учбових закладів Галичини поширювалися соціалістичні ідеї, розповсюджувалась марксистська література. Незважаючи на жорстокі репресії, намагання шкільних властей ізолювати молодь від суспільно-політичного життя, вона бере участь у робітничих сходах, читанні соціалістичної літератури, бореться проти реакційної шкільної політики уряду [13, ф. 663, оп. 1, спр. 123, арк. 34—41]. Розправа галицьких властей з революційно настроєними студентами Львівського університету, учнями учительської семінарії у Кракові не залякала молоді [13, ф. 178, оп. 2, спр. 1948, арк. 23]. У 1882 р. в Станіславі було створено товариство учнів середніх шкіл міста, яке закликала до боротьби за соціальну рівність, пропагувало серед шкільної молоді соціалістичні ідеї, дружбу між українцями і поляками, намагалось налагодити стосунки з Драгомановим та І. Франком [13, ф. 146, оп. 4, спр. 3688, арк. 14—15]. Під час поліцейського обшуку на квартирі учня академічної гімназії В. Будзиновського були знайдені виписки, нотатки, в яких він, послаючись на праці Ф. Енгельса, писав про неминучість загибелі

капіталізму і захоплення політичної влади пролетаріатом, про те, що релігія не має нічого спільного зі справжньою наукою і не дає наукового тлумачення розвитку природи і суспільства, що вона служить не справі освіти, а задурманенню трудящих. Поліцію лякав той факт, що В. Будзиновський був у тісних контактах з учнівською молоддю інших середніх шкіл, яка також читала соціалістичну літературу [13, ф. 178, оп. 1, спр. 1090 «б», арк. 4—5].

У 1890 р. в Станіславі була розкрита група учнівської молоді середніх шкіл міста, в яку входили майбутні письменники: Денис Лук'янович, Михайло Яцків та ін. Члени цієї групи налагодили тісні зв'язки з учнями Стрийської гімназії та Львівської політехніки, проводили антирелігійну і соціалістичну пропаганду серед учнів української і польської національностей. «У своїх промовах і рефератах,— зазначалося в звинувачувальних актах,— вони виголошували антирелігійні переконання і ворожі існуючому порядку прагнення, намагались у молодих співучнів підкопати релігійність» [13, ф. 178, оп. 3, спр. 418, арк. 5].

Поширення серед молоді соціалістичної літератури, організація таємних гуртків, що об'єднували учнів різних національностей, виступи проти жорстоких шкільних порядків викликали тривогу в урядових колах. Дирекціям середніх шкіл і учительських семінарій був розісланий таємний рескрипт, в якому йшлося зокрема про те, що «в деяких закладах шкільна молодь, особливо та, яка походить з середовища черні, піддаючись впливам і намовам деяких агітаторів, дає втягнути себе до таємних організацій, які під виглядом розбудження патріотизму і освіти серед трудящих прямують до ворожої існуючому державному устроєній мети і до розпалювання незгоди та ненависті між самотніми верствами суспільства» [13, ф. 178, оп. 1, спр. 1099, арк. 4]. Власні вимагали від дирекцій шкіл посилення репресій проти передової молоді, обмеження доступу у гімназії дітей матеріально незабезпечених батьків [13, ф. 178, оп. 3, спр. 490, арк. 4]. У відповідь на ці заходи почастишали виступи учнів гімназій та учительських семінарій. Не скриваючи свого обурення існуючими в навчальних закладах порядками, учні гімназій Кракова, Жешува, Станіслава, Тернополя, Львова відкрито виступали проти поліцейських переслідувань, засилаючи релігії.

Учнівська молодь брала участь у виборчих кампаніях, розповсюджувала відозви, в яких стояли також вимоги обов'язкового безплатного і світського навчання.

Розвиток капіталізму в Галичині у другій половині XIX ст., посилення соціального і національного гніту спричинились до розгортання революційно-визвольного руху, в якому важливе місце займали також питання школи та виховання.

Характерною особливістю боротьби за демократизацію школи в цей період була консолідація прогресивних сил українсько-

го і польського населення, поступове усвідомлення ними необхідності поєднання боротьби за передову школу з боротьбою трудящих мас за соціальне і національне визволення.

Список літератури: 1. *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. 2. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. 3. *Баїк Л. Г.* Стан початкової школи у Галичині в кінці XIX ст. — «Наукові записки Львівського педагогічного інституту», 1958, т. 11. 4. *Баїк Л., Мігуров Б.* Стан народної освіти, школи і педагогічної думки на західноукраїнських землях в період панування Австро-Угорської монархії. Дрогобич, 1965. 5. «Батьківщина», 1892, 26 лютого. 6. *Дзевєрін О.* Питання народної освіти в працях І. Я. Франка кінця 70—початку 80-х років XIX ст. — «Радянська школа», 1955, № 10. 7. *Кравець М. М.* Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст. Львів, 1964. 8. *Смаль В. З.* Педагогічні ідеї Івана Франка. К., 1966. 9. Торжество історичної справедливості. Львів, 1968. 10. *Франко І.* Наші народні школи і їх потреби. — «Народ», 1892, № 7—8. 11. *Франко І.* Симптоми розкладу в галицькій суспільності. — «Жовтень», 1956, № 8. 12. «Хлібороб», 1892, № 5. 13. Центральний державний історичний архів УРСР у Львові. 14. *Bataban J.* Kilka refleksyi na tle ustaw szkolnych. Lwów, 1905. 15. Dodatek do gazety «Praca», 1880, 16 stycznia. 16. *Franko J.* Szkolnictwo ludowe w Galicji. — «Kraj», 1886, p. 11. 17. *Harwoł J.* Nasze szkolnictwo ludowe. Kraków, 1898. 18. «Gazeta Naddnie-strzańska», 1884, 16 lipca. 19. «Kurjer Lwowski», 1890, 2 maja. 20. *Mayr Z.* Co sejm zrobić dla nauczycieli? Nowy 1899. 21. *Mayer Z.* Z. krainy niedzy. Stanowisko nauczyciela ludowego w stosunku do naszego społeczeństwa. Nowy Sącz, 1899. 22. *Mozdzeń J. Stefan.* Ustrój szkoły średniej w Galicji i próby jego modernizacji w latach 1848—1884. Wrocław, 1974. 23. Österreichische Statistik. Band LXII, Heft 2. Statistik der allgemeinen Volksschulen und Bürgerschulen, Wien, 1903. 24. Österreichisches Statistisches Handbuch für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. Wien, 1893. 25. *Pierozynski K.* Ustawy i rozporządzenia w zakresie szkół ludowych, Lwów, 1900. 26. Podręcznik statystyki Galicji, t. VIII, cz. I. Lwów, 1908. 27. Podręcznik statystyki Galicji, t. IX, cz. I. Lwów, 1913. 28. «Praca», 1880—1881. 29. Program socjalistów galicyjskich. Genewa, 1881. 30. «Robotnik», 1890, 15 maja. 31. Światłomir. Ciemnota Galicji w świetle cyfr i faktów. 1772—1902. Lwów, 1904.

Краткое содержание

Освещается один из важных этапов общей борьбы украинских и польских прогрессивных сил Галиции за демократизацию школы, усиление которой тесно связано с распространением марксистских идей, формированием классового сознания пролетариата и развертыванием революционно-освободительного движения на западноукраинских землях. Особое внимание уделяется вопросам школы и образования в программных требованиях рабочего класса, выступлениях пролетариата, крестьянства, учителей и учащейся молодежи.

**М. Г. ЧЕРНИШЕВСЬКИЙ
ПРО УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВЗАЄМИНИ
В ГАЛИЧИНІ НАПРИКІНЦІ 50-х
НА ПОЧАТКУ 60-х РОКІВ
ХІХ СТОЛІТТЯ**

Видатний російський революціонер-демократ М. Г. Чернишевський у своїй багатогранній публіцистичній, науковій і літературній діяльності приділяв велику увагу розвитку і зміцненню революційного союзу братніх народів: російського, українського, польського та ін. Він глибоко цікавився розвитком визвольного руху польського народу та його зв'язками з російським та українським революційним рухом [4, 10]. Особливої уваги, на думку М. Г. Чернишевського, заслуговували українсько-польські взаємини, і, зокрема, в Галичині. Як відзначає радянський дослідник І. С. Міллер, Чернишевський, подібно до Герцена, викривав і засуджував тих, «хто намагається запевнити український народ, ніби всі поляки його вороги, а кожний українець — друг». Чернишевський виступав «за єдність інтересів трудящих незалежно від їхньої національності» і вказував народам «шлях спільної боротьби проти самодержавства і феодалізму» [8, с. XII].

В ряді своїх праць і насамперед в статті «Національна безтактність» М. Г. Чернишевський торкався питання українсько-польського революційного союзу в Галичині. Йшлося про ті українські землі, які разом з частиною польських земель були в 1772 р. загарбані габсбурзькою Австрією й увійшли до штучно створеного Австрією «Королівства Галіції і Лодомерії» (скорочено — Галіція). В радянській історичній літературі для польських земель Галіції встановилась назва Західна Галіція (оскільки ці землі займали західну частину «королівства»), для українських земель — Східна Галіція, або Галичина [2, с. 4].

Галіція, писав Чернишевський, «більше від усіх інших провінцій Австрійської імперії цікавить нас одноплемінністю свого населення з двадцятьма мільйонами наших польських і малоруських співвітчизників» [15, т. V, с. 791]. Саме Східну Галіцію — Галичину Чернишевський називав «малоруською частиною Галіції», а населення її «галицькими малоросами», «русинами».

Галичина середини ХІХ ст. — це аграрний край, в якому переважну більшість населення становили селяни-українці, а певну частину — селяни-поляки. Панівна верхівка, поміщики, належала до польської і української національностей, причому більшу частину великих землевласників становили поміщики-поляки або спольщені українці. Великим землевласником була уніатська церква. В містах, особливо у Львові, мешкало чима-

ло поляків-ремісників, дрібних урядовців, людей вільних професій, у середовищі яких формувалась польська прогресивна інтелігенція, прихильно настроєна щодо трудящих верств українського населення [2, с. 218—219].

Австрійський уряд, спираючись передусім на польських поміщиків, оскільки вони відігравали керівну роль серед галицьких землевласників і беззастережно підтримували Габсбурзьку монархію, зміцнював свої позиції в Галичині, германізував цей край і розпалював ворожнечу між підвладними народами. М. Г. Чернишевський вказує, що корінним принципом австрійської політики в слов'янських провінціях було прагнення «всі народності Австрійської імперії... підкорити німецькому елементу...» [16, т. III, с. 400]. У Галіції, зауважував Чернишевський, Австрія застосовувала «меттерніхівську систему» — вона розпалювала «ворожнечу народностей, щоб тримати кожну народність у пригнобленні силою іншої народності» [16, с. III, с. 402].

Ця характеристика, як бачимо, близька до висловлення Ф. Енгельса щодо національної політики австрійського абсолютизму, яка полягала в тому, щоб «кожну з різних націй, підкорених австрійському пануванню, держати в шорах за допомогою всіх інших націй, які перебували в такому ж становищі» [1, т. 8, с. 29].

Спираючись на польських поміщиків, австрійська влада в той же час намагалася залучити на свій бік верхівку українського населення. Австрійський уряд здійснював деякі незначні заходи на користь українських клерикально-поміщицьких кіл і не скупився на обіцянки дальших реформ. Однак так звані австрійські реформи в період революції 1848 р. і в перші роки після неї були, як зазначав Чернишевський, «пародіями на реформи, або прикривали іменем реформ запровадження реакційних заходів» [15, т. VI, с. 473].

В таких умовах на початку 1861 р. галицькі українські клерикально-поміщицькі діячі, при сприянні австрійської влади, почали видання своєї газети «Слово» і виступили в ній з повною підтримкою австрійського уряду. Уже в перших номерах газети її редактор і автори висунули антинародне, реакційне положення, ніби Галичина — це окремий край, населений особливою народністю, яка має свою історію, свою мову.

Протиставляючи Галичину основним українським землям, що входили до складу Росії, «Слово» разом з тим намагалось в душі австрійської політики якомога більше розпалити національну ворожнечу між українцями і поляками, а тому оголошувало всіх поляків ворогами галицьких українців.

Із спростуванням реакційних вигадок «Слова» і виступив Чернишевський. Він показав, що галицькі українці є частиною українського народу, який створив свою мову і літературу. Чернишевський довів, що сепаратизм, який пропагує «Слово», має

проавстрійський* характер і не може бути прийнятий для передових галичан.

Виступ Чернишевського мав особливе значення для Галичини, де існували давні зв'язки українських і польських прогресивних діячів. У 30—40-х рр. ХІХ ст. тут виникають антикріпосницькі і антиабсолютистські польсько-українські революційні організації [2, с. 218—220]. Іван Франко, говорячи про польські таємні гуртки 30—40-х рр. ХІХ ст., зауважував, що їхні учасники, «молоді гарячі поляки... бажали якогось діла, хотіли швидкої і різкої переміни своєї і всенародної долі» [14, т. ХХ, с. 599]. Це саме можна сказати і про передову українську молодь, яка організувала разом з польською молоддю спільні гуртки.

У революційному 1848 р. на барикадах у Львові пліч-о-пліч боролися українські і польські ремісники та студенти [6, с. 123]. Наприкінці 50—на початку 60-х рр. ХІХ ст. у Львові передова частина української і польської молоді проводить спільну революційну діяльність [13, с. 281]. Організуються гуртки, учасники яких намагалися працювати серед селян. Члени одного з таких гуртків виступили «підготувати повстання для визволення Галиції від австрійського панування і створити українсько-польську державу» [13, с. 282].

Українсько-польському зближенню перешкоджала австрійська влада. Керівник українського гуртка П. Пашковський заявив на суді, що австрійці «між поляками і русинами розпалювали ненависть» [13, с. 282]. Габсбурзьким урядовцям допомагали українські реакціонери з газети «Слово», заповненої «вихватками проти вигаданої ворожнечі поляків» [16, т. ІІІ, с. 413]. М. Г. Чернишевський відзначав, що «Слово» у кожному рядку повторювало русинам, що вони повинні вважати своїми ворогами всіх поляків. Однак таке твердження — це фальш, вигадка. Не можна відрізнити ворогів від друзів, вказує Чернишевський, «за віросповіданням і за мовою» [16, т. ІІІ, с. 416]. Справа не в національній приналежності, а в соціальному становищі українця чи поляка. Далі Чернишевський дає характеристику українсько-польських взаємин в Галичині, яка стала класичною: «Малоруський пан і польський пан стоять на одній стороні, мають одні й ті ж інтереси; малоруський селянин і польський селянин

* Деякі автори [9, с. 51—53; 12, с. 276] помилково вважають, що Чернишевський виступив проти «Слова» як органу так званого москвофільства. Цього не могло бути з тієї причини, що москвофільство як сформована громадсько-політична течія в 1861 р. ще не існувало. У статтях 1861 р. відсутній такий суттєвий елемент «москвофільства», як визнання галицьких українців «русскими», а російської мови — «общерусской» літературною мовою для росіян і українців, в їх числі галицьких. «Москвофільство» як один з галицьких ліберально-буржуазних напрямків оформляється пізніше, в другій половині 60-х рр. ХІХ ст. Його риси виразно спостерігаються в редакційній статті «Слова», надрукованої у № 59 за 1866 р. У 1861 р. «Слово» як свідчать його передові та інші статті і матеріали, і як дуже добре показав М. Г. Чернишевський, займало сепаратистські позиції. Немає ніяких підстав твердити про «москвофільство» «Слова» в 1861 році.

мають цілком однакову долю» [16, т. III, с. 417]. Ця революційно-демократична оцінка співвідношення соціального і національного у визвольному русі важлива не лише для Галичини, але й для розуміння визвольного руху інших народів.

Чернишевський як ідеолог селянської революції виступав за єднання селян українських, польських, російських у боротьбі проти поміщиків різних національностей. «Ми не думаємо, — писав Чернишевський, — щоб польський мужик був ворожим полегшенню повинностей і взагалі побуту русинських селян». Він вважав, що українським селянам було б не легше, а важче, коли б «усі пани в Малоросії були малороси», посилаючись при цьому на авторитет Т. Г. Шевченка, який «дуже добре знав побут малоруського народу» [16, т. III, с. 417]. Передові поляки, на думку Чернишевського, прагнуть до єднання з українцями для спільної справи, для того, щоб організувати опір «нишньому спільному ворогу» [16, т. III, с. 400] — габсбурзькій Австрії і тим хто її підтримує — польським і українським поміщикам.

Чернишевський, викриваючи реакційних публіцистів «Слова» перед галицькими читачами, пропонує позитивну програму «освіченим русинським патріотам, які бажали блага своєму народові. Передові українці повинні єднатися з тією польською партією, яка «щодо станового питання схильна тепер... до дуже великих поступок на користь селян як польського, так само й русинського племені» [16, т. III, с. 402—403]. Такий текст дає підстави припустити, що Чернишевський знав про існування в Галичині польсько-українських революційних гуртків.

Питання про джерела інформації Чернишевського відносно українсько-польських зв'язків в Галичині заслуговує на наш погляд, спеціального дослідження. Відзначимо лише, що відомості про галицькі справи Чернишевський міг одержати зі львівської газети «Przegląd powszechny», яку він знав як орган, що виступав за польсько-українське зближення*, а також від прогресивних польських громадських діячів, передусім від С. Сераковського, який в ці роки їздив з Петербурга за кордон, бував у Відні [3, с. 34—37].

Незабаром після опублікування «Національної безтактності» вона окремою брошурою була надіслана до Львова, в книгарню Кароля Вільда з дорученням ознайомити з нею редакції газет «Слово» і «Przegląd powszechny», [17, № 41]. Можна припустити, що пересилку організував сам Чернишевський.

Свою статтю «Національна безтактність» Чернишевський адресував передусім галицьким українцям («галиційским малороссам»). «Ми не знаємо, — писав він, — чи дійде наша стаття до відомості галицьких малоросів; якщо не дійде, вона буде написана марно, бо власне для них тільки ми пишемо її, пише-

* Про це свідчить сама «Національна безтактність», в якій Чернишевський неодноразово говорить про позитивне ставлення польських газет до зближення між поляками і українцями.

мо з найщирішим співчуттям до них, найпалкішим бажанням добра їм» [16, т. III, с. 37].

Стаття дійшла до галицьких читачів, українських і польських. Вона стала також відома читачам інших національностей, тому що була надрукована у віденській газеті «Ost und West» [11, № 9].

У Львові, як і слід було сподіватися, «Національна безтактність» мала широкий резонанс. Редакція газети «Przegląd powszechny» дуже позитивно оцінила цей виступ Чернишевського і зазначила у редакційній примітці, що статтю надрукував «Современник» — «найповажніший російський журнал, який виходить у Петербурзі» [17, № 88]. Редакція газети, в якій спільно працювали поляки і українці (одним з редакторів був українець Платон Костецкий) солідаризувалась з виступом Чернишевського і вказала, що російський журнал розглядає українсько-польські взаємини в Галичині в тому ж плані, як і «Przegląd». У редакційній примітці говориться, що «Przegląd» надіслав «Современнику» ті свої номери, в яких писав протягом кількох років про русинів, українську літературу, Св. Юра * та «Слово» [17, № 91]. Зрозуміло, редактори перебільшують значення цієї газети у формуванні поглядів Чернишевського на національні взаємини в Галичині. Не можна, звичайно, говорити про тотожність поглядів газети «Przegląd» і «Современника» на актуальні суспільно-політичні питання, однак незаперечною є їхня близькість в оцінці українсько-польських взаємин у Галичині. Проявилось це зокрема і в тому, що стаття Чернишевського польською мовою під назвою «Brak taktu narodowego» була надрукована ** в газеті «Przegląd» (№№88—91, вересень 1861) з редакційною приміткою, зміст якої викладений вище.

Цією публікацією польська газета багато прислужилася для ознайомлення галицького читача з видатним твором російського революційного демократа. Не менше значення у пропаганді українсько-польської єдності в галицькому суспільному рухові мало безплатне надіслання відбитків польського перекладу «Національної безтактності» галицьким українським читачам [5, с. 503]. Варто відзначити і те, що «Przegląd» незабаром, на № 94, був закритий владою. Редактора газети звинувачувано, як сказано у судовому рішенні, у «підбурюванні і поширенні невірних і тривожних відомостей», в публікації антиавстрійських статей [18, № 5, с. 16]. Хоч серед цих статей не названа «Національна безтактність», але безперечно, що австрійські судді, ви-

* «Св. Юр» — резиденція галицького митрополита, один з центрів уніатської церкви.

** Треба мати на увазі, що царська цензура вилучила із статті кілька місць радикального характеру. Ці вилучення були відновлені [7, с. 102]. Ми користуємось повним текстом статті, надрукованої у «Полном собрании сочинений», т. VII, а в українському перекладі у «Вибраних філософських творах», т. III. Вважаємо, що стаття, незважаючи на цензурні вилучення, зберегла революційно-демократичну характеристику становища справ у Галичині. Зрозуміло, що польська публікація повторювала текст «Современника».

носячи свою ухвалу, брали до уваги також революційно-демократичну спрямованість статті Чернишевського.

Як сприйняли «Національну безтактність» прогресивні галицькі українці? Для повної відповіді на це питання потрібні дальші розшуки. Однак посереднім свідченням уваги передових галичан до статті Чернишевського може бути цікавий факт, який наводить М. М. Пархоменко. Він відзначає, що одну із статей Чернишевського «Народна безтолковість», вирізану з «Современника», за 1861 р., Іван Франко мав у своїй бібліотеці [9, с. 61—62]. Очевидно, він міг одержати відбиток статті від когось з галичан, які читали «Современник» у 60-х роках. Зауважимо, що Франко високо цінував «Современник» як журнал «радикально-прогресивний і соціалістичний» [14, т. XVIII, с. 42].

Зовсім інакше оцінено «Національну безтактність» у реакційному «Слові». Відбиток статті одержав редактор газети Б. Дідицький. Він не тільки не передрукував «Національну безтактність», а й відповів на неї серією брутальних, лайливих статей, спрямованих не тільки проти «Современника», а й проти газети «Przegląd» [11, №№ 68, 69, 74, 81, 82]. Очевидно, що виступ Чернишевського боляче ударив по видавцях «Слова». Щоб виправдатися, вони все більше викривали себе, демонструючи відданість Габсбурзькій монархії, свою реакційну суть.

Цікаво, що своїх якщо не однодумців, то співників у розумінні національного питання «Слово» знайшло в Росії в особі слов'янофільської газети «День»; яка виступила проти революційно-демократичних принципів «Національної безтактності». Близькість цих видань проявилася у неправильному розумінні українського питання, у ворожості польському визвольному рухові. Ці спільні реакційні риси зближували великодержавників, прихильників російського панславізму — слов'янофілів з галицькими реакціонерами, прихильниками Габсбурзької монархії і австрославізму — групою «Слова».

М. Г. Чернишевський відповів газеті «День» великою статтею «Народна безтолковість», в якій засуджує ворожість «Дня» до польського народу. Тон цієї газети, пише він, не може сприяти розвитку «дружніх почуттів у поляків». Лицемірно заявляючи про своє співчуття слов'янським народам, яких «гноблять німці», слов'янофільська газета в той же час твердить, нібито «австрійці сприяють слов'янам» і що «галицьким русинам слід підтримувати австрійський уряд проти поляків» [16, т. III, с. 428]. Як бачимо, «День» солідаризується із «Словом» у ворожому ставленні до польського визвольного руху і українсько-польського єднання.

Стаття Чернишевського «Народна безтолковість» роз'яснювала позицію російських революційних демократів у розумінні слов'янського революційного єднання, застерігала слов'янських громадських діячів щодо фальшивих слов'янофільських фраз.

К. Маркс і Ф. Енгельс, високо оцінюючи статтю Чернишевського, писали: «...літом 1861 року Чернишевський викрив в

журналі «Современник» («Современник») підступи панславистів і розказав слов'янським народам правду про дійсний стан речей у Росії і про корисливе мракобісся їхніх фальшивих друзів — панславистів» [1, т. 18, с. 414].

Отже, М. Г. Чернишевський показав, що найважливішим питанням 50—60-х рр. XIX ст. у Галичині є питання селянське, а завдання українських і польських передових громадських діячів — спільна боротьба проти габсбурзької монархії і поміщиків польських і українських. Поради Чернишевського щодо українсько-польського революційного союзу були звернені не тільки до галичан. У радянській історичній літературі відзначалося, що Чернишевський не міг через цензурні перешкоди, прямо сказати про необхідність російсько-польського революційного єднання і зробив це у своїх статтях про Галичину [4, с. 221]. Уважний читач розумів, що в них йдеться про союз слов'янських народів у боротьбі проти абсолютизму, соціального і національного гноблення, зокрема про російсько-українсько-польський революційний союз. Стаття Чернишевського «Національна безтактність» виходила за межі суто галицьких сюжетів і мала важливе значення для розвитку революційно-демократичних ідей в Росії, на Україні, у Польщі.

Список літератури: 1. *Маркс К. і Енгельс Ф.* Твори. 2. *Гербільський Г. Ю.* Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX ст. Львів, 1964. 3. *Дьяков В. А.* Сигизмунд Сераковський. М., 1959. 4. *Зевин В. Я.* Политические взгляды и политическая программа Н. Г. Чернышевского. М., 1953. 5. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—1862. Львів, 1905. 6. *Косачевская Е. М.* Восточная Галиция накануне и в период революции 1848 г. Львов, 1965. 7. «Литературное наследство», 1932, № 3. 8. *Миллер И. С.* Предисловие к сборнику «Русско-польские революционные связи», т. 1. М., 1963. 9. *Пархоменко М.* Иван Франко и русская литература. М., 1950. 10. *Пляшко Г. А. М. Г.* Чернишевський і польський національно-визвольний рух 60-х років XIX ст. — «Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечнікова», т. 152, вип. 9, 1962. 11. «Слово» (газета), 1861. 12. Торжество історичної справедливості. Львів, 1968. 13. *Трусевич С. М.* Из истории украинско-польских прогрессивных связей в Восточной Галиции начала 60-х гг. XIX ст. — У зб. «Связи революционеров России и Польши XIX начала XX вв. М., 1968. 14. *Франко І.* Твори в 20 томах. К., 1955—1956. 15. *Чернышевский Н. Г.* Полное собрание сочинений в 15-ти томах. М., 1939—1953. 16. *Чернишевський М. Г.* Вибрані філософські твори в 3-х томах. К., 1952. «Przegląd powszechny» (газета), 1861. 17. Sprawozdanie z ostatniej sądowej rozprawy. Lwów, 1861.

Краткое содержание

В статье исследуется вопрос об отношении выдающегося русско-революционного демократа Н. Г. Чернышевского к польскому освободительному движению и его связях с революционной борьбой русского и украинского народов. В частности Н. Г. Чернышевского интересовали польско-украинские отношения в Галиции, чему и посвящена его статья «Национальная безтактность». В ней автор призывал прогрессивные силы украинского и польского народов к объединению и совместной борьбе против общего классового врага. Статья Н. Г. Чернышевского сыграла большую роль в развитии революционно-демократических идей в Галиции.

ХАРАКТЕР ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ І СОЦІАЛЬНЕ РОЗШАРУВАННЯ СЕРЕД БОЛГАРСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ У ТАВРІЙСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Болгарські поселення в Росії, зокрема в Таврійській губернії, здавна привертала увагу вчених. Про них писав А. А. Скальковський [19; 20]. Його праця «Болгарські колонії в Бессарабії і в Новоросійському краї» містить відомості з історії виникнення перших болгарських поселень в Таврійській губернії. Однак робота написана в 1846 р., а основна хвиля переселення болгар у Таврійську губернію припадає на більш пізній час.

У книзі А. Клауса «Наші колонії», виданій в 1863 р., є цінний фактичний матеріал про болгарські поселення в Таврійській губернії, правда, хронологічно обмежений рамками 60-х років ХІХ ст. [8].

Найсерйознішим дослідником болгарських поселень в Росії, безперечно, слід вважати Н. С. Державіна. Вивченню цього питання він присвятив багато років і опублікував ряд праць, узагальнивши висновки у двотомнику «Болгарські колонії в Росії», виданому в 1915 р. Але головну увагу Н. С. Державін приділяв етнографії і лише побіжно торкався деяких питань, пов'язаних з історією переселення болгар і з економічним розвитком болгарських колоній. Зібраний ним фактичний матеріал зберіг свою наукову цінність, проте зроблені на підставі цього матеріалу висновки здаються нам спірними. Так, помилковий на нашу думку, висновок Н. С. Державіна про те, що «болгарська колонія не знає того явища, яке називається куркульством, тут нема куркулів, так само, як нема поселян робітників, у яких зі своїми більш заможними односільчанами були б які-небудь рахунки на підставі найму на роботу або взагалі яка-небудь безпосередня особиста залежність» [4, с. 80].

У радянський час питання переселення болгар на Україну розглядалося в статтях Д. Димитрова, який зробив спробу помарксистському висвітлити політику царського самодержавства щодо болгарського переселення. Д. Димитров не виходить за рамки джерел, опублікованих в дореволюційний період [6].

Отже, це питання не дістало повного висвітлення у працях радянських істориків. Разом з тим деякі помилкові висновки дореволюційних істориків про виникнення та економічний розвиток болгарських колоній потребують перегляду. Видається доцільним проаналізувати економічний стан болгарських коло-

ній і глибину класового розкладу болгарського села наприкінці XIX—на початку XX ст.

Тяжке становище болгар під турецьким ярмом було причиною переселення їх в Росію (Бессарабію і на Україну). Перші болгарські поселення в Таврійській губернії виникли на початку XIX ст. в Криму: Старий Крим (1802—1804) і Кішлав (1804) у Феодосійському повіті, Балта-Чокрак (1806) — в Сімферопольському. В 1846 р. тут мешкало 1800 чоловік [19, с. 95]. Масове переселення болгар у Таврію відбувається в 1861—1862 рр.

За Паризьким договором 1856 р., Росія втратила значну частину південної Бессарабії (повністю Ізмаїльський повіт і частково Кагульський та Акерманський). Ця територія (10288 км²) з розташованими на ній 27 болгарськими поселеннями відійшла до Молдавського Князівства.

24 липня 1856 р. було підписано царський указ, за яким за болгарами, які побажали переселитися з Молдавії в Росію, було збережено належні їм права, видано допомогу по 35 крб. на сімейство, надано пільги по оплаті податків і повинностях на 8 років і відведено землі (до 50 дес.).

Як тільки минув трирічний строк, що забороняв перехід у Росію, болгарські переселенці, які жили на землях, що відійшли до Молдавського князівства, скористалися цим указом і почали переселятись у Таврійську губернію, де було багато пустельних казенних земель.

У цей же час жителі західної Болгарії (деякі села Відинського пашалику) також подали прохання російському урядові про переселення в Росію. У 1859 р. російська дипломатія звернулася до султана з пропозицією здійснити обмін населення шляхом взаємного переселення черкесів і татар у Туреччину, а болгар — у Росію. Порта прийняла цю пропозицію. Переселення відинських болгар у Росію почалося навесні 1861 р. [21]. Протягом 1861—1862 рр. у Таврійську губернію переселилося 1560 сімей болгар-відинців (10990 чол.) [7]. Одночасно в Таврійську губернію прибуло близько 20000 болгар — вихідців з Бессарабії.

Згідно з даними опікунського комітету про іноземних переселенців Південного краю Росії в 60-х роках XIX ст., в Таврійську губернію прибуло 5865 сімей болгар (близько 300 000 чол.). При переселенні було витрачено на дорожнє постачання — 195518 крб., на витрати на оселення — 854699 крб. Крім того, було відпущено 150940 четвертин хліба для харчування переселенців під час дороги і на час їх влаштування на нових місцях [9, с. 2].

Російський народ, здавна кровно зв'язаний з братнім болгарським народом, завжди в тяжкі для нього часи чистосердечно простягав руку допомоги. Джерела містять численні факти про те, як прості російські люди допомагали болгарським переселенцям. Матроси військових кораблів, на яких

перевозили болгар, ділилися з ними останнім шматком хліба, загортали у свої сорочки хворих дітей, мешканці приморських міст доставляли в карантин, де розміщувалися болгари, їжу та одяг, російські поселення зі своїх громадських магазинів передавали новоутвореним болгарським поселенням хліб.

Царський уряд, дозволивши переселення болгар у Росію, найменше турбувався про їхню долю. Він передусім намагався використати потяг болгар до Росії з метою підвищення свого політичного престижу на Балканах і з метою підриву політичного престижу ворожої султанської Туреччини, тому і не вжив необхідних заходів для того, щоб належним чином організувати їх переїзд в Росію та влаштування на нових місцях.

Переселенці зіткнулися з великими труднощами і в дорозі [11; 10, т. 57, с. 125—131], і на нових місцях в Росії [1, ф. 26, оп. 1, спр. 24486, 24463]. Значна частина коштів, відпущених з казни на переселення болгар, «затрималася» в руках царських чиновників. Ці труднощі поглибилися зовсім новими незвичними для болгар кліматичними умовами, до яких не всі могли пристосуватися. Тому частина болгарських переселенців, переважно болгар-відинці, повернулися на батьківщину, де на них, як і раніше, чекало рабське гноблення з боку султанської Туреччини. Основна маса болгарських переселенців з Бессарабії осіла в Таврійській губернії.

Після розгрому Туреччини в російсько-турецькій війні 1877—1878 рр. Болгарія здобула незалежність, а Росії була повернена частина Бессарабії. У зв'язку з цим болгари сіл Тирнівка, Гамлетівка, Девнінське, Григорівка, Ново-Царицине, Волконешти, Болград та інших попросили дозволу виїхати на батьківщину і в Бессарабію [1, ф. 44, спр. 2913, арк. 4—6; спр. 2949, арк. 1—5]. В 1879 р. близько 2500 болгар виїхало в Бессарабію і Болгарію. Повністю виїхали болгари із сіл Волконешти, Болград Мелітопольського повіту та з сіл Варварівка, Оленівка, Царицине Бердянського повіту [1, ф. 26, оп. 1, спр. 4958, арк. 21—30; спр. 2944, арк. 44—46].

Що ж являли собою болгарські колонії у Таврії через 20 років після того, як закінчилось останнє переселення болгар в Росію.

Для характеристики економічного становища болгарських колоній в кінці XIX ст. нами використані дані подвірного перепису, який проводився у поселеннях Таврійської губернії в 1884—1887 рр. Ці дані опубліковані в 1885—1887 рр. Таврійським губернським земством у вигляді повітових «Статистичних таблиць про господарське становище поселень». Слід зробити застереження, що вони можуть вважатися тільки відносно точними, оскільки не містять відомостей про болгар-колоністів, які жили на хуторах, в поселеннях із змішаним населенням і не підлягали облікові. Відомості про кількість болгарських сімей, про їх склад та інші дані, використані нами, відрізняються від раніше опублікованих матеріалів

(А. Клаус, Н. С. Державін та ін.), автори яких до болгарських колоній відносили також колонії російських поселенців, які переселилися з Бессарабії, наприклад, сіл Нельговка та Єлизаветівка Бердянського повіту, колонії греків, гагаузів та ін. У деяких працях, зокрема в статті «Подвірні володіння в материкових повітах», опублікованій в «Пам'ятній книжці Таврійської губернії» у 1889 р., до болгарських колоній в Мелітопольському повіті віднесені поселення, які на той час болгарське населення покинуло (повернулось у Бессарабію), такі як Болград, Волканешти. Землю в цих поселеннях болгарі передали російським селянам.

Як свідчить подвірний перепис 1884—1887 рр., в губернії налічувалося 47 болгарських колоній: в Бердянському повіті — 31, у Феодосійському — 10, Сімферопольському — 5, Мелітопольському — 1. В них мешкало 33469 чол. Найбільше болгар було в Бердянському (4308 чол.) і Феодосійському (26968 чол.) повітах. В Сімферопольському повіті мешкало 1686, в Мелітопольському — всього 507 болгар [13, т. 3, с. А—2, т. 5, с. А—10—А—12, А—16; т. 4, с. А—16, А—14, А—8; 14, с. А—6].

Слід відзначити, що із 47 колоній 12 утворилися в результаті природного приросту болгарського населення. Поселення Ново-Царицине, Миколаївка, Сарабуз, Коробай Сімферопольського повіту — виселенці з Бердянського повіту. Поселення Коктебель, Колпак, Сиджеут, Марфівка, Андріївка, Кабурчак, Османчик, Алач Феодосійського повіту — виселенці з двох перших болгарських колоній цього повіту — Старого Криму і Кішлава.

У Феодосійському повіті всі десять колоній становили Кішлавську волость, населення якої з часу заснування двох перших колоній — Старого Криму і Кішлава — до 1884 р. зросло в 16 раз. Саме цим викликано переселення частини населення Старого Криму і Кішлава на купчі землі і заснування, таким чином, нових колоній.

Всі болгарські переселенці одержали в Таврійській губернії землю. У 159 статті «Устава о колониях иностранцев в Империи» визначені основи болгарського землеволодіння: «Всі відведені під поселення колоністів землі», — зазначається у цьому документі — «присвоєні їм в безперечне і вічно потомственне володіння, але не в особисту кого-небудь, а в громадську кожної колонії власність» [18]. Отже, болгарські переселенці одержували землю не індивідуально, а общиною в одній межі. Землі надавалися общині з розрахунку 50 десятин на двір — наділ, на який при переселенні мала право кожна сім'я. Тому ці землі називалися надільними. Надалі в болгарських селах склався такий же общинний порядок володіння землями наділу і майже ті ж внутрішні по землі та найму розпорядки, які існували в російських селах.

За час свого проживання в Таврійській губернії болгарські

переселенці, крім надільної землі, прикупили так звані купчі землі у приватне володіння. Вони купувалися або окремими особами (і тоді вважалися особистою власністю), або товариствами (і в цих випадках були їхньою власністю).

Колоністи, які не мали ні надільної, ні купчої землі, називалися безземельними, ті, які не мали надільної землі — безнадільними (серед них могли бути і такі, що мали купчу землю).

Матеріали місцевої статистики дають змогу розглянути економічне становище болгарського села в губернії, визначити ступінь забезпеченості болгарських переселенців землею, худобою, сільськогосподарським інвентарем, наявність класового розшарування.

У болгарських колоніях налічувалося 5273 селянських двори, з них безнадільних — 974, тобто 18,4%, безземельних менше, приблизно 410 (7,7%) *. Надільної землі у болгарських колоністів — 177083,7 дес. (придатної — 167028,3 дес., непридатної — 10055,4 дес.). На один двір в середньому припадало 38,8 дес. придатної надільної землі, в той час як в російських селян губернії (колишніх поміщицьких) — 9,9 дес., майже вчетверо менше [12, с. 58, 80].

У приватному володінні в болгар було 29315,75 дес. Ця земля, яку статистики називали купчою, власною або придбаною, належала 776 дворам. На один такий двір в середньому припадало 37,7 дес. купчої землі.

Болгарські колоністи мали всього 206399,45 дес. надільної і власної землі. Безперечно, вони були забезпечені землею краще, ніж російські та українські селяни Таврії.

Але болгарська община не була однорідна в соціальному відношенні. Йшов процес її розкладу, відбувалася концентрація землі, робочої худоби та сільськогосподарського інвентаря в руках куркульства й одночасне розорення бідняцько-середняцьких мас.

На кінець XIX ст. селянська біднота (ті, які не сіяли або засівали до 10 дес.) становила 25,4% (1335 дворів), середнє селянство (засівали від 10 до 25 дес.) — 34,4% (1815 дворів), куркульство (засівали більше ніж 25 дес.) — 40,2% (2123 двори).

Хоч при поселенні в Таврійській губернії всі колоністи одержували однаковий наділ — 50 дес., проте на кінець XIX ст. більшість надільної орної землі сконцентровано було в куркульства. Всього надільної землі налічувалося 101977,4 дес. В куркульства — 65955,05 дес. (64,6%), в середнього селянства — 27162,54 дес. (26,6%), в селянської бідноти —

* Цифра приблизна, тому що по Бердянському повіту даних про безземельних болгар немає. Безнадільних в цьому повіті — 232. Виходячи з того, що дворів, які купили землю в повіті всього 23, можна приближно вважати, що безземельних у повіті було не менше 210 (їх явно було більше).

8859,82 дес. (8,8%). На один куркульський двір в середньому припадало 31, на бідняцький — 6,6 дес.

У руках куркульства сконцентрувалося понад 2/5 купчої землі, зайнятої під оранкою. Під ріллею було 25852 дес. купчої землі, з них 10711,75 дес. (41,4%) — в руках куркульства. На один куркульський двір у середньому припадало 57,5 дес. купчої землі.

Усього в болгарських колоніях було 22952,3 дес. орендної землі, із них в куркульських господарствах — 13287,25 дес. (57,8%). Землю орендували 2546 дворів — приблизно 1/5 (523 двори) бідняцьких, понад 2/5 дворів куркульських. На один бідняцький двір припадало в середньому 4,4, на один куркульський — 12,3 дес.

Болгарські колоністи були краще забезпечені худобою, ніж російські селяни. Якщо всього по губернії селянські господарства без різної худоби становили 9,5, а без робочої — 18,9%, то в болгар такі господарства становили відповідно — 3,5 і 7,2%. У болгарських колоніях налічувалося 20059 коней, 5700 волів, 171835 овець. У переведенні на велику рогату худобу це становило — 55487,2 штуки, або по 10,5 голови на наявний двір, то в той час як на кожний наявний селянський двір по губернії припадало 7,5 голови. Однак худоба, як і земля, розподілялася нерівномірно. В руках куркульства було 57,9% коней (11621), 53,3% волів (3039), 62,1% овець (106787), 57,5% всієї худоби в переведенні на велику (31954). На кожен куркульський двір в середньому припадало 15 голів.

Серед селянської бідноти понад 1/4 (27,1%) не мали робочої худоби, 752 бідняцькі двори (56,3%) обробляли землю супрягою. Великий процент (43,5%) і середнього селянства, яке обробляло землю супрягою. Це свідчить про те, що і середне селянство не було достатньою мірою забезпечене робочою худобою.

У болгарських колоніях використовувалося 7196 плугів і дряпаків, 730 косарок і жниварок. Сільськогосподарським інвентарем болгарські господарства були забезпечені краще, ніж російські. По губернії в цілому на 100 селянських дворів, які мали посіви, припадало 100 плугів і дряпаків, 8 косарок і жниварок, а в болгар відповідно — 140 і 14. Сільськогосподарські машини здебільшого використовувалися в куркульських господарствах, які зосередили 57,7% (4158) усіх плугів і дряпаків та 86,7% (632) усіх косарок та жниварок.

Таким чином, незважаючи на труднощі, з якими зіткнулися болгарські колоністи в перші роки переселення, основна маса болгар закріпилась у Криму і в Бердянському повіті.

Економічне становище болгарського села наприкінці XIX ст. було значно кращим, ніж становище російського села. Болгари були краще забезпечені землею, худобою, сільськогосподарським інвентарем. Заможні селяни становили 2/5 болгарського селянства.

Однак у болгарському селі вже налічувалося чимало (майже 1/5) безнадільних дворів, біднота становила 1/4 населення, середнє селянство ледве зводило кінці з кінцями і було явно недостатньо забезпечене землею, худобою сільсько-господарським інвентарем.

Порівняльних даних про господарське становище болгарських поселень Таврійської губернії на початку ХХ ст. по всіх повітах місцева статистика не дає. Однак є матеріали подвірного перепису, проведеного у 1904 р. у Бердянському повіті, в якому проживало 4/5 усіх болгарських переселенців з Таврійської губернії. Ці матеріали показують, що болгарські села цього повіту були заможнішими, ніж болгарські села інших повітів. Менш ніж за 20 років (з 1886 до 1904 р.) болгарське населення повіту зросло на 30%. Неухильно тривав процес розкладу болгарської общини. Якщо в 1886 р. у болгарських поселеннях Бердянського повіту селянська біднота становила 18,9%, то у 1904 р.—приблизно 31,5%, а куркульство відповідно 46,3 і 32,8%. У два рази збільшилося число дворів без різної худоби (6%) і майже в три рази—число дворів без робочої худоби (15,4%). У 1904 р. в болгарських поселеннях Бердянського повіту посівна площа на надільних, купчих і орендованих землях становила 116710,6 дес. На один бідняцький двір припадало 4,2 дес. посівної площі, на один куркульський—27,5 дес. [16, с. 1095—1139].

Серед селянської бідноти були безпосівні селяни, які продавали свою робочу силу, щоб проіснувати. Для іншої частини селянської бідноти власний посів також перестав бути головним джерелом існування. Про це з усією ясністю свідчать дані земської статистики: в Таврійській і сусідній Херсонській губерніях дохід від посіву коливався у тих, хто засівав до 5 дес.,—від 65 до 74 крб., у тих, хто засівав 5—10 дес.,—від 142 до 148 крб., а 150—180 крб. вважалися мінімумом того грошового доходу, який повинна мати молода сім'я, якщо вона в усьому обмежуватиме себе [14, с. 38; 17, с. 164—176].

У болгарському селі відбувалося класове розшарування, бо для селянської бідноти продаж своєї робочої сили ставав головним джерелом існування. Заможні верстви села перетворювалися в сільську буржуазію, бо в їхніх господарствах, що мали яскраво виражений торговельно-підприємницький характер, широко застосовувалася наймана праця, причому часто не тільки сторонніх робітників, а й односільчан. Усе це, безперечно, загострювало класові суперечності всередині болгарського села.

Існування общини гальмувало дальший розвиток болгарського господарства по капіталістичному шляху. Часті переділи землі, черезсмузжя, обмеження у випасі—усе це перешкоджало інтенсифікації господарства, застосуванню добрив, впровадженню нових культур, підвищенню продуктивності тваринництва, стримувало зростання товарності господарств,

скорочувало доходність. Аграрне питання для болгарського села наприкінці ХІХ ст. було таким же гострим, як і для російського. Від його розв'язання залежало все подальше життя болгарських колоністів на землі, яку вони вважали своєю другою батьківщиною.

Список літератури: 1. Государственный архив Крымской области. 2. *Державин Н.* Очерки быта южно-русских болгар.—«Этнографическое обозрение», 1898, № 3—4. 3. *Державин Н.* У болгар в Таврической губернии.—«Этнографическое обозрение», 1900, № 4. 4. *Державин Н.* Болгарские колонии Новороссийского края.—«Известия Таврической ученой архивной комиссии», 1908, № 41. 5. *Державин Н.* Болгарские колонии в России. СПб., 1915. 6. *Димитров Д.* Болгарское поселение на Украину и в Крым. Сборник работ студентов-выдвиженцев, аспирантов и научных работников. Ленинградский государственный историко-лингвистический институт. Л., 1931. 7. «Журнал Министерства государственных имуществ», 1862, № 79. 8. *Клаус А.* Наши колонии. СПб., 1863. 9. «Крымский вестник», 1890, № 30. 10. «Морской сборник», СПб., 1862, № 2. 11. «Одесский вестник», 1861, № 115. 12. Памятная книжка Таврической губернии. Таблицы. Симферополь, 1889. 13. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Т. 3—5. Симферополь, 1885—1887. 14. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Сост. К. Вернер и С. Харизоменов. М., 1887. 15. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Приложение к 1 тому сборника. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Мелитопольского уезда. Выпуск 1. Симферополь, 1885. 16. Сборник по основной статистике. Подворная перепись. Бердянский уезд. Симферополь, 1909. 17. Сборник Херсонского земства, 1894, № 11. 18. Свод Законов, т. 12, ч. 2-я. СПб., 1857. 19. *Скальковский А. А.* Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. Одесса, 1848. 20. *Скальковский А. А.* Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. 1. Одесса, 1850. 21. *Хаджиниколова Е.* Някои въпроси по преселването на българи в Русия през 1861 г.—«Исторически преглед», 1976, № 6.

Краткое содержание

Тяжелое положение болгар под османским игом было причиной их переселения в Россию, в частности в Таврическую губернию в 1861—1862 гг. Болгарские переселенцы сыграли заметную роль в хозяйственном освоении края. Постепенно к концу ХІХ в. в их среде усиливается социальная дифференциация, идет процесс разложения общины, ухудшается положение беднейших крестьян.

ПОВІДОМЛЕННЯ

*Г. В. ГОРДІЄНКО, викл., Л. О. ЛЮБИМСЬКИЙ, доц.,
Львівське вище військово-політичне училище*

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ РОБОТА В ПОЛЬСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАННЯХ НА ТЕРИТОРІЇ СРСР (1943—1945)

У системі політичного та військового виховання особового складу польських національних формувань, створених на території СРСР в роки Великої Вітчизняної війни, значне місце зайняла культурно-освітня робота. Зростання чисельності збройних формувань і складність поставлених перед ними завдань визначили напрями ідейно-політичної роботи, її розмах, зміст, різноманітність форм.

Особливості створюваної у Радянському Союзі польської армії висували політико-виховну роботу на чільне місце. Адже польські воїни готувались відстоювати інтереси трудящих, пліч-о-пліч з радянськими воїнами боротися проти фашистських загарбників. В майбутньому вони повинні були взяти участь у великій визвольній місії Радянської Армії, а потім разом з робітниками та селянами Польщі приступити до здійснення демократичних перетворень у своїй країні.

Завдання політичного виховання польських військовослужбовців впливали з цілей, визначених Союзом польських патріотів в СРСР (СПП) * в «Ідейних директивах Польському військовому з'єднанню»: спільна з Червоною Армією боротьба проти гітлерівської Німеччини; звільнення країни від фашистської окупації; відновлення суверенних прав і незалежності Польської держави; зміцнення братерством по зброї узів нерушимої дружби між польським народом і народами СРСР та всіма братніми слов'янськими народами; будівництво демократичної й вільної Польщі [10, с. 49—51].

Звідси і мета політичної роботи: виховання воїнів в дусі патріотизму, ненависті до ворога, «широї дружби й братерства по зброї з демократичними країнами... і перш за все з великим сусідом на Сході — Радянським Союзом й Червоною Армією»

* Союз польських патріотів в СРСР (березень 1943—серпень 1946 рр.) — масова антифашистська організація, заснована з ініціативи польських комуністів. Своїм першочерговим завданням СПП вважав створення збройних сил польського народу.

[10, с. 506]. Важливе значення мало усвідомлення кожним воїном правильності курсу Польської робітничої партії (ППР), СПП, Польського комітету національного визволення (ПКНВ) *.

В радянській військово-історичній літературі організація політико-виховної роботи в народнім Війську Польським знайшла висвітлення в працях, присвячених історії радянсько-польської бойової співдружності в роки другої світової війни [1; 6]. Більш детально вона досліджена на матеріалах 1-ї армії Війська Польського І. М. Мірошниченко [3; 4; 5]. Проте історія організації та розвитку культурно-освітньої роботи в польських частинах та з'єднаннях вивчалась мало, хоча вона відіграла важливу роль у системі політичного виховання польського воїна як бійця армії нового типу, формування в нього високих моральних, політичних та бойових якостей.

В даній статті зроблена спроба коротко висвітлити організацію культурно-освітньої роботи в створених в 1943—1944 рр. на території СРСР польських військових з'єднань в період їх формування та підготовки до ведення бойових дій.

Насамперед слід зазначити, що політоргани Радянської Армії щедро ділились своїм величезним досвідом організації культурно-освітньої роботи в діючій армії, резервних та запасних частинах, надаючи культосвітнім закладам польських військових формувань широку й діяльну допомогу. Адже в організації роботи культурно-освітніх закладів у польських з'єднаннях, особливо в початковий період їх формування, було немало труднощів. Польських воїнів об'єднувало прагнення зі зброєю в руках боротися за свободу, проте рівень їхньої класової свідомості був далеко не однаковий, розуміння мети боротьби і шляхів будівництва нової незалежної Польщі спочатку не у всіх сформувалося в чітку й ясну програму дій. «В Сельци... прибували люди різних політичних поглядів, різного світогляду, виховані в різних умовах та в різному середовищі. Чимало було серед них людей, настроєних недружелюбно і навіть вороже до Радянського Союзу,— пише в своїх спогадах колишній льотчик 1-го польського винищувального авіаційного полку «Варшава» Е. Хроми.— Перебудова їх складу думок, часто сформованого під впливом довоєнної польської пропаганди, була непростою і нелегкою справою. Її неможливо було здійснити шляхом наказів та повчань, а винятково методами переконання та роз'яснювання» [8, с. 69].

Отже, завдання формування у польських військовослужбовців демократичних переконань, політичної активності, високих морально-бойових якостей та культури, здатності пропагувати серед населення визволеної Польщі ідеї ППР набували першочергового значення і, в свою чергу, вимагали

* Польський комітет національного визволення — тимчасовий виконавчий орган революційної влади в Польщі, створений 21 липня 1944 р.

активної, цілеспрямованої діяльності культосвітніх закладів. Влітку 1943 р. в 1-й польській піхотній дивізії ім. Т. Костюшка вже були полкові, дивізійні клуби, солдатський театр, бібліотеки, світлиці. Такі ж культосвітні заклади були створені в новосформованих піхотних дивізіях та частинах. Навесні 1944 р. формуються армійські культосвітні заклади: Будинок польського солдата, театр, кіногрупа, ансамбль пісні і танцю, розширюється база технічних засобів пропаганди [12, с. 219].

Однак на перших порах бракувало підготовлених кадрів, відповідної матеріальної бази.

Таким чином, завдяки постійній увазі керівників СПП, створеного в січні 1944 р. Центрального бюро польських комуністів (ЦБПК), всебічній допомозі командування та політ-органів Радянської Армії була налагоджена культосвітня робота серед польських воїнів. Безпосереднє керівництво культосвітніми закладами здійснював культурно-освітній, а від жовтня-листопада 1944 р. — політико-виховний апарат з'єднань, ядро якого становили польські комуністи. Поступово вони поширювали свій вплив на воїнів, сприяючи росту авторитету всього політичного апарату. В організації культурно-освітньої роботи брали участь О. Завадський, В. Василевська, К. Свірчевський та інші відомі польські комуністи.

Як уже згадувалось, зміст та спрямування культурно-освітньої роботи визначались затвердженими СПП «Ідейними директивами польського військового з'єднання» та розробленою на їх основі «Тимчасовою інструкцією про культурно-освітню службу в 1-й польській піхотній дивізії імені Т. Костюшка» [10, с. 49—50, 53—54], яка майже без змін діяла і в корпусі, і в 1-й армії Війська Польського.

Чимало турбот викликало укомплектування культосвітніх закладів кадрами. СПП направив сюди польських комуністів: політичні і кадрові органи Радянської Армії — радянських офіцерів польського походження, а також групу досвідчених культосвітніх працівників. На воєнно-політичних курсах, що вели підготовку офіцерів-політпрацівників для польських формувань, читався курс культурно-освітньої роботи. В польських частинах виявилось багато музикантів, художників, артистів, які згодом і склали кістяк армійських мистецьких колективів. Питання культосвітньої роботи досить широко висвітлювалось в дивізійних, корпусній, а пізніше в армійській газетях, на сторінках органа СПП щотижневика «Вольна Польска».

Із відділів постачання Радянської Армії польські частини одержували кіно- і радіопересувки, музичні інструменти, настільні ігри, спортивний інвентар, плакати, друкарське устаткування. Тільки в 1943 р. в польські з'єднання надійшло культосвітнього майна на суму понад 476 тис. крб. (в довоєнних цінах) [7, ф. 32, оп. 11302, спр. 299, арк. 2].

Таким чином, в розглядуваний період в польських військових формуваннях склалась широка мережа культурно-освітніх закладів, були розроблені принципи і визначені організаційні форми культурно-освітньої роботи. Під керівництвом СПП, ЦБПК, політико-виховних відділів з'єднань армії була розгорнута діяльність по політичній освіті та вихованню польських воїнів засобами культури.

Культурно-освітня робота в польських формуваннях велась в тісному зв'язку з воєнно-політичними завданнями, які належало розв'язати. Клуби, світлиці, бібліотеки стали справжніми осередками політичного та культурного життя частин та підрозділів, центрами організації активного дозвілля. В них були організовані колективи художньої творчості, гуртки по вивченню російської мови, польської літератури, працювали редколегії стіннівок, проводилися бесіди, диспути, конкурси, огляди художньої самодіяльності, спортивні змагання. Клуби й світлиці мали радіо- і кіноапаратуру, підшивки газет польською та російською мовами, газетні вітрини й стенди. При клубах дивізій були створені солдатські самодіяльні театри та оркестри. В багатьох частинах активно діяли колективи художньої самодіяльності.

Великою популярністю у воїнів користувалися вистави й естрадні виступи театральних колективів. На засіданні президії СПП 12 травня 1944 р., що розглядала стан культурно-масової роботи в польських військових з'єднаннях, діяльності театрів була дана висока оцінка. Зокрема, наводилися дані про кількість вистав: «Театр 1-ї польської дивізії підготував на сьогодні чотири програми і здійснив 200 виступів, театр 2-ї польської дивізії — три програми і 150 виступів, корпусний театр...— 40 виступів» [10, с. 198].

Розвиток самодіяльної творчості гальмувався тим, що аматорам бракувало творів відповідної тематики для репертуару. Мало було своїх письменників, композиторів. Але вихід був знайдений. Широкого розповсюдження набрало проведення конкурсів на кращий вірш, текст пісні, скетча тощо. До схвалених спеціальним журі текстів добирались мелодії відомих радянських та польських пісень. Саме так народились й стали популярними «Солдатська пісенька», що виконувалась на мелодію «Пісні про молодість» І. Дунаєвського; пісні Леона Пастернака — «Ми — перша дивізія» і «Тече Ока, як Вісла широка» — співалися на мелодії польських народних пісень [11, с. 66—67].

В агітаційно-пропагандистській роботі культосвітні заклади використовували й періодичну пресу. По матеріалах видань СПП «*Nowe widnokręgi*», «*Volna Polska*», армійської газети «*Zwycięzcy*», газет з'єднань «*Na Zachód*», «*Do boju*», а також радянських газет та журналів організовувались бесіди, колективні читання. В клубах й світлицях велися підшивки

газет, оформлялись газетні вітрини, оперативно вивішувались зведення Радянського інформбюро, повідомлення з Польщі.

При клубах були створені бібліотеки. Вони регулярно поповнювались виданнями «Бібліотечки СПП», яка включала художню літературу та брошури на суспільно-політичні теми. До квітня 1944 р. в цій серії вийшли польською мовою твори А. Міцкевича, М. Конопніцької, Е. Ожешко, Б. Пруса, С. Жеромського, збірки пісень, віршів. Тираж кожної назви — 6—10 тис. примірників [2, с. 86].

Культосвітні заклади польських частин і з'єднань широко використовували в агітаційно-пропагандистській роботі радіо і кіно. Передачі радіомовлення СРСР і радіопроеграми СПП (останні регулярно почали проводитись з серпня 1943 р.) викликали у польських воїнів живий інтерес й активно обговорювались. В одній з доповідей про стан політичної роботи в 1-му винищувальному авіаполку «Варшава» зазначалося, що пілоти й техніки охоче дивляться радянські кінофільми, цікавляться радянською літературою, пресою. Коли в 1944 р. вийшла книга тричі Героя Радянського Союзу О. Покришкіна «Крила винищувача», в багатьох польських авіаційних підрозділах відбулися колективні читання цього твору та його обговорення.

Частими гостями воїнів польських з'єднань були польські комуністи — політемігранти, керівники СПП. Великою популярністю користувалися виступи генерала К. Свірчевського, учасника громадянської війни в СРСР, командира інтернаціональної бригади під час громадянської війни в Іспанії, а також письменниці й видатного громадського діяча В. Василевської.

Багато робили культосвітні заклади польських формувань для зміцнення дружби радянського й польського народів, бойової співдружності радянських і польських воїнів, для пропаганди історичних зв'язків та революційних традицій народів Росії і Польщі. В клубах спільно відзначалися знаменні дати в житті радянського і польського народу, проводилися зустрічі з воїнами — учасниками боїв з фашистськими загарбниками; делегації польських солдат і офіцерів були частими гостями в радянських військових частинах, училищах, будинках Червоної Армії, на підприємствах і в колгоспах. «Полки й окремі підрозділи вислали делегації солдат і офіцерів в розташовані поблизу формування Червоної Армії, — повідомлялось в рапорті заступника командира дивізії ім. Т. Костюшка по політико-виховній роботі про святкування 26-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції. — Там відбулися святкові обіди, виступи колективів художньої самодіяльності обох армій. 2-й піхотний полк вручив радянським воїнам адрес польською та російською мовами, а також спеціально виготовлене знамено» [10, с. 126].

Широко застосовувалась в польських формуваннях наочна агітація. В клубах, світлицях, в місцях відпочинку особового

складу встановлювались щити, на яких вміщувались матеріали Радінформбюро та інша оперативна інформація, стенди з листівками про кращих воїнів, матеріали про життя й антифашистську боротьбу польського народу, про звірства гітлерівських окупантів. При деяких клубах були створені художні майстерні. На бойову техніку наносились патріотичні надписи. Наприклад, в авіаполку «Варшава» лозунг «Наш бойовий курс — Варшава!» можна було зустріти на бортах багатьох літаків [9, с. 108]. Тільки в 1943 р. було організовано декілька виставок творів польських військовослужбовців — самодіяльних художників, скульпторів, графіків [13]. В підсумку можна ствердити, що в період створення на території СРСР польських військових формувань, підготовки їх до участі в бойових діях на радянсько-німецькому фронті, в частинах та з'єднаннях велась активна культурно-освітня робота, що сприяло розв'язанню завдань бойової підготовки військ, формуванню у воїнів демократичних поглядів, вихованню патріотизму, інтернаціоналізму, зміцненню бойової співдружності радянського і польського народів. В організації культосвітньої роботи в польських формуваннях широко використовувався досвід культосвітніх закладів Радянської Армії; польські частини й з'єднання забезпечувались необхідним майном, кадрами. Досвід організації культосвітньої роботи, набутий політапаратом в той період, був широко використаний і набув дальшого розвитку в ході бойових дій Війська Польського.

Список літератури: 1. Братство по оружию. Braterstwo broni. М., Воениздат, 1975. 2. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. 8. М., «Наука», 1974. 3. *Мірошниченко І. М.* Роль лєнінських ідей пролетарського інтернаціоналізму в ідеологічній роботі комуністів по вихованню воїнів Першої Польської Армії (травень 1943—серпень 1944 р.) — «Українське слов'янознавство», 1970, вип. 2. 4. *Мірошниченко І. М.* Політико-виховна робота в 1-й армії Війська Польського по забезпеченню бойових дій у Східній Померанії (лютий—березень 1945 р.) — «Питання нової та новітньої історії», 1972, вип. 15. 5. *Мірошниченко І. М.* Політико-виховна робота в 1-й армії Війська Польського під час Берлінської операції 1945 р. — «Український історичний журнал», 1973, № 9. 6. *Монин М. Е.* Содружество, рожденное в боях. М., Воениздат, 1971. 7. Центральний архів Міністерства оборони СРСР. 8. *Chromi E.* Szachownice nad Berlinem. Warszawa, 1969. 9. *Koliński J.* Ludowe lotnictwo polskie. 1943—1945. Warszawa, 1969. 10. Organizacja i dziania bojowe ludowego Wojska Polskiego w latach 1943—1945. Wybór dokumentów źródłowych. Т. 4, Warszawa, 1943. 11. *Zbiniewicz F.* Armija Polska w ZSRR. Studia nad problematyką pracy politycznej. Warszawa, 1963. 12. Z dziejów wychowania wojskowego w Polsce w latach 1939—1945. Warszawa, 1969. 13. «Зwycięзупу», 1943, 28. IX.

Краткое содержание

В статье рассматриваются задачи, формы и особенности культурно-просветительной работы, проводимой в созданных на территории СССР в 1943—1945 гг. польских воинских формированиях; освещены характер и размеры помощи организации культурно-просветительной работы, оказанной командованием и политорганами Советской Армии.

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЛЬ ФРОНТОВОЇ ПРЕСИ ВІЙСЬКА ПОЛЬСЬКОГО В ЗМІЦНЕННІ ПОЛЬСЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ДРУЖБИ ТА БОЙОВОЇ СПІВДРУЖНОСТІ (1944—1945)

Важливим джерелом для вивчення історії Польської Народної Республіки, її Збройних Сил, для дослідження основ радянсько-польської дружби, яка народилася й загартувалася в боротьбі проти спільного ворога — німецького фашизму, є фронтові газети Війська Польського, що відіграли визначну роль у формуванні морально-бойових і політичних якостей польських воїнів.

Історичне дослідження ролі воєнної преси Війська Польського в формуванні морального обличчя армії нового типу та в зміцненні польсько-радянської бойової співдружності має велике наукове і політичне значення. Частково це питання висвітлене в працях радянських істориків Г. Лекомцева [5], П. Калениченка [4], М. Моніна [7], І. Мірошніченка [6] та ін. В польській історичній літературі роль фронтової преси народного Війська Польського відображена в роботах Р. Сургевича [21], Ф. Збіневича [25], П. Пакер [15]. Огляд загального розвитку військової преси 1943—1973 рр. поданий у збірнику «Народне Військо Польське 1943—1973» [14, с. 70—77].

Мета цієї статті — хоча б частково висвітлити ту роль, яку відіграла фронтова преса народного Війська Польського в зміцненні польсько-радянської дружби та бойової співдружності в період визволення Польщі від німецьких загарбників.

Фронтова преса Війська Польського бере свій початок в період формування 1-ї піхотної дивізії ім. Т. Костюшка, 1-го польського корпусу та 1-ї Польської Армії в СРСР.

Велику допомогу в створенні редакції та друкарні для польських збройних сил у СРСР надавав Радянський уряд [2, арк. 2].

На всіх етапах розвитку національних військових формувань неослабну увагу фронтовій пресі приділяли польські комуністи — діячі Союзу польських патріотів в СРСР (СПП) та Центрального бюро польських комуністів (ЦБПК). У своїй діяльності вони керувалися вказівками В. І. Леніна про те, що без газети неможливо «систематичне ведення принципіально витриманої і всебічної пропаганди й агітації...» [1, т. 5, с. 9].

Органом 1-ї піхотної дивізії ім. Т. Костюшка була газета «Zolnierz wolności» («Солдат свободи»), яка виходила з

12 червня 1943 р. по квітень 1944 р. Першим редактором був Г. Вернер.

Згідно з рішенням Державного Комітету оборони СРСР від 10 серпня 1943 р., почав формуватися 1-й польський корпус, а з початку березня 1944 р.—1-ша Польська Армія в СРСР [3, т. 7, с. 417; 3, т. 8, с. 57—58].

Органом 1-го польського корпусу, а пізніше 1-ї Польської Армії в СРСР стала щоденна газета «Zwycięzcy» («Переможемо»). Редактором спочатку був П. Гофман, а з лютого 1944 р.— Г. Вернер.

Газети «Żołnierz wolności» і «Zwycięzcy» відіграли велику роль у вихованні польських воїнів у дусі пролетарського інтернаціоналізму та солідарності з народами, які боролися проти німецького фашизму.

На сторінках газет виступали видатні діячі Союзу польських патріотів в СРСР, Центрального бюро польських комуністів, воєначальники Війська Польського.

У статтях А. Лямпе [12], Я. Броневської [8], В. Гроша [10], в промовах В. Василевської [22], З. Берлінга [18], О. Завадовського [24], надрукованих у цих виданнях, відображена гостра політична боротьба польських прогресивних емігрантів у СРСР за майбутню демократичну незалежну Польщу.

В період формування 1 Польської Армії в СРСР при допомозі Радянського Союзу видавався цілий ряд дивізійних газет, які користувалися великою популярністю серед солдатів та офіцерів [20, с. 180—188].

Органом 3-ї піхотної дивізії була газета «Na zachód» («На захід») 4-ї дивізії — «Do boju»; органом центру по формуванню 1 Польської Армії в Сумах «Głos żołnierza» («Голос солдата»); в 1 танковому корпусі виходила газета «Pancerńi» («Танкісти»).

У період формування другої Армії Війська Польського почала виходити газета «Orzeł biały» («Білий орел»), перший номер якої вийшов у світ 17 листопада 1944 р. Редактором була Софія Сельчак. Велику допомогу редакції надавав видатний польський комуніст-інтернаціоналіст, командуючий 2-ї Армії генерал К. Свірчевський.

12 листопада 1944 р. центральним органом НВП стала газета «Polska zbrojna» («Озброєна Польща»), яка перейняла кращі традиції «Żołnierza wolności» та «Zwycięzcy». (Редактором «Polskiej zbrojnej» став Г. Вернер. Редактором «Zwycięzcy» на той час був призначений Д. Плонський).

Через усі номери і публікації фронтових газет регулярних збройних сил Народної Польщі проходить ідея непорушної дружби, братерства і пролетарського інтернаціоналізму з народами Радянського Союзу і його славною армією.

Особливо великого значення у зміцненні польсько-радянської дружби набула фронтва преса в той час, коли, виконуючи свій інтернаціональний обов'язок, Радянська Армія

вступила на територію Польщі з благородною місією — визволення краю від багаторічного гітлерівського ярма.

Польська фронтова преса широко висвітлювала на своїх сторінках безкорисну допомогу Радянського Союзу польському народові в його боротьбі проти фашистської Німеччини та в відновленні рідного краю.

На сторінках газет систематично розповідалося про силу й могутність Радянської Армії, про героїчні вчинки радянських солдат у боях за кожен п'ядь польської землі. Газети не тільки змальовували героїзм та самовідданість радянських та польських воїнів у боротьбі за свободу Польщі, а й гнівно таврували ганьбою реакційні кола польської еміграції в Англії, що проводили пагубну антинародну та антирадянську політику. Часто на сторінках газет розкривалися диверсії польської реакції.

У центральній газеті І армії ВП «Zwycięzcy» 21 вересня 1944 р. була надрукована стаття «Вбивці будуть покарані», у якій з обуренням розповідалося про поширення терористичних актів щодо працівників місцевих влад, членів ППР та солдатів Війська Польського. Незважаючи на всі репресії та диверсійні вилазки, польський солдат, — говорилося в статті, — до кінця буде боротися за сильну, демократичну і вільну Польщу. Вороги Народної Польщі повинні понести заслужену кару. «Хто сіє вітер — пожне бурю. Наша сила — в народіві» [26, 21.IX.1944].

У центральному органі ВП «Polska zbrojna» 18 квітня була надрукована стаття В. Гроша «За що?», в якій польський комуніст, один із організаторів польських військових частин на території СРСР, з обуренням розповідав про вбивство офіцера ВП Стефанії Яхец. «Між таємними вбивцями та гітлерівцями немає сьогодні різниці, вони смертельні вороги польського народу та його армії. І одні і другі повинні бути знищені», — пише В. Грош [16, 18.IV].

Велика ідеологічна робота велася по подоланню впливу преси емігрантського уряду, який надалі вів злісну антирадянську пропаганду. Санаційна «Mysl państwa» закликала: «Не проти німців... а проти Росії» повинна бути направлена головна «активність» поляків. Аналіз матеріалів, надрукованих у санаційних газетах, дає такі результати:

«Wiadomości polski» (орган АК) — містили 60% антирадянських матеріалів і 23% матеріалів антифашистських;

«Mysl państwa» (політичний орган санації) — 55% антирадянських і лише 7,7% антифашистських матеріалів.

«Tydzień» — (інформаційна газета санації) матеріали антирадянські — 32%, антигітлерівські — 17%.

Аналогічна картина спостерігається і в інших друкованих виданнях лондонського санаційного уряду [14, с. 240].

Необхідно було всіма засобами пропаганди, зокрема за допомогою друкованого слова, роз'яснити польським воїнам і

всьому польському народові пагубну політику емігрантського уряду, переконати трудящих Польщі в необхідності міцного польсько-радянського союзу в боротьбі за остаточне звільнення краю від фашистських загарбників, за революційно-демократичні перетворення в Польщі.

Відгукуючись на заклик Маніфесту Польського комітету національного визволення від 22 червня 1944 р. «До бою! До зброї!», газета «Zwycięzcy» в передовій від 24 липня писала, що боротьба за звільнення Польщі продовжується, продовжуватиметься аж до перемоги, яка можлива тільки за умови міцного союзу з СРСР і його героїчною Армією [26, 24.VII.1944].

Генерал Завадський зі сторінок газети закликав польський народ до об'єднання навколо Польського комітету національного визволення та навколо народного Війська Польського. Завадський відзначав, що «польському солдатові, який проливає кров за звільнення вітчизни, не байдуже, якою буде майбутня Польща. Він бореться не тільки за непідлеглу Польщу, але й за Польщу демократичну та суверенну» [26, 11.VIII.1944].

Актуальні питання сучасності — основи польсько-радянського союзу, майбутні кордони Польщі, відроджене Військо Польське, земельна реформа та ін. — знаходили широке висвітлення на сторінках усіх періодичних видань народного Війська Польського.

На звільнених від загарбників землях фронтові газети були носіями демократичних ідей, джерелами достовірної інформації, організаторами нового життя. Журналісти фронтових редакцій часто були засновниками місцевої преси — активного борця за демократизацію країни, за революційні перетворення в ній [14, с. 445, с. 665—667].

Редакції фронтових газет видавали тисячними тиражами звернення, листівки, інформаційні бюлетені. Наприклад, відразу ж після звільнення Праги (передмістя Варшави) було надруковано звернення до населення (4 тис. примірників), інформаційний бюлетень (4 тис. прим.), звернення до солдатів Армії Крайової та Армії Людової. В цих матеріалах роз'яснювалися основи польсько-радянського союзу, пояснювалось народові, хто його справжній друг, а хто — ворог, змальовувалась картина майбутньої відродженої Польщі, звучав заклик до об'єднання всіх воїнів під знаменами єдиного народного Війська Польського [14, с. 454—462].

У період здійснення Вісло-Одерської операції, в результаті якої Радянська Армія і польські з'єднання остаточно звільнили Польщу, газета «Polska zbrojna», звертаючись до польських воїнів, писала: «Вступаючи в цю битву, пам'ятай, що перед нами стоїть смертельний ворог, якого необхідно знищити... Перемога буде наша, бо з нами йдуть славні радянські дивізії, перемога буде наша, бо нема сили, здатної стримати

солдата, котрий чує перед собою биття скорбного серця окри-
вавленої вітчизни» [16, 6.IV].

З просуванням Радянської Армії на захід польські фрон-
тові газети все більше друкували матеріали з бойового досвіду
Радянської Армії, закликали польських воїнів вчитися у неї
бойової майстерності, мистецтву перемагати.

Особливо широко освітлювався бойовий досвід Радянської
Армії і польсько-радянська бойова співдружність на сторінках
газет 1-ї армії Війська Польського, яка боролася проти гітле-
рівських військ в складі 1-го Білоруського фронту, звільнюю-
чи побережжя Балтики.

Політико-виховне управління 1-ї армії ВП надавало велике
значення співробітництву і тісним контактам політико-виховних
офіцерів з редакціями газет «Zwycięzcy», «Pancerńi», «Ucz
się walczyć» у справі пропаганди бойового досвіду, мужності
і героїзму радянських воїнів [23, с. 255, с. 277].

«Zwycięzcy» часто публікувала матеріали під рубриками
«Голос радянського солдата», «Бійці Червоної Армії діляться
з нами своїм досвідом» та ін.

Велику роль в зміцненні бойової співдружності братерських
армій зіграли «Бюлетені слави», які видавалися Головним по-
літико-виховним управлінням та політуправліннями 1-ї та 2-ї
армій Війська Польського.

Важливе значення в зміцненні польсько-радянського союзу
мало опублікування в фронтових газетах Договору про друж-
бу і взаємодопомогу в післявоєнний період між Польщею та
Радянським Союзом, підписаного 21 квітня 1945 р. В редакції
газет масовим потоком приходили листи від солдат і офіцерів,
в яких висловлювалась радість з приводу підписання поль-
сько-радянського договору.

«Ми скріпили дружбу з Червоною Армією своєю кров'ю
на полях битви, тепер ми скріплюємо її назавжди»,— писали
в редакцію газети «Zwycięzcy» костюшківці [26, 28.IV.1945].

Таким чином, фронтова преса народного Війська Поль-
ського, що пройшла славний бойовий шлях від Леніно до Бер-
ліна, відіграла велику роль у формуванні морально-політичного
обличчя народної армії — армії нового типу.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. 2. Архів Мі-
ністерства оборони СРСР, ф. 32, оп. 11302, т. 299. 3. Документи и мате-
риалы по истории советско-польских отношений М., «Наука», 1973—1974.
4. *Калениченко П. М.* Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки
другої світової війни. К., 1957. 5. *Лекомцев Г. О.* О политико-воспитатель-
ной работе в Польской армии в СССР.—«Военно-исторический журнал»,
1955, № 2. 6. *Мірошніченко І. М.* Роль ленінських ідей пролетарського
інтернаціоналізму в ідеологічній роботі комуністів по вихованню воїнів
І Польської Армії.—«Українське слов'янознавство», 1970, вип. 2. 7. *Мо-
нин М. Е.* Содружество, рожденное в боях. М., 1971. 8. *Broniewska J.*
Wielka mobilizacja.—«Zwycięzcy», 1944, 15.VII. 9. Centralny katalog Cza-
sopism Wojskowych. Warszawa, 1967. 10. *Grosz W.* Odbicie dążeń narodu.—
«Głos Zolnierza», 1944, 26.V. 11. «Głos Zolnierza», 1944, 27.VII. 12. *Lampe A.*
Mysli o nowej Polsce. (Zbiór artykułów). Warszawa, 1954. 13. Ludowe Wojsko

Polskie 1943—1973. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej z okazji XXX-lecia Ludowego Wojska Polskiego 5—6 września 1973 r. Warszawa, 1974. 14. Organizacja i działania bojowe Ludowego Wojska Polskiego w latach 1943—1945. Wybor dokumentów. Warszawa, 1963. 15. *Pakier P.* Prasa frontowa Ludowego Wojska Polskiego w latach 1943—1945.—«Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego», t. VI, zesz. 2. 16. «Polska zbrojna», 1945, 6.IV. 17. Przemówienie W. Wasilewskiej w rocznicę utworzenia Polskich sił Zbrojnych w ZSRR.—«Zwycięzimy», 1944, 28.V. 18. Przemówienie Dowod. Armji Generala Dywizji Z. Berlinga.—«Zwycięzimy», 1944, 1. III. 19. Przemówienie pułkownika A. Zawadzkiego wygłoszone na Akademji Trzeciomajowej.—«Zwycięzimy», 1944, 5.V. 20. *Przymanowski J.* Ściśle jawne. Warszawa, 1974. 21. *Surgiewicz R.* Z dziejów prasy frontowej Ludowego Wojska Polskiego w 1943—1945 rr.—«Wojskowy Przegląd Historyczny», 1963, N 1. 22. *Wasilewska W.* Płomień i prochno. Zbiór artykułów i przemówień. Warszawa, 1959. 23. Wychowanie żołnierzy polskich w okresie drugiej wojny światowej (1939—1945). Materiały źródłowe. Warszawa, 1969. 24. *Zawadzki A.* Grunwald to hasło bojowe.—«Zwycięzimy», 1944, 15.VII. 25. *Zbiniwicz F.* Armia Polska w ZSRR. Warszawa, 1963. 26. «Zwycięzimy», 1944.

Краткое содержание

В сообщении раскрывается роль фронтовых газет польских воинских частей и соединений, которую они сыграли в укреплении польско-советской дружбы и боевого содружества в период освобождения Польши, освещается вопрос ведения фронтовой печатью контрпропаганды, направленной против санационной прессы лондонского эмигрантского правительства. Освещаются вопросы влияния фронтовых изданий на формирование морально-политического облика польской народной армии — армии нового типа.

*В. А. ЖУЛКЕВСЬКИЙ, асп., П. М. СЛУЖЕНКО, асп.,
Київський університет*

РУХ НАРОДНИХ МАС ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ КПЧ НА ЗАХИСТ РЕСПУБЛІКИ У ПЕРІОД ТРАВНЕВОЇ КРИЗИ 1938 РОКУ

Реакційна буржуазна історіографія до цього часу намагається виправдати політику «умиротворення» агресора напередодні другої світової війни і капітулянтську позицію правителів буржуазної Чехословаччини*. Водночас буржуазні і ревізіоністські історики перекручують політику Комуністичної партії Чехословаччини, намагаються звинуватити КПЧ в тому, що вона нібито керувалась інтересами СРСР, а не національ-

* Докладніше про фальсифікацію проблеми Мюнхена реакційною історіографією див.: [11, с. 31—38].

ними інтересами чехів та словаків і своєю діяльністю мало що не послаблювала республіку перед загрозою агресії*. Насправді Комуністична партія Чехословаччини була «єдиною політичною силою, яка з честю вистояла в складних обставинах економічної кризи і загрози фашизму, що нависла над республікою» [1, с. 10]. Рішучість трудящих захистити незалежність республіки була продемонстрована в період травневої кризи 1939 р.

Захопивши Австрію в березні 1938 р., гітлерівська Німеччина наступною жертвою намітила Чехословаччину. Вже в кінці квітня в німецькій пресі була розгорнута розгнудана античехословацька кампанія. У виступах правителів фашистського рейху звучали прямі загрози на адресу ЧСР. «Судетське питання», роздуте Німеччиною та її агентурою, було явною провокацією і загрозою для чехословацького уряду і народу. Народні маси ЧСР розгорнули широкий рух на захист республіки.

Центром, навколо якого групувались широкі верстви трудящих Чехословаччини в боротьбі з внутрішньою реакцією і небезпекою фашистської агресії була Комуністична партія Чехословаччини.

Ще в 1936 р. на VII з'їзді КПЧ комуністи сформуливали свої позиції щодо захисту республіки. «Позиція Комуністичної партії Чехословаччини у питанні про загрозу Чехословаччині з боку гітлерівських фашистів,— підкреслив Клемент Готвальд,— є позицією захисту Чехословаччини від фашизму» [9, т. 7, с. 93]. Виходячи з рішень VII Конгресу Комінтерну, КПЧ висунула своїм головним завданням єдність дій робітничого класу, створення антифашистського Народного фронту, об'єднання всіх сил нації. Зрозуміла і чітка програма захисту батьківщини завоювала компартії довір'я народних мас і поставила комуністів в перші ряди борців за свободу і демократію.

У відповідь на концентрацію гітлерівських військ біля кордонів ЧСР, на злісну античехословацьку кампанію і активізацію провокаційних дій генлейнівців по країні пройшли бурхливі антифашистські виступи. Висловлюючи почуття широких народних мас, гірники шахти «Матільда» Північночеського кам'яновугільного басейну писали в своїй резолюції: «Ми не потерпимо ніякої капітуляції перед фашизмом». Вони вимагали створення дійсно демократичного уряду, «який буде достатньо сильний, щоб надати рішучу відсіч фашизмові, залишитися вірним союзу з Францією Народного фронту і з найбільшим бастионом миру—Радянським Союзом...» [6, с. 35].

Незважаючи на намагання уряду заборонити першотравневі демонстрації, що було явною поступкою реакційній чехословацькій буржуазії і гітлерівській агентурі, по всій країні відбулися виступи трудящих. В Празі на Вацлавській площі

* Прикладом подібних тверджень може служити стаття Ф. Лукаша [5].

демонструвало 120 тис. чол. [10, с. 298]. 20 тис. трудящих чехів, словаків, угорців, німців пройшли вулицями Братіслави з лозунгами: «Всі сили на захист Республіки», «Чехословацчина не буде другою Австрією» [10, с. 299].

В першотравневих демонстраціях в Брно взяли участь 50 тис., Кладно — 35 тис. чол. В єдиному строю трудящі чехи, німці і поляки демонстрували вулицями Моравської Острави. Багатолюдними демонстраціями зустріли день міжнародної солідарності трудящих робітники і селяни Закарпатської України.

Оцінюючи підсумки першотравневих демонстрацій, комуністична газета «Роте Фане» писала: «1 травня 1938 року було днем грандіозного огляду бойових сил антифашистів, сил національного єднання всієї Чехословацчини. Єдиний фронт згуртовує сотні тисяч трудящих навколо справи демократії і миру» [8, спр. 39, арк. 14].

Патріотичне піднесення, початком якого були першотравневі демонстрації, ширилися по всій країні. Особливо яскраво воля народу проявилась в муніципальних виборах 14 травня. За підсумками виборів в 167 муніципалітетах порівняно з парламентськими виборами 1935 р. «Національна ліга» (фашистська) втратила 30% голосів, словацька клерикальна партія (автономісти) втратила 4% голосів, живностенська партія (партія дрібних торгівців і ремісників) втратила 8% голосів. В той же час за комуністичну партію голосувало на 13% більше виборців [8, спр. 43, арк. 14].

Компартія продовжувала роз'яснювати народним масам дійсні наміри Гітлера і його спільників, закликала до згуртування всіх сил у боротьбі проти зовнішньої і внутрішньої реакції. У численних відозвах, статтях розкривались справжні цілі фашистської Німеччини і судето-німецької партії. В одній із таких відозв зазначалось: «Гітлер при допомозі своїх слуг усіма засобами намагається створити таке становище в Чехословаччині, щоб захопити її без війни» [2, с. 174].

За прямими вказівками із Берліна генлейнівці створили терористичні загони штурмовиків, які мали тримати в страху і тероризувати населення Судетської області, вести активну підривно діяльність проти Чехословацької республіки. Ці нові провокації викликали обурення народних мас.

12 травня комуністична фракція запропонувала парламенту розглянути становище в прикордонних районах і вжити заходів, щоб припинити генлейнівський терор [10, с. 341].

З'їзд Союзу німецької соціалістичної молоді послав президенту Бенешу телеграму, в якій вимагав від уряду рішучих дій в боротьбі із генлейнівським терором і негайного розпуску фашистських штурмових загонів [8, спр. 41, л. 175].

Скликані червоними і соціал-демократичними профспілками масові збори робітників металургійних підприємств «Польді Хютте» і «Метал» в Кладно та шахтарів Центрального кам'яновугільного району перетворились в могутні демонстрації рі-

шучості чеських і німецьких робітників боротись проти фашистської реакції [8, спр. 41, арк. 175].

Масовий рух протесту проти терпимого ставлення чехословацького уряду до генлейнівського свавілля охоплював все нові й нові верстви трудящих. 18 травня в Прагу прибули делегації із Яблоньця, Чеської Липи, Турнова, Цвікова та інших міст Судетської області. Вони передали міністерству внутрішніх справ вимоги трудящих про зжиття заходів щодо припинення генлейнівського терору, розпуску генлейнівських штурмових загонів і забезпечення демократичного порядку в країні [8, спр. 42, арк. 31]. В середині травня в Брно відбулася обласна конференція Чехословацької соціал-демократичної партії, яка в прийнятому рішенні вимагала заміни складу уряду: усунення міністрів-реакціонерів і створення твердого демократичного уряду [8, спр. 41, арк. 160].

Широку підтримку в країні отримав опублікований 20 травня маніфест «Вірними залишимося», який підписало 300 письменників, вчених і громадських діячів Чехословаччини. За короткий час маніфест зібрав більш як мільйон підписів [7, с. 139]. Розповсюдження відозви із осудом капітулянтської політики уряду та закликом тісніше згуртувати ряди захисників батьківщини переконливо показало волю народу і його рішучість зберегти і захистити республіку.

21 травня гітлерівська Німеччина знову сконцентрувала свої війська біля кордону, загрожуючи окупацією Чехословаччини. Центральний комітет КПЧ звернувся до народу з відозвою «Єдність, холоднокрівність, рішучість!», в якій закликав трудящих стати на захист батьківщини. Відозва закінчувалась словами: «Комуністи Чехословаччини — в перші ряди захисників республіки» [9, т. 8, с. 182].

Уряд оголосив часткову мобілізацію. 400 тис. резервістів за шість годин зайняли бойові позиції в прикордонних укріпленнях [3, с. 422—423].

Тверда рішучість народу захистити республіку, проведення часткової мобілізації подіяли на фашистську Німеччину. Гітлеру довелося відмовитися від «австрійського варіанту», тобто оволодіння Чехословаччиною шляхом погроз і шантажу.

Німецький фашизм, внутрішня і зовнішня реакція відступили. Але цей відступ був тимчасовим. Трудящі продовжували широкий рух на захист Чехословацької республіки.

27 травня в місті Ліберці відбулися масові збори, скликані всіма антифашистськими партіями, на які зібралось 6 тис. чеських і німецьких трудящих. Збори одногослоно схвалили оборонні заходи уряду, продемонстрували волю трудящих відстояти незалежність і свободу республіки. У прийнятій зборами телеграмі, адресованій уряду, вимагалось не відступати перед натиском фашистських агресорів та їх прибічників і далі зміцнювати обороноздатність країни [8, спр. 43, арк. 152].

У країні розгорнувся збір коштів в фонд оборони республіки. Спілка медичних працівників Праги внесла у цей фонд 75 тис. чеських крон. У місті Брно медичні працівники зібрали на оборону країни 37 тис. крон. Кампанія за збір коштів у фонд оборони республіки дуже швидко охопила широкі верстви трудящих. Вже 28 травня, в день другого туру виборів у муніципалітет, в Празі було зібрано 826 тис. крон, у Братиславі — 50 тис. крон, в районах Моравської Острави — 30 тис. крон [8, спр. 43, арк. 254].

Заводські колективи приймали рішення про відрахування у фонд оборони частини місячного заробітку кожного працюючого.

В кінці травня, під час другого туру муніципальних виборів, трудящі країни ще раз підтвердили свій намір захистити республіку. Кількість поданих за комуністів голосів значно збільшилась. У Празі комуністи домоглися найбільших успіхів. Якщо у 1934 р. КПЧ одержала тут 55 329 голосів, то у 1938 р. — понад 100 тис. За кількістю отриманих голосів компартія вишла у Празі на друге місце [4].

Широкий патріотичний рух народних мас Чехословаччини на захист республіки, яким керували комуністи, набував різноманітних форм: масові збори, мітинги і демонстрації, звернення і відозви до президента та уряду, збір коштів у фонд оборони країни тощо. Показово, що тільки в квітні—травні 1938 р. канцелярія президента республіки отримала 348 резолюцій, петицій і закликів з вимогами захищати республіку [10, с. 10].

Цей рух був яскравим прикладом готовності народу стати на захист свободи і незалежності Чехословаччини перед загрозою фашистського рабства, створював умови для заснування Народного фронту. Проте позиції комуністичної партії про єдність дій не знайшли підтримки у керівників соціал-демократичної і національно-соціалістичної партій.

Рішуча відсіч внутрішній і зовнішній реакції з боку широких народних мас в період травневої кризи 1938 р. викликала відгук у всьому світі і сприяла розгортанню руху міжнародної солідарності на захист Чехословацької республіки.

Правителі буржуазної Чехословаччини не захотіли використати готовність народу захищати республіку і, спираючись на допомогу СРСР і міжнародну підтримку, дати відсіч агресорам. Вони ганебно капітулювали перед мюнхенським диктатом.

Проте трудящі не склали зброю перед фашистськими загарбниками. Народ Чехословаччини під керівництвом Комуністичної партії продовжував вести самовіддану боротьбу з фашизмом.

Список літератури: 1. XIV съезд Коммунистической партии Чехословакии. Прага, 1971. 2. Закарпатський обласний державний архів, ф. 2, оп. 2, спр. 754. 3. История Коммунистической партии Чехословакии. М., 1962. 4. «Карпатский пролетар», 1938, 1 червня. 5. Лукаш Ф. Заметки к чехословацко-советским связям в сентябре 1938 г.—«Чехословацкий историче-

ский журнал», 1968, № 5. 6. *Недорезов А. И.* Национально-освободительное движение в Чехословакии. 1938—1945. М., 1961. 7. *Петерс И. А.* СССР, Чехословакия и европейская политика накануне Мюнхена. К., 1971. 8. Центральний державний архів Жовтневої революції, ф. 4459. оп. 12. 9. *Gottwald K.* Spisy, sv. VII, VIII, Praha, 1953. 10. *Čhtěli jsme bojovat. Dokumenty o boji KSČ a lidu na obranu Československa*, sv. 1. Praha, 1963. 11. *Král V.* Historická literatura o Mnichovu. 1938.—«Ceskoslovenský časopis historický», 1974, č. 1.

Краткое содержание

В статье показано развертывание движения широких народных масс Чехословакии на защиту республики в период майского кризиса 1938 г. Подчеркивается руководящая роль КПЧ в единении всех антифашистских сил страны.

*В. Ф. ШИРЯЄВА, доц.,
Харківський університет*

ЛЕГАЛЬНІ ВИДАННЯ БКП У ПЕРШІ РОКИ ФАШИСТСЬКОЇ ДИКТАТУРИ (1923—1925)

Реакція та терор, що встановився у Болгарії після фашистського перевороту 9 червня 1923 р., змусили болгарських комуністів шукати нові форми та методи боротьби проти класового ворога. У неймовірно важких умовах цього періоду партійне слово було необхідне народові як ніколи. Треба було допомогти трудящим розібратися в суті дев'ятичервневого режиму, об'єднати революційні сили та готувати їх до боротьби проти фашистської диктатури. «Без політичного (друковано-го — *В. Ш.*) органу немислимий... рух, що заслуговував би назви політичного,— писав В. І. Ленін, у 1901 р.— Без нього абсолютно нездійсненне... завдання — сконцентрувати всі елементи політичного невдоволення і протесту, запліднити ними революційний рух пролетаріату» [1, т. 5, с. 9]. Тому забезпеченню безперервності легальних видань керівництво БКП приділяло найсерйознішу увагу, адже тільки легальні видання могли забезпечити тісні зв'язки партії з широкими масами та своєчасно відгукуватися на усі злободенні теми.

Питання розвитку легальної робітничої та демократичної преси висвітлювалися у працях болгарських та радянських дослідників [2; 3; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 13; 14; 15; 16; 17]. Як зазначає болгарський журналіст Цв. Стефанов, який, власне, поклав початок розробці проблеми створення та діяльності болгарської прогресивної преси періоду фашистської диктатури, першою почала виходити газета «Звезда» (з 26 листо-

пада 1923 р. до 17 травня 1924 р.— 138 номерів, якщо не враховувати газети «Лъч», що видавалася з 23 жовтня 1923 р.), і незабаром перейшла на ліквідаторські, антипартійні позиції, кількома місяцями пізніше партія організувала видання газети «Отзив», яка проіснувала з 4 серпня до 27 вересня 1924 р., з 20 жовтня 1924 р. до 18 лютого 1925 р. виходила газета «Наши дни» (98 номерів) [13, с. 85—90].

Радянська дослідниця цієї проблеми Ю. І. Топалова у своїй дисертації справедливо вказує на помилку, яку допустив Цв. Стефанов, а саме: випустив з уваги газети, які виходили поміж згаданими вище. Однак і Ю. І. Топалова допускає неточність, стверджуючи, що такої ж, як Цв. Стефанов, думки дотримуються й інші дослідники цього питання [16, с. 74]. Насправді ж цілий ряд авторів (Васил Д. Бичваров, Стефан Бичваров, Енчо Стайков [5; 6; 12]) дотримуються іншої думки, про що йтиметься нижче. Ю. І. Топалова зазначає, що їй «поталанило вяснити, здається, з достатньою вірогідністю, що після газети «Звезда» БКП видавала ще газету «Бедняшка дума» з 24 по 31 липня 1924 р. А 1 серпня 1924 р. вийшов усього один номер «Народно слово», продовжувачки газети «Бедняшка дума», і лише 4 серпня — перший номер газети «Отзив» [14, с. 74].

Що стосується газети «Народно слово», то першою виявила її як одне з чергових легальних видань БКП Ю. І. Топалова. Газету «Бедняшка дума» у числі видань, які продовжували справу газети «Звезда» і були таким чином частиною одного і того ж легального друкованого органу, що виходив безперервно, але під різними назвами, згадує у своїх спогадах колишній її адміністратор Васил Д. Бичваров [5; № 844, арк. 3]. Проте заслуга Ю. І. Топалової полягає в тому, що вона вперше повідомила про цю газету в науковій літературі. Крім «Бедняшка дума», В. Бичваров, Ст. Бичваров та Енчо Стайков згадують газету «Трудова глас», яка передувала газеті «Бедняшка дума» і про яку нічого не говорить Ю. І. Топалова [5, № 844, арк. 2; 6, № 872, арк. 28; 12].

Період з часу заборони газети «Звезда» (18 травня 1924 р.) до виходу першого номера газети «Трудов глас» (30 червня 1924 р.) Ст. Бичваров у своїх спогадах описує так: «Після вимушеної перерви біля 1,5 місяців (курсив наш.— В. Ш.) з 30.VI.24 р. починає виходити як щоденна газета «Трудов глас» [6, № 872, арк. 28]. Однак, як справедливо зазначає Ю. І. Топалова, важко повірити в те, що БКП, яка у найважчих умовах не припиняла боротьби за можливість видання свого друкованого органу, могла відносно такий довгий час залишатися без нього [16, с. 61]. Припущення, що це дійсно було нереально, спонукало автора цієї статті продовжити пошуки. Вони дали змогу уточнити деякі моменти, пов'язані з випуском легальних видань БКП.

Газета «Звезда» мала підзаголовок «Щоденна інформаційна газета» і друкувалася у друкарні «Балкан» (бульвар Дондуков, 41). Газети «Народен страж» та «Народна правда» виходили з таким же підзаголовком (газета «Народен страж» — «Щоденна газета») у тій же друкарні. Крім цього, газети мали однакові рубрики, однакове розміщення матеріалів на сторінках та явну спадкоємність змісту. Друкувалися вони на одному й тому ж папері, мали однаковий формат. Перший номер (усього було двадцять три) газети «Народна правда» вийшов 26 травня, останній — 24 червня 1924 р. Вже 26 червня 1924 р. був виданий перший і єдиний номер газети «Народен страж», яка цілком ідентична газеті «Народна правда». У передовій статті газети «Народен страж» повідомлялось про конфіскацію та заборону газети «Народна правда» і у зв'язку з цим саркастично проголошувалось (цілком у дусі газет «Звезда» та «Народна правда»): «Хай живе конституція! Хай живе свобода преси!».

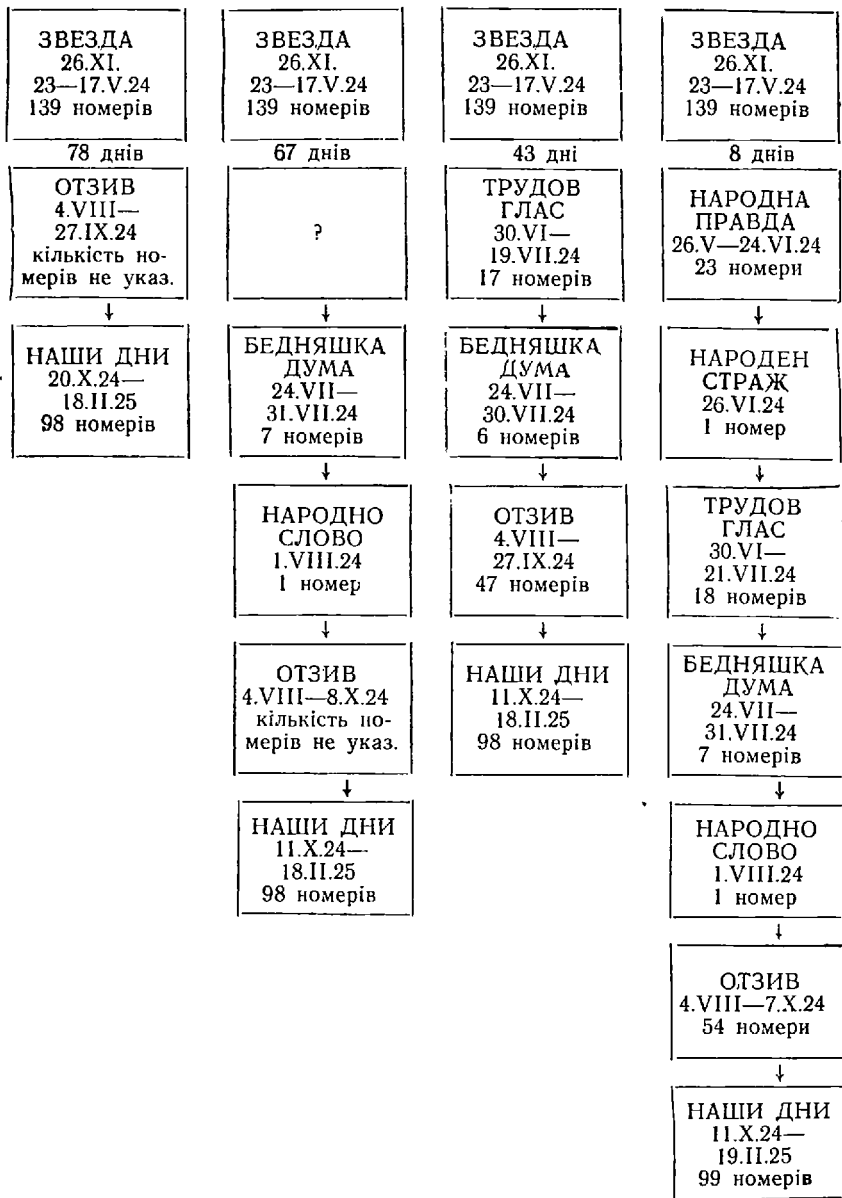
У наступні роки, коли працівники легальних друківаних органів БКП оволодіють навиками конспірації, вони будуть прагнути змінити і зовнішній вигляд газет, і розміщення рубрик, і назви у них з тим, щоб обманути цензуру та не піддавати газети репресіям, а поки що цьому не надавалося належного значення, тому партійні газети були подібні одна на одну зовнішнім виглядом, змістом і відрізнялися тільки назвою. Про єдиний почерк цих газет та їхню спадкоємність свідчить така деталь. У газеті «Звезда», наприклад, на першій сторінці крупним шрифтом у загальний заголовок виносилося що-небудь, пов'язане з Радянською Росією (безумовно, з метою привернути до цих матеріалів увагу читачів), а потім під цим загальним заголовком вміщувались невеличкі замітки на різні теми з усього світу. Такий же прийом використовували газети «Народна правда» та «Народен страж». Газета «Народна правда» продовжувала гостру полеміку з газетами «Демократически сговор» (газета правлячої фашистської партії), «Народ» (газета правих соціал-демократів), з буржуазними газетами «Свободна реч», «Зора» та ін., яку почала ще газета «Звезда».

Неважко також прослідкувати і спадкоємність газети «Трудов глас» щодо газет «Народна правда» та «Народен страж». Так, у газеті «Народна правда» за 13 червня 1924 р. в центрі першої сторінки було вміщено статтю «Економічне становище в Росії (за матеріалами з'їзду партії)». У газеті «Трудов глас» за 4 липня 1924 р. також на першій сторінці в центрі під тим же заголовком було вміщено продовження цієї статті.

Газети «Народна правда» та «Народен страж» згадуються у бібліографічному покажчику «Български периодичен печат (1844—1944)» [4, с. 16—26] як легальні видання БКП, але в силу характеру самого видання його автори не наводять доказів належності цих газет БКП, а в дослідженнях радянських

та болгарських істориків вони взагалі не зайняли свого місця в єдиному ланцюгу підцензурних видань БКП у ці роки.

Таким чином, схема послідовності легальних партійних видань у перші роки фашистського режиму, яку запропонували Ю. І. Топалова [16] потребує певного коректування*.

* Для зіставлення даних, що наводяться у спогадах Ст. Бичварова та у дослідженнях Цв. Стефанова, Ю. І. Топалової і наших, були використані

За даними Цв. Стефанова, максимальний розрив у часі між виходом різних легальних видань БКП становив 78 днів [13, с. 85], за даними Ю. І. Топалової, котрі вона сама піддає сумніву — 67 днів [16, с. 61, 74—75], за відомостями Ст. Бичварова — 43 дні [6, № 872, арк. 26, 28], за нашими даними — 8 днів. Крім цього, нам пощастило виявити вісімнадцятий номер газети «Трудов глас» за 21 липня 1924 р. та дев'яносто дев'ятий номер газети «Наши дни» за 19 лютого 1925 р. Що ж стосується газети «Отзив», то тут можна прослідкувати неточність, яку допустили Цв. Стефанов та Ст. Бичваров щодо кількості її номерів та дати припинення виходу. У Ю. І. Топалової хронологічні рамки виходу газети «Отзив» визначені з 4 серпня до 8 жовтня 1924 р., але не вказано кількість номерів, що вийшли [16, с. 79]. Тому важко сказати, чи не є кінцева дата помилковою, бо виявлений нами останній, п'ятдесят четвертий, номер вийшов 7 жовтня 1924 р. Цв. Стефанов та Ст. Бичваров вказують як на кінцеву дату виходу газети «Отзив» [13, с. 85] 27 вересня 1924 р., причому Ст. Бичваров зазначав, що вийшло 47 номерів [6, № 872, арк. 28]. Нами ж виявлено 54 номери газети «Отзив», яка виходила з 4 серпня до 7 жовтня 1924 р. Таким чином, дані про те, що газета «Отзив» була заборонена 27 вересня 1924 р. є помилковими.

Дещо розходяться наші дані про хронологічні рамки виходу та кількість номерів газети «Наши дни», яка підхопила естафету газети «Отзив». Цв. Стефанов початок виходу газети «Наши дни» відносить до 20 жовтня 1924 р., кінець — до 18 лютого 1925 р., кількість номерів [13, с. 90] — 98. Насправді ж газета почала виходити 11 жовтня 1924 р., на що вказує Ст. Бичваров [6, № 2643, арк. 8]. Васил Д. Бичваров також вказує на 98 номерів цієї газети, які вийшли, але визначає такі хронологічні рамки: з 11 жовтня 1924 р. до 25 лютого 1925 р. [5, № 844, арк. 3], що також є помилкою, оскільки нами виявлений № 99 газети «Наши дни», який вийшов 19 лютого 1925 р. Таким чином, № 98 вийти 25 лютого 1925 р. не міг.

Ці, здавалося б, дрібні деталі насправді стають більш значущими, якщо згадати, що болгарським комуністам доводилося працювати в умовах безперервних репресій, переслідувань працівників преси, конфіскації газет та журналів. Тому кожний номер газети, який вдавалося видати, є свідченням боротьби, яка не припинялась в умовах фашистського режиму, прагнення БКП, незважаючи на терор та драконівські закони, не залишати трудящих без друкованого слова. Болгарські комуністи з честю виконали це завдання, забезпечили практично безперервну послідовність у виданні легальних газет БКП, які несли трудящим полум'яне слово партії та мобілізували їх на революційну боротьбу.

принципи, покладені в основу схеми Ю. І. Топалової. На схемі перша колонка зліва — дані Цв. Стефанова, друга — дані Ю. І. Топалової, третя — дані Ст. Бичварова, четверта — наші дані.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. 2. *Близнаков П.* Революційний і демократичен періодичен печат във Варна и Варненски окръг. 1878—1944. — «Известия на Варненското археологическо дружество», 1960, кн. 2. 3. ВКП през периода на временната и частична стабилизация на капитализма. 1925—1929. София, 1961. 4. Български периодичен печат. 1844—1944. Анотиран библиографски указател, т. 2. София, 1966. 5. *Бъчваров В.* Централен партиен архив при ЦК на БКП (далі — ЦПА при ЦК на БКП). Спомени. 6. *Бъчваров С.* ЦПА при ЦК на БКП. Спомени. 7. В името на пролетарския интернационализъм. 1925—1929. София, 1964. 8. *Григоров Б.* Дейност на БКП за здаване на легални масови организации на трудящите се в годините на временната и частична стабилизация на капитализма в България (1925—1929), кн. 7. София, 1960. 9. *Гришина Р. П.* Рабочее движение в Болгарии в 1928—1931 гг. Канд. дис. М., 1962. 10. *Натан Ж.* Паметни времена. Спомени. София, 1970. 11. *Панайотов Ф.* Димитър Найденов познатият и неизвестният. София, 1973. 12. *Стайков Е.* Печат на БКП през години на фашистката диктатура. — «Работническо дело», 1952, 16 лютого. 13. *Стефанов Цв.* Коммунистическият и антифашистският печат през времето на фашистката диктатура в България (Кратък преглед). София, 1960. 14. *Стоименов С.* Страници из техния живот. Спомени. София, 1970. 15. Създаване и укрепване на легалната Работническа партия в България. 1927—1928. — Трудове на Висшия институт за народното стопанство «Димитър Благоев», кн. 2, Варна, 1960. 16. *Топалова Ю. И.* Коммунистическая печать Болгарии в период фашистской диктатуры (1923—1929 гг.). Канд. дис. М., 1960. 17. *Чернявский Г. И.* Рабочее движение в Болгарии в период частичной стабилизации капитализма. Изд-во Харьк. ун-та, 1968.

Краткое содержание

Освещается проблема Болгарской коммунистической партии на непрерывность выхода ее легальных изданий в первые годы после военнофашистского переворота 9 июня 1923 г. Автору статьи удалось выявить комплекты и отдельные номера газет — недостающих звеньев в цепи последовательности легальных изданий БКП в 1923—1925 гг.

*А. М. КОЗИЙ, асист.,
Львівський університет*

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СЕЛЯНСТВА КОРОЛІВЩИН ХОЛМЩИНИ В 1564-1661 РОКАХ (за даними люстрацій)

Простягаючись вузькою смугою з південного заходу на північний схід, Холмська земля займала північно-західний край українських земель і межувала на заході з Люблінським, на сході — з Волинським, на півночі — з Брест-Литовським, на півдні — з Белзьким воеводствами. Її перетинали: майже по середині — Західний Буг з притоками, на північному сході — Прип'ять, у південно-західній частині — Вепр.

Значну частину території Холмщини займали королівщини. Питому вагу земель цих маєтків визначити важко через

відсутність повних джерел. Приблизне уявлення про частку королівщин у феодальному землеволодінні може дати кількість у них населених пунктів. За неповними підрахунками А. Прохаски, у Холмській землі наприкінці XVI ст. було 20 міст і 401 село [11, с. 35]. За люстрацією 1564—1565 рр., найповнішою з усіх люстрацій XVI—XVII століть, на Холмщині налічувалось 6 міст і містечок та 113 сіл у державних маєтках. Отже, державні поселення Холмської землі становили 28,26% загальної кількості населених пунктів. Приблизно за 100 років, у 1661 р., питома вага королівщин зменшилась на користь шляхетсько-магнатського землеволодіння до 22,66% [9, с. 186—300].

Розташовані по Західному Бугу, Вепру і Прип'яті королівські поселення були згруповані у п'ять староств (Холмському, Красноставському, Любомльському, Ратненському, Грубешівському). Найбільше державних поселень зосереджувалось у Холмському (від 32-х у 1564—5 рр. до 39-ти у 1661 р.) і Любомльському (від 26-ти у 1564—65 рр. до 24-х у 1570 р.) *.

Провідними з точки зору розвитку фільварково-панщинного господарства були Холмське і Красноставське староства, розташовані у південно-західній частині Холмщини. Холм лежав на притоці Західного Бугу — ріці Угерка і був центром не лише Холмського староства, а й всієї Холмської землі. Вигідне географічне положення Холма обумовило специфіку його соціально-економічного розвитку. Холмське староство разом з Красноставським з економічного погляду тяжіли до басейну Вісли через такі значні водні артерії, як Західний Буг і Вепр. Тут, у південно-західній частині Холмщини, раніше, ніж на іншій її території, виявилися тенденції до розвитку фільварково-панщинної системи [3, с. 226]. У цьому районі було багато приватних шляхетських маєтків. Не випадково холмська шляхта ще у 1477 р. на сеймику у Красноставі встановила одну денну мінімальну панщину на тиждень [10, с. 160].

У північно-східній частині Холмщини, Любомльському і Ратненському староствах, які тяжіли до Полісся, спостерігалось сповільнення соціально-економічного розвитку. Відсутність зв'язків через великі водні шляхи з хлібними ринками та мало сприятливі природні умови для землеробства (на цій території Холмщини переважали піски, озера, ліси, болота) визначили архаїзм у економічному житті.

Майже всі економічні категорії селян XVI—XVII ст., які відомі в історичній літературі, згадуються у люстраціях Холмщини. На жаль, щодо багатьох сіл люстрації не подають кількісної характеристики населення, особливо це стосується такої категорії селянства, як кметі, які становили основну частину сільського населення. Певне уявлення про кількість таких господарств можна створити на основі даних люстрацій про селянські землеволодіння. Назви земельних наділів селян над-

* У люстрації 1661 р. Любомльське староство не вписане.

звичайно строкаті: дворище, лан, волока, ойчизна (ojczyzna), сторожовищизна. По деяких селах, які піддаються порівнянню протягом століття, можна дослідити, що у середньому у селі налічувалося приблизно 20—25 кметів. Звичайно, були ще менші села, в яких жило від 10 до 20 кметів, а навіть і зовсім малі — по кілька (4—2) кметів. Найбільшим селом на Холмщині вважалось те, в якому жило 50—60 кметів. Такими були, наприклад, с. Самаровичі (66 кметів) у Ратненському старостві [1, с. 278—279; 3, т. VII, с. 55], с. Охожа (60 кметів) у Холмському [2, т. III, с. 50].

Зростання фільварково-панщинної системи спричинилося до змін у соціальній структурі селянства королівщин Холмщини. Джерела свідчать про різке зменшення повнонадільних селян (кметів), перетворення їх на малоземельних, останніх — на безземельних.

Північна частина Руського воеводства зазнала сильних руйнувань під час військово-політичних подій середини XVII ст.

Особливо це стосується південно-східної Холмщини, яка була безпосереднім театром воєнних дій [6, с. 41; 7, с. 74; 8, с. 231, 13, с. 262; 15, с. 55]. Найбільш спустошеним було Грубешівське староство [15, с. 58—59]. Шляхта навіть ухвалила звільнити села цього староства від сплати державних податків [15, с. 58]. Погіршення матеріального становища селян з розвитком і розширенням фільваркового господарства вело до посилення антифеодальної боротьби. Холмщина характеризувалася гострими антифеодальними виступами [16, с. 66]. Тому статистичні дані 1661 р. не можуть у повній мірі відбивати нормальний мирний процес соціально-економічного розвитку. До того ж люстрація 1661 р. у деяких випадках неточно відбиває дійсність. І все ж зіставлення матеріалів, які є у нашому розпорядженні, дає змогу висловити ряд міркувань. Найзручнішими для зіставлення є дані Грубешівського староства. Однак з огляду на те що воно було найбільш зруйнованим у ході воєн середини XVII ст., картину, яка вимальовується тут у 1661 р., не слід узагальнювати.

У таблиці (с. 102) показано зміну соціальної структури селянських господарств Грубешівського староства з 1564 по 1661 рік. У 1564 р. з 18 сіл цього староства у 15, які можна порівняти з селами за люстрацією 1661 р., налічувалось 276 кметів. Ця цифра знизилась до 48 кметів у 1661 р. Загальна ж кількість селян зменшилась майже у 2,5 раза (від 143 до 154 чол.). Скорочення частки кметів у загальній кількості населення села і збільшення кількості безземельних селян ілюструють дані таблиці. Кметі зовсім зникли у семи селах. Якщо за першою люстрацією частка кметів у загальному числі селян староства становила 74,8%, то за останньою — лише 3,7%.

У 1661 р. повністю розорились Бусенець [9, с. 285] і Ярославець. У них не залишилося жодного мешканця, а опустілі поля наймали селяни з інших сіл.

Соціальна структура селян Грубешівського староства
за люстраціями 1564—1565 рр. і 1661 р.

Села	1564—1565 рр.				1661 р.					
	Кметі		Загородники		Кметі		Загородники		Халупники	
	кіль- кість	%	кіль- кість	%	кіль- кість	%	кіль- кість	%	кіль- кість	%
Богородиця	11	57,9	8	42,1	4	18,2	12	54,5	6	27,3
Міняви	14	58,3	10	41,7	1	25	3	75	—	—
Черніччи	38	80,9	9	19,1	3	50	3	50	—	—
Побережани	8	100	—	—	7	100	—	—	—	—
Чучнів	13	76,5	4	23,5	2	10,5	—	—	17	89,5
Бусенец	9	64,3	5	35,7	—	—	—	—	—	—
Воля Яструбна	8	100	—	—	—	—	10	100	—	—
Ярославець	24	100	—	—	—	—	—	—	—	—
Слепце	20	66,7	10	33,3	—	—	12	100	—	—
Космов	15	68,2	7	31,8	—	—	5	100	—	—
Путновце	9	60	6	40	2	100	—	—	—	—
Дяконсв	17	85	3	15	—	—	1	25	3	75
Спїклоси	20	55,5	16	44,5	—	—	—	—	18	100
Гуца	54	84,4	10	15,6	29	100	—	—	—	—
Богутїце	16	76,5	5	23,8	—	—	5	100	—	—
Разом	276	74,8	93	25,2	48	33,6	51	35,7	44	30,7

Люстратор відмічає, що в Ярославцю залишилось «тільки дві халупи, в яких мешкає двоє, що пильнують від знищення ліс і жодного податку не дають» [9, с. 283].

Аналіз даних люстрацій 1616, 1627 рр., які наводяться у тексті люстрацій 1661 р., свідчить про те, що приблизно до середини I половини XVII ст. кількість кметів істотно не змінилась.

У ході розвитку фільварково-панщинної системи господарства оформились різні поземельні групи селян. Крім кметів, люстрації згадують інші категорії: загородників, халупників, коморників, боярів (служків), вибранців. Визначення їх кількості не викликає особливих труднощів, оскільки, на відміну від даних про кметів, дані про них більш виразні. Здебільшого в люстраціях згадуються загородники і коморники, рідше — халупники. У селах бувало від одного-двох до 12 господарств загородників. Лише у кількох селах їх було більше: у Столпі (Холмське староство) у 1564 р.— 15 загородників [2, т. III, с. 51], у 1661 р.— 14 [9, с. 196]; у Чулціце того ж староства відповідно 8 [2, т. III, с. 49] і 13 [9, с. 197], у селі Спїклосах (Грубешівське староство) у 1564 р. було 16, у 1627 р.— 30 загородників. Пізніше (середина XVII ст.) ця категорія у Спїклосах зникла зовсім внаслідок великих воєнних спустошень і розорень. На Холмщині у 1564—1565 рр. загородники зустрічаються у 60 зі 113 королівських селах. У них було 408 господарств загородників, тобто у середньому 6—7 сіл. Люстрація

1661 р. згадує загородників значно рідше, а в Красноставському старостві їх не виділено з загальної кількості селянських господарств. Кількісні дані люстрації 1661 р. стосуються лише 18 сіл, де налічувалось 125 загородників [9, с. 195—221, 280—292]. Безумовно, ці дані приблизні, бо люстрація 1661 р. далеко не повна. Однак, навіть незважаючи на те, що люстрація 1661 р. наводить занижені дані, порівняння їх з даними попередніх люстрацій (1616, 1627 рр.) дає підстави припустити, що кількість загородників протягом ста років значно зменшувалась, а у ряді сіл зовсім зникла. Така картина яскраво простежується у селах Грубешівського староства. З 13 його сіл, де були загородники, у шести (Богородиці, Мінявах, Чернічині, Волі Яструбній, Космові, Дяконові у 1661 р. кількість господарств загородників помітно скоротилась [9, с. 280, 281, 283, 286, 288, 291], а у чотирьох селах (Бусеніку, Чучньові, Путновцях, Гуці) вони зникли зовсім [9, с. 284, 285, 287, 291]. У селі Спиклосах [9, с. 289] ще 1627 р. було 30 загородників, у 1661 р. не було жодного; у Мінявах їх число зменшилось відповідно з 15 до трьох. У багатьох випадках люстратори відмічають загородників, які «пішли геть».

Різні люстратори по-різному класифікували категорію загородників. Іноді згадуються огородники. За люстрацією 1661 р., у селах Холмського староства Новосілки було 11 огородників, Столпі — 14. У с. Руда Вища того ж староства у 1661 р. було «огородників 4, загородників 3» [9, с. 203]. Оскільки повинності огородників і загородників ідентичні, можна припустити, що тут йдеться про одну й ту ж або дуже близькі категорії, назва яких походить від земельного наділу — «загорода», «огород».

Менш чисельною, ніж згадані, категорією селян королівщин Холмщини були коморники. Їх ми зустрічаємо у незначній кількості у трьох староствах: Холмському, Любомльському і Грубешівському, а в Красноставському та Ратненському староствах вони не простежуються. За першою люстрацією, коморники були тільки у чотирьох селах Любомльського староства загальною кількістю 12 чол. В основному вони появляються у II половині XVII ст. Так, у Холмському старостві у 1661 р. у 12 селах було 103 коморники. Найбільше коморників у двох селах цього староства — Седліщі — 14 [9, с. 213] і Столпі — 31 [9, с. 196]. В інших селах проживало від двох до 10 коморників у кожному. У Грубешівському анклаві* коморники появилися також тільки у II половині XVII ст. За люстрацією 1661 р., вони жили у п'яти селах: Богородиці, Мінявах, Богутицях, Путновцях, Гуці [9, с. 181, 283, 284, 291].

Деякі люстратори відносять до однієї категорії коморників і халупників. В останній люстрації про с. Дяконов Грубешівського староства сказано, що там «коморників, або халупни-

* Грубешівське староство було територіально відмежоване від усієї Холмської землі.

ків, є три» [9, с. 288]. Інші люстратори коморників називають «похлібниками». Так, у селі Глухі Ратненського староства у 1570 р. «похлібників 21» [2, т. III, с. 52], а у с. Віотлі «є люди, яких називають похлібниками, це значить коморники, які хліб їдять у свого господаря за наймом» [2, т. III, с. 49]. Отже, цілком зрозуміло, що коморників люстратори називають «похлібниками», бо вони працюють, харчуючись панським хлібом.

З другої половини XVII ст. у Холмському і Грубешівському староствах Холмщини появилися халупники (див. таблицю). У чотирьох селах Грубешівського анклаву у 1661 р. їх було 44 (у с. Богородиця — 6, у Чучньові — 17, Дяконові — 3, Спільках — 18) [9, с. 281, 287, 288, 289] і у трьох селах Холмського староства — 14 халупників (у Зайчицях — 7, Стахославі — 1, Волі Петрилівській — 6) [9, с. 197, 186, 201].

Праця малоземельних і безземельних селян (загородників, халупників, коморників) інтенсивно використовувалась на фільварках. Джерела дають змогу зауважити, що у селах, де були організовані фільварки, малоземельних селян було більше. У фільваркових селах королівських помість так званого Руського воеводства коморники, халупники і загородники, а також кметі, які мали менше 1/4 лана орної землі, становили 30% населення, у селах без фільварків — 16% [5, с. 131].

Складне фільваркове господарство не могло обходитися без категорій населення, які безпосередньо виконували функції обслуговування. Тому у королівщинах Холмщини проживали також селяни-слуги (бояри), які не відбували жодних повинностей, крім обслуговування замку, двору. У першій люстрації по Холмському староству говориться, що у селах Струпін і Кривиця є по двоє слуг, «які повинні їхати з листами, де кажуть» [2, т. III, с. 55—56]. Були окремі села, в яких все населення становило категорію слуг. У першій та другій люстраціях згадується про с. Мілехі Ратненського староства, де «всі служки на семи дворищах» (за першою люстрацією і восьми дворищах за другою люстрацією) [1, с. 276—278; 2, с. 57, т. III]; у с. Коморів Любомльського староства (люстрація 1564—65 рр.) одні «тільки служки або бояри мешкають» — їх 11 чоловік [1, с. 361]. У королівських селах, як і в інших, були також ковалі, млинарі, корчмарі, рибалки, шевці, гончарі, бортники, які мали певні земельні наділи, і, крім цього, займалися промислами. Ремісники переважно були коморниками або халупниками і навіть загородниками.

До більш заможних селян можна віднести вибранців, які «мають вольності» [9, с. 196], «від усіх робіт, податків і повинностей вільні, тільки службу воєнну «пішо» відправляти повинні» [9, с. 212]. Люстрація 1661 р. згадує вибранців у селах Холмського староства — Столпі, Охожі, Осовій Волі, Козіні [9, с. 196, 202, 211, 212], Красноставського — Немініці, Сеніці [9, с. 257, с. 260], Грубешівського — Міняви, Космова, Дяконова [9, с. 282, 287, 288].

К. Тименецький, Л. Разумовська та інші, спираючись на багатий джерельний матеріал, зокрема, інвентарі шляхетських маєтків, досліджують таку категорію селян, як колон-ратай. Останні безпосередньо зв'язані з панським двором. Це не кметі і не загородники, очевидно, не живуть з останніми у селі, а більше зв'язані з двором і оброблять його поля — головний їхній обов'язок [4, с. 107, 14, с. 67—68]. Ратаї виступають у джерелах протягом всього XVI ст. і далі як особлива, відмінна від кметів і загородників, категорія [4, с. 109]. Ця категорія двірського персоналу у наших джерелах не зустрічається.

Населення холмських сіл було забезпечене землею неоднаково. Найпоширеніший наділ у кметів дорівнював половині лану.

Основний селянський півлановий наділ найбільш характерний для сіл Красноставського і Грубешівського староств за люстрацією 1564—1565 рр. У Красноставському старостві у 17 з 20 сіл, які можна порівняти за всіма люстраціями 1564—1661 рр., а у Грубешівському — дев'яти з 15 порівнюваних сіл земельні наділи кметів були в основному півланові. Цікава картина простежується по люстрації 1661 р. у селах Холмського староства. Тут протягом сторіччя різко скоротилось число півланових наділів. У с. Зайчіце — від 9 до 2, у с. Чулчіце — від 24 до 4, у с. Охожа — від 7 до 3, у с. Новосілки — від 16 до 2, у с. Столпі — від 24 до 6; у с. Жмудь, за люстрацією 1627 р., було ще 20 півланових господарств, у с. Дріщів — 18, які до 1661 р. уже зникли [9, с. 195, 196, 197, 220, 221]. Зростання кількості малоземельних і безземельних селян свідчило про занепад сільського господарства у II половині XVII ст. З другої половини цього століття переважають чвертьланові господарства [17, с. 163]. І. Рихлікова зазначає, що «дроблення і зубожіння селянських господарств найгостріше виступило у Малопольщі і на Русі» [12, с. 576].

Для прикладу розглянемо Холмське староство, оскільки тут маємо досить повні статистичні дані: у с. Охожа до середини XVII ст. було 7 півланових господарств, за люстрацією 1661 р., тільки 3, зате утворилося 7 нових чвертьланових; у селах Жмудь і Дріщів до середини XVII ст. були ще півланки, у 1661 р. вони вже зникли і виникло відповідно 12 (у с. Жмудь) і 6 (у с. Дріщів) чвертьланових господарств [10, с. 201, с. 220, с. 221]. Були і ланові наділи, але дуже рідко. Кметів, які сиділи на ланах, люстратор називає «тяглими» з волами і без волів. За першою люстрацією, в селах Любомльського староства Заполе — 20 кметів, у Коснице — 46, і «кожен на дворищу» [1, с. 331—334]. На ланах сидять також кметі у таких селах Красноставського староства, як Неменіче, Білка [1, с. 6, 7], Зайчіце, Руда Нижча [1, с. 46, 48]. Навести подібні дані про всі села неможливо. У ряді випадків люстратор говорить або про кількість землі по селах, або лише про кількість кметів. Але ймовірно, що наведені дані типові. У II половині XVII ст. (люстрація 1661 р.) ланові господарства не згадуються.

Загородники — категорія далеко не одноманітна. Люстратори неодноразово зазначають, що загородники «різно сидять», здебільшого замовчуючи розміри їхнього землекористування. Однак за дуже скупими і незначними помітками можна встановити, що загородники сидять на «загородах», «півзагородах», «огородах», на чвертьланах, навіть на півланах. Очевидно, це і є різні загородники: «з полем» і «без поля». У селі Воля Яструбна [9, с. 291] Грубешівського староства (люстрація 1661 р.) «сидить на загородах» 10 загородників, раніше їх було 18. У с. Ходеч Холмського староства (люстрація 1661 р.) — 8 загородників «піших» [9, с. 200]. За люстрацією 1564—1665 рр., у с. Плонка (Красноставське староство) — 11 загородників на півланах [2, т. III, с. 37], у с. Петрилів (Холмське староство) — 8 загородників і «всі мають півланові наділи» [2, т. III, с. 70].

Коморники і халупники у всіх люстраціях виступають як майже безземельна категорія. Деякі з коморників і халупників тримали худобу.

За соціальною структурою королівщини Холмщини істотно не відрізняли від інших територій Речі Посполитої. Характерною рисою Холмщини був архаїзм у землекористуванні. Поступово зменшується землезабезпечення кметів, зростає кількість малоземельних і безземельних категорій населення.

Список літератури: 1. Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, К., 1890. 2. Жерела до історії України-Руси. Вид-во археографічної комісії наукового товариства ім. Шевченка. Львів, 1900, 1903. 3. *Похилевич Д. Л.* Ломка аграрных отношений на Холмщине в XVI в.—«Уч. зап. ин-та славяноведения», т. XXII, 1961. 4. *Разумовская Л. В.* Очерки по истории польских крестьян в XV—XVI вв. М., «Наука», 1968. 5. *Рутковский Я.* Экономическая история Польши. М., ИЛ, 1953. 6. *Baranowski B.* Narodowo wyzwolenicza walka ludu ukraińskiego w XVII wieku. — «Nowe Drogi», 1954, N 1/55. 7. *Herbst S.* Wojna obronna 1655—1660. Polska w okresie drugiej wojny północnej: 1655—1660, t. II. W., 1957. 8. *Lopaciński H.* Z czasów wojen kozackich. — «Przegląd historyczny», 1909, t. IX, cz. 2. 9. Lustracja województwa ruskiego 1661—1665. Część III. wyd. E. i K. Artamowscy i W. Kaput. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1976. 10. *Pawiński A.* Sejmiki ziemskie Początek ich i rozwój aż do ustalenia się udziałów posłów ziemskich w ustawodawstwie sejmiku walnego. 1374—1505. W., 1855. 11. *Prochaska A.* Z dziejów samorządu Ziemi Chełmskiej.—«Przegląd historyczny», 1908, t. VI, cz. 1. 12. *Rychlikowa Irena.* Wieloznaczność i ewolucja pojęcia łąn w Małopolsce w okresie folwarku pańszczyźnianego. — «КНЖМ» R. XXI, 1973, N 4. 13. *Rusiński W.* Straty i zniszczenia w czasie wojny szwedzkiej. Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655—1660, t. II. W., 1957. 14. *Tymieniecki K.* Wolność kmięcia na Mazowszu w wieku XV. Poznań, 1921. 15. *Szaflik J. R.* Wieś Chełmska w okresie wojen z połowy XVII wieku (1648—1660). Lublin, 1961. 16. *Szaflik J. R.* Nastroje wśród społeczeństwa Lubelszczyzny w okresie wojny narodowo wyzwoleniczej na Ukrainie (1648—1654). Annales universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F 1956, vol. XI, 4. 17. *Szaflik J. R.* Wieś Lubelska w połowie XVII wieku. Wydawnictwo lubelskie, 1963.

Краткое содержание

Показана социальная структура крестьянства королевщин Холмщины на основании люстраций 1564—1661 гг. Автор констатирует, что за этот период существенно уменьшилось количество полнонадельных крестьян и увеличилось малоземельное и безземельное население сел.

*А. М. РАБІНОВИЧ, асп.,
Інститут міжнародного робітничого руху АН СРСР*

ДО ПИТАННЯ ПЕРІОДИЗАЦІЇ БУДІВНИЦТВА СОЦІАЛІЗМУ В НРБ

**(За матеріалами досліджень ідейно-теоретичної
спадщини Г. Димитрова)**

Ідейна спадщина Георгія Димитрова велика і різноманітна. Звернення до цього «безцінного національного капіталу» [12, с. 263] завжди опліднювало теоретичну розробку і практичне розв'язання болгарськими комуністами різноманітних проблем соціалістичного будівництва [див. 60]. Однією з найголовніших серед цих проблем є, як відомо, правильне визначення того етапу розвитку, на якому перебуває країна, і врахування його своєрідності в усій діяльності партії і держави. Саме в цьому, за висловом В. І. Леніна, полягає «вся трудність» і «все мистецтво політики» [2, с. 101].

Завжди, коли перед Болгарською комуністичною партією поставало таке завдання, аналіз поглядів Г. Димитрова щодо етапів будівництва соціалізму в НРБ набував особливого значення. У вивченні цих поглядів можна виділити три періоди: 1948—1958 рр.; 1959 р.—друга половина 60-х років; кінець 60-х років — до теперішнього часу. Отже, як бачимо, віхами тут виступають саме ті роки, коли БКП формулювала стратегічні завдання чергового етапу будівництва соціалізму в НРБ.

Генеральна лінія партії на будівництво соціалізму в Болгарії була накреслена V з'їздом БКП (грудень 1948 р.)*. У Політичному звіті ЦК, підготовленому і зробленому Г. Димитровим, «були узагальнені підсумки пройденого шляху і намічені основні етапи майбутнього розвитку» [16, с. 130].

Визначаючи у своїй доповіді основні віхи просування Болгарії до соціалізму, Г. Димитров підкреслював: «У першій п'ятирічці ми зможемо поставити перед собою завдання закласти основи соціалізму як у промисловості, так і в сільському господарстві... на цій основі протягом наступних двох-трьох п'ятирічок у нашій країні буде збудовано саму споруду соціалізму, буде створено соціалістичне суспільство» [10, с. 650].

* На цей час закінчився процес ліквідації капіталістичної приватної власності і класу капіталістів у місті [18, с. 502, 503].

Серед головних завдань у справі створення економічних і культурних основ соціалізму в країні Г. Димитровим були, зокрема, названі: 1. Успішне виконання державного п'ятирічного народногосподарського плану. 2. Завершення процесу переходу засобів виробництва й обміну у власність народної республіки, тобто в загальну власність усіх трудящих, ліквідація всіх нетрудових доходів, проведення принципу: «Хто не працює, той не їсть». 3. Об'єднання всієї господарської діяльності країни на основі єдиного загальнодержавного господарського плану... 7. Зміна співвідношення між важкою і легкою промисловістю на користь першої... 9. Докорінна реконструкція сільського господарства на основі трудових кооперативних землеробських господарств...* і державних землеробських господарств та ін. [10, с. 650, 651].

Для того, щоб збудувати у Болгарії саму «споруду» соціалізму, Г. Димитров вважав за необхідне «перетворити її в короткий строк у розвинуту індустріально-аграрну країну» [10, с. 644].

«Головним економіко-політичним завданням п'ятирічного плану,— підсумовувала резолюція з'їзду,— є побудова основ соціалізму в Болгарії шляхом індустріалізації і електрифікації країни, кооперації і механізації сільського господарства... протягом наступних двох п'ятирічок країна повинна перетворитись з аграрно-індустріальної в індустріально-аграрну» [5, с. 146].

Характеризуючи етапи соціалістичного будівництва з точки зору відповідних соціально-класових перетворень, Г. Димитров відзначав: «Будуть економічно ліквідовані останні залишки експлуататорських класів міста — міська буржуазія, трудящі ремісники об'єднуються у трудові виробничі промислові кооперативи. Сільська буржуазія (куркулі) буде все більше обмежуватись і витіснятись зі своїх економічних позицій експлуататора мас трудового селянства доти, доки розвиток трудових кооперативних землеробських господарств не підготує умов для її остаточної ліквідації. Антагоністичні класи зникнуть, і суспільство буде складатись лише з робітників, сільських трудівників і трудової інтелігенції, які дружними зусиллями приведуть країну до соціалізму...» [10, с. 652, 653].

Слід також зауважити, що, висуваючи завдання прискореного розвитку Болгарії по шляху до соціалізму, Г. Димитров застерігав від перескакування «через неминучі етапи розвитку» і радив не плекати «ілюзій, начебто, виконавши п'ятирічний господарський план, ми побудуємо соціалізм». Партія, підкреслював він, повинна «виходити з вірної принципової настанови, що ми живемо тепер в період будівництва основ соціалізму, створення бази і підготовки необхідних умов для

* На кінець першої п'ятирічки передбачалось об'єднати таким чином до 60% селян [10, с. 545].

побудови соціалістичного суспільства в нашій країні» [цит. за: 22, с. 228]. На з'їзді Г. Димитров піддав критиці як праві, так і лівацькі погляди деяких членів партії на етапи соціалістичного будівництва [10, с. 660, 661]. «Побудова соціалізму, — підкреслювалось в резолюції з'їзду, — справа велична, але важка. Для його побудови в нашій країні необхідно декілька п'ятирічок» [5, с. 156].

Таким чином, весь процес побудови соціалістичного суспільства в Болгарії Г. Димитров поділяв на два послідовних етапи: 1) створення економічних і культурних основ соціалізму і 2) побудова самої «споруди» соціалізму.

Протягом наступного десятиріччя в центрі уваги марксистської теоретичної думки НРБ, відповідно до практичних завдань, що вирішувались країною, був перший етап.

Насамперед слід відзначити статті, що публікувались в теоретичному органі ЦК БКП — журналі «Ново време» та журналі Інституту економіки Болгарської академії наук «Ікономическа мисъл». Авторами цих статей були керівні діячі партії і держави, відомі болгарські вчені-суспільствознавці. Частина матеріалів друкувалась як редакційні і передові статті. З монографічних досліджень необхідно згадати другий том «Історії Болгарії» [див. 19] і збірник статей провідних болгарських учених, що вийшов до десятих роковин встановлення народної влади в НРБ [24].

У всіх цих публікаціях наголошувалося, що, говорячи про створення основ соціалізму, Г. Димитров мав на увазі один з внутрішніх етапів (і рубежів) перехідного періоду від капіталізму до соціалізму [див., наприклад, 19, с. 976, 977; 30, с. 5; 31, с. 3; 38, с. 42]*. На VI з'їзді БКП (лютий—березень 1954 р.) відзначалось, що в результаті успішного виконання першого п'ятирічного плану «основи соціалізму в нашій країні по головних лініях вже збудовані» [6, с. 6].

У червні 1958 р. VII з'їзд БКП констатував повну перемогу соціалістичних виробничих відносин у народному господарстві країни. В Болгарії закінчився перехідний період від капіталізму до соціалізму [7, с. 35, 36].

У зв'язку з необхідністю уточнити основний зміст, мету і завдання наступного етапу соціалістичного будівництва в НРБ активізувалися дослідження ідейної спадщини Г. Димитрова.

* Основами, або фундаментом, соціалізму на той час вважався проміжний в рамках перехідного періоду рубіж соціалістичного будівництва, аналогічний тому, якого досяг СРСР на кінець своєї першої п'ятирічки в результаті створення важкої індустрії і колективного землеробства, встановлення повного панування соціалістичних виробничих відносин у промисловості і перетворення їх у переважаючий економічний уклад у сільському господарстві. Підсумок же, завершення всього перехідного періоду позначали терміном «соціалістичне суспільство, збудоване в основному», відрізняючи таке суспільство від створених раніше «основ соціалізму» [23, с. 155, 156; 41, с. 46, 47; 53, с. 34; 57, с. 92, 93, 98—100].

Цьому сприяло й різке зростання (наприкінці 50-х років) міжнародної значущості проблеми періодизації комуністичної формації у зв'язку з тим, що соціалістичні країни вступали в новий етап свого розвитку: в деяких з них підійшов до кінця або завершився перехідний період, а Радянський Союз розпочав розгорнуте будівництво комунізму [3, с. 46].

Період з 1959 р. до другої половини 60-х років позначився такими новими моментами: а) більш глибоким і всебічним дослідженням поглядів Г. Димитрова на етапи соціалістичного будівництва в НРБ. Такому дослідженню значною мірою сприяла підготовка Інститутом історії Болгарської комуністичної партії при ЦК БКП «Истории на Българската Комунистическа партия» [София, 1969; те ж російською мовою — див. 18] та наукової біографії Г. Димитрова [21], а також випуск другого, переробленого академічного видання «Истории Болгарии» [20]; б) появою різних інтерпретацій поглядів Г. Димитрова, що могло бути пов'язане з тим, що саме в цей період серед болгарських вчених «виникли деякі дискусійні точки зору з таких принципових питань, як характер і етапи революційного процесу 1944—1958 рр., його історичні межі, сутність та об'єктивна адекватність категорії «основи соціалізму» та ін.» [47, с. 58].

Теоретичні підсумки даного періоду, мабуть, можна сформулювати так: у зв'язку з тим, що VII з'їзд БКП констатував повну перемогу соціалістичних виробничих відносин в усьому народному господарстві країни і висунув завдання «продовжувати дальшу побудову соціалістичного суспільства» [7, с. 36], в літературі підкреслювалося, що Г. Димитров, говорячи про побудову «споруди» соціалізму, мав на увазі створення більш зрілого соціалістичного суспільства, аніж те, яке формується наприкінці перехідного періоду [див., наприклад, 14, с. 111; 32, с. 8].

Цю обставину потрібно було акцентувати, зокрема, в зв'язку з тим, що висловлювані в той час погляди, начебто завершення перехідного періоду означає завершення соціалістичного будівництва взагалі, а головним безпосереднім завданням наступного етапу є вже побудова у НРБ вищої фази комунізму, були визнані помилковими [див. про це: 14, с. 111] і кваліфікувались як «нерозуміння сутності розробленої Г. Димитровим і прийнятої V з'їздом програми» будівництва соціалізму в НРБ [45, с. 7, 8].

На початку 60-х років деякими вченими (В. Іванов, М. Димитров та ін.) була висловлена думка, що, за Димитровим, для створення «основ соціалізму» потрібно за 15—20 років здійснити такі соціально-економічні перетворення, які знаменують собою *завершення* перехідного періоду [43, с. 49, 50; 35, с. 33]. Тут відіграло роль, мабуть, те, що якраз з кінця 50—початку 60-х років поняття «основи соціалізму» почало широко використовуватись братніми партіями для позначення вже не внутрішнього

рубежа, а *завершення* перехідного періоду [див. наприклад: 3, с. 41; 7, с. 35; 8, с. 119, 139; 9, с. 17, 137; 17, с. 522, 533]*. Проте погляди В. Іванова і М. Димитрова не дістали в той час поширення і не стали предметом обговорення: у 60-х роках домінуючим лишалось таке трактування поглядів Г. Димитрова на «основи соціалізму», яке було загальноновизнаним і у попереднє десятиріччя [див., наприклад, 25, с. 48; 37, с. 19; 44, с. 225; 46, с. 426; 49, с. 23, 94; 50, с. 41; 52, с. 313].

У квітні 1971 р. X з'їзд БКП прийняв нову програму — програму побудови розвинутого соціалістичного суспільства. Це стало новим імпульсом дальшої значної активізації дослідження в НРБ проблем періодизації комуністичної формації [див. 59] і, зокрема, дослідження теоретичної спадщини Г. Димитрова**. Істотну роль відіграла й та обставина, що зазначені проблеми в цей період набувають справді інтернаціонального характеру, оскільки багато братніх країн завершили створення основ соціалізму і перейшли до будівництва розвинутого соціалістичного суспільства [11, с. 356], а Радянський Союз приступив уже до практичного розв'язання завдання створення матеріально-технічної бази комунізму [4, с. 43].

Саме тоді «було зроблено рішучі кроки у розвитку димитрознавства» взагалі [51, с. 127]. Значною мірою цьому сприяло широке святкування у 1972 р. 90-річчя від дня народження Г. Димитрова [див. 58].

Серед численних ювілейних матеріалів, що стосуються досліджуваної теми, чільне місце належить статтям і виступам першого секретаря ЦК БКП Т. Живкова [12, 13, 15, 16]. Слід відзначити також збірки, написані відомими болгарськими вченими — співробітниками Інституту Болгарської комуністичної партії при ЦК БКП, Академії суспільних наук і соціального управління при ЦК БКП та інститутів Болгарської Академії наук [26, 27, 28, 29].

У цей же час з'являється перша публікація, спеціально присвячена аналізу поглядів Г. Димитрова на етапи будівництва соціалізму в НРБ [39], висловлюються нові думки з цього питання, викристалізуються основні напрями його дальшого вивчення.

* Причини цього можна вбачати, по-перше, в розвитку — на основі узагальнення практики — теоретичних уявлень про етапи становлення соціалізму і комунізму [див. 41, с. 47, 48], по-друге, у конкретно-історичних особливостях соціалістичного будівництва, які полягали, зокрема, в тому, що в країнах народної демократії створення «основ соціалізму» (відповідно до інтерпретації цього поняття з 30-х до середини 50-х років) або збігалось із завершенням перехідного періоду (Болгарія, НДР), або ж було відділено від нього досить короткочасним (менш ніж два роки) періодом. Стосовно НРБ думку про такий збіг висловив В. Хаджиніколов [57, с. 108—111], який однак не вважає це [57, с. 93] однією з причин розширення змісту поняття «основи соціалізму».

** Слід відзначити, насамперед, праці Т. Павлова, С. Гановського, Н. Ірибаджакі.

Ці факти дають підставу говорити про те, що на початку 70-х років погляди Г. Димитрова на етапи будівництва соціалізму в НРБ стають окремим об'єктом дослідження в межах димитрознавства. Щодо інтерпретації цих поглядів у цей час у болгарській науковій літературі висловлюється три точки зору.

Перша (хронологічно) відбита в працях В. Хаджиніколова, зокрема в написаному ним відповідному розділі «Історії Болгарської комуністичної партії». Створення «основ» соціалізму — це, за Г. Димитровим, один із внутрішніх етапів перехідного періоду; зведення ж «споруди» соціалізму рівнозначно у нього побудові розвинутого соціалістичного суспільства [18, с. 517—521; 57, с. 99, 103, 111]. При цьому слушно підкреслюється, що завдання побудови «основ соціалізму» в Болгарії протягом першої п'ятирічки були визначені Г. Димитровим «в дусі численних ленінських вказівок про побудову соціалістичного фундаменту в Радянському Союзі, а також з урахуванням теоретичної і практичної діяльності КПРС у роки соціалістичної індустріалізації і виконання першої радянської п'ятирічки... Безперечно, Г. Димитров брав до уваги і конкретні умови» НРБ [57, с. 98, 99].

Згідно з другою точкою зору, під створенням «основ соціалізму» Г. Димитров розумів розв'язання завдань, що становлять зміст усього перехідного періоду, а під зведенням «споруди» соціалізму — побудову більш розвинутого соціалістичного суспільства*, аніж те, яке формується наприкінці перехідного періоду [див., наприклад, 34, с. 28; 42, с. 303; 48, с. 31; 56, с. 173]. Прихильники цієї точки зору, як випливає з контексту їхніх висловлювань, виходять з таких міркувань: а) створення «основ соціалізму» пов'язувалось Г. Димитровим із такими соціально-економічними перетвореннями («Завершення переходу засобів виробництва і обміну у власність народної республіки... Об'єднання всієї господарської діяльності країни на основі єдиного загальнодержавного господарського плану» [10, с. 650]), здійснення яких означає закінчення перехідного періоду; б) на думку Г. Димитрова, повна побудова соціалізму в Болгарії буде досягнута вже після ліквідації експлуататорських класів («Антагоністичні класи зникнуть, і суспільство буде складатись з робітників, сільських трудівників і трудової інтелігенції, які дружними зусиллями приведуть нашу країну до соціалізму...» [10, с. 653]), тобто після завершення перехідного періоду.

Нарешті, представники третьої точки зору, яка протягом попередніх двадцяти років підтримувалась абсолютною більшістю вчених, вважають, що під створенням «основ соціалізму» Г. Димитров розумів тільки один із внутрішніх етапів (рубежів) перехідного періоду, пов'язуючи завершення останнього із зведенням самої «споруди» соціалістичного суспільства (див.,

* Це не рівнозначно поняттю «розвинуте соціалістичне суспільство».

наприклад, 36, с. 145—147; 39, с. 134, 135; 54, с. 28; 55, с. 95, 96]. Один із представників цієї групи авторів, К. Добрев, поси- лається головним чином на ті ж висловлювання Г. Димитрова, що й попередня (друга) група вчених. В. Добріянов полемізує з двома першими інтерпретаціями розглядуваної проблеми. Так, думка про ототожнення у Політичному звіті ЦК V з'їзду БКП створення «основ соціалізму» із завершенням перехідного періоду кваліфікується ним як «необґрунтована модернізація» поглядів Г. Димитрова [39, с. 134]. У такому ж дусі оцінює він і висновок про те, що вже на цьому з'їзді партії було поставле- но завдання побудови розвинутого соціалістичного суспільства [40, с. 58].

Поряд з цим В. Добріянов вказує на, так би мовити, «дво- шарність» димитровської програми побудови «основ соціалі- му», яка, мабуть, і робить можливим її неоднозначне тлумачен- ня. «Справа в тому, — пише він, — що в одному випадку Ди- митров говорив про основи соціалізму, характеризуючи завдан- ня, які мали бути вирішені у першій п'ятирічці. В той же час, вказавши на «головні завдання у справі створення економічних і культурних основ соціалізму в нашій країні», Георгій Дими- тров вийшов за межі завдань першої п'ятирічки і сформулював завдання здійснення повної перемоги соціалізму.

Мабуть, зазначене розширення поняття «основи соціалізму» не впливало у Димитрова з необхідністю з його розуміння ета- пів перехідного періоду; однак воно з'явилося своєрідним про- вомісником сучасного розуміння цього поняття» [39, с. 136]. Саме такий підхід до поглядів Димитрова є, на нашу думку, найбільш плідним.

Ми вважаємо, що найбільш правильну оцінку поглядів Г. Димитрова дають: відносно змісту і меж етапу створення «основ соціалізму» — В. Хаджиніколов, а відносно етапу побу- дови «споруди» соціалізму — друга група авторів. Неоднознач- не ж використання Г. Димитровим поняття «основи соціалізму» слід, гадаємо, розглядати як наслідок того, що він одним з пер- ших відчув необхідність уточнити ряд положень з проблеми пе- ріодизації будівництва соціалізму і комунізму і зробив певні кроки в цьому напрямі.

Викладене свідчить про прагнення болгарських учених ана- лізувати погляди Г. Димитрова у контексті основних традицій, тенденцій і результатів сучасного йому етапу розвитку маркси- стсько-ленінської теорії соціалістичного будівництва. Такий кон- кретно-історичний аналіз поглядів Димитрова на етапи будів- ництва соціалізму в НРБ і дає підставу вважати їх певним вне- ском у формування теорії *розвинутого* соціалістичного суспіль- ства.

Найбільш яскравим свідченням значення цього внеску стала прийнята у 1971 р. X з'їздом партії нова програма БКП — програма побудови у Болгарії розвинутого соціалістичного су- спільства.

Список літератури: 1. *Маркс К. і Енгельс Ф.* Твори, т. 12. 2. *Ленін В. І.* Повн. збір. творів, т. 40. 3. Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961. 4. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971. 5. БКП в резолюції і рішення на конгреситі, конференціях, пленумиті і політбюро на ЦК, т. 4. Софія, 1955. 6. Директиви VI съезда БКП по второму 5-летнему плану Народной Республики Болгарии на 1953—1957 годы. Софія, 1954. 7. VII съезд Болгарской коммунистической партии. М., 1959. 8. 20 лет СЕПГ. Документы Социалистической единой партии Германии. М., 1966. 9. XI съезд Коммунистической партии Чехословакии. М., 1959. 10. *Димитров Г.* Избранные произведения, т. 2. М., 1957. 11. *Брежнев Л. І.* Ленинские курсы. Промови і статті, т. 2. К., 1972. 12. *Живков Т.* Бесценный национальный капитал. — У кн.: Проблемы строительства развитого социалистического общества. М., 1976. 13. *Живков Т.* Да пребудет в веках имя и дело Георгия Димитрова. Речь на торжественном собрании 18 июня 1972 г. в Софии, посвященном 90-летию со дня рождения Георгия Димитрова. Софія, 1972. 14. *Живков Т.* Об ускорении развития народного хозяйства, повышении материального и культурного уровня народа и перестройке государственного и хозяйственного руководства. Доклад на 3-й очередной сессии Народного Собрания 10 марта 1959 г. Софія, 1959. 15. *Живков Т.* Революционер, руководитель ленинского типа. — «Правда», 1972, 16 июня. 16. *Живков Т.* Революционер, трибун, теоретик. — «Проблемы мира и социализма», 1972. № 3. 17. *Кадар Я.* Избранные статьи и речи (1957—1960 годы). М., 1960. 18. История Болгарской коммунистической партии. Софія—Москва, 1970—1971. 19. История на България в 2 тома, т. 2. Софія, 1955. 20. История на България. Второ, преработено издание в 3 тома, т. 3. Софія, 1964. 21. *Георги Димитров.* Биография. Софія, 1972. 22. *Георгий Димитров.* Биографический очерк. М., 1973. 23. Марксистско-ленинское учение о социализме и современность. М., 1975. 24. Вопросы на развитие на България по пътя на социализма. Софія, 1954. 25. Социально-экономическое развитие Болгарии (1944—1964). Софія, 1964. 26. *Георги Димитров.* 1882—1972. Юбилеен сборник. Софія, 1972. 27. *Димитров — бележит марксист-ленинец.* Софія, 1972. 28. *Георгий Димитров — выдающийся деятель коммунистического движения.* М., 1972. 29. *Георги Димитров за социалистическо строителство.* Софія, 1972. 30. «Икономическа мисль», 1957, № 3. 31. «Икономическа мисль», 1957, № 4. 32. «Икономическая мисль», 1958, № 6. 33. «Ново време», 1954, № 4. 34. *Аройо Ж.* Изграждане на икономиката на развитого социалистическо общество в НРБ. Варна, 1972. 35. *Димитров М.* Петият конгрес на Българската комунистическа партия. Софія, 1965. 36. *Добрев К.* Георги Димитров за социалистическото преустройство на Българската икономика. — У кн.: [25]. 37. *Добрев К.* Победа на социализма и създаване на предпоставки за прехода към комунизма. — У кн.: Петнадесет години социалистическо строителство. Софія, 1959. 38. *Добрев К.* Социалистическата собственост — основа на народно-демократическият строй у нас. — «Ново време», 1952, № 4. 39. *Добрианов В. Г.* Димитров об етапах и закономерностях развития социалистического общества. — У кн.: *Георгий Димитров — выдающийся революционер-ленинец.* Материалы научной конференции. Москва, 7—8 июня 1972 г. М., 1974. 40. *Добрианов В.* Изграждане на развито социалистическо общество. Софія, 1973. 41. *Добрианов В.* Проблемы теории развитого социализма. М., 1976. 42. *Иванов В.* Георги Димитров за класовата структура на социалистическото общество. — У кн.: [28]. 43. *Иванов В.* Георги Димитров — наш безсмъртен учител и вожд. — «Ново време», 1962, № 6. 44. *Иванов К.* Развитие и утверждение на БКП като всепризнат ръководител на народа. — У кн.: Социалистическата революция в България. Софія, 1965. 45. *Иотов В.* Генералната линия на БКП за построяване на социалистическото общество в България. — «Известия на Висшия институт за народно стопанство «Димитър Благоев», 1959. № 2. 46. *Караколов Р.* Ръководната роля на БКП в развитието на социалистическото общество. — У кн.: Изграждане и развитие на социалистическото общество в НРБ. Софія, 1962. 47. *Косев Д., Ангелов Д., Бужайски Е., Волков В., Гандев Х., Исусов М., Матеев Б., Тодоров Н., Фол А., Шарова К.* Основни етапи в развитието на българската историческа наука след Втората световна война. — У кн.: Проблеми на българската ис-

торнография след Втората световна война. София, 1973. 48. *Костов П.* Георги Димитров — бележит теоретик и стратег-ленинец. У кн.: [26]. 49. *Лазаров К.* Економическо развитие Народной Республики Болгарии. М., 1963. 50. *Мичев Д.* Из дейността на Г. Димитров като ръководител на партията и народно-демократичната държава (1944—1948). — «Исторически преглед», 1967, № 3. 51. *Мичев Д.* Проучвания върху живота и делото на Георги Димитров. — У кн.: Проблеми на българската историография след Втората световна война. София, 1973. 52. *Натан Ж.* История на икономическата мисъл в България. София, 1964. 53. *Пашков А.* Об етапах економическата развития комунистического общества. — «Коммунист», 1973. № 8. 54. *Серкеджиев Я.* Развито социалистическо общество. София, 1972. 55. *Симов Б.* Георги Димитров за двегодишния народностопански план и първата петилетка. — «Икономическа мисъл», 1972, № 3. 56. *Трифенова М.* Георги Димитров за социалистическо преустройство на селското стопанство. — У кн.: [28]. 57. *Хаджиниколов В.* Ленинското учение за «основите на социализма» и неговото приложение в България. — У кн.: Летопис на дружбата. т. 2. София, 1970. 58. *Апостолова В., Бретенарова Л., Ставрева С.* Светът за Георги Димитров. [Библиография на юбилеена литература]. — «Годишник на националния музей Георги Димитров», 1976, т. 3. 59. *Кирова Цветанка Н.* Проблеми на развитото социалистическо общество в НР България 1970—1974. Библиография. София, 1975. 60. *Савова Е.* Георги Димитров. Библиография. София, 1968.

Краткое содержание

В статье рассматривается история изучения болгарскими учеными взглядов Г. Димитрова на этапы строительства социализма в НРБ. Она делится на три периода (1948—1958 гг., 1959 — вторая половина 60-х гг. и с конца 60-х гг. по настоящее время). Из положений, высказанных в 70-е годы, наиболее правильными представляются выводы о том, что построением «основ социализма» Г. Димитров считал один из промежуточных рубежей переходного периода от капитализма к социализму, а под возведением «здания» социализма понимал создание социалистического общества, более развитого, нежели то, которое возникает с завершением этого периода. Вместе с тем, как отмечают болгарские ученые, понятие «основы социализма» Г. Димитров трактовал порою и шире, связывая его с обеспечением полной победы социализма. Такое неоднозначное употребление Димитровым указанного понятия можно объяснить тем, что он одним из первых приблизился к пониманию необходимости выделить в периодизации строительства социализма этап, который в 60-е годы в теории научного коммунизма был назван этапом создания развитого социалистического общества.

ДОСЛІДЖЕННЯ РАДЯНСЬКИМИ ВЧЕНИМИ УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Народи Радянського Союзу і Болгарії єднає непо-рушна братерська дружба, корені якої сягають в далеке ми-нуле. Етнічна і мовна спорідненість, культурна близькість, спільна боротьба проти соціального гніту і національного поневолення породили між ними тісні економічні, політичні та культурні взаємозв'язки. Маючи багатовікові традиції, ці зв'язки дедалі більше розширюються, наповнюються новим змістом.

Могутнім фактором зміцнення і розвитку дружби між наро-дами обох країн була Велика Жовтнева соціалістична револю-ція, яка стала найважливішою подією ХХ ст. не тільки в житті народів Росії, а й усього світу. Рішуче вплинула вона і на трудящі маси Болгарії. Великий Жовтень поглибив радянсько-болгарські відносини, зробив їх більш різноманітними і багатогранними. Яскравим проявом цих відносин була участь болгарських інтернаціоналістів у боротьбі на захист завоювань Жовтневої революції.

Визволення Радянською Армією болгарської землі від ні-мецько-фашистських загарбників і перемога соціалістичної ре-волюції в Болгарії відкрили нову сторінку в історії радянсько-болгарських відносин. Традиційна братерська дружба народів СРСР і Болгарії переросла у всебічне співробітництво, яке охо-плює сьогодні всі сфери економічного, політичного, ідеологічно-го та культурного життя обох країн. Радянсько-болгарська дружба стала важливим фактором інтернаціонального єднання народів країн соціалістичної співдружності.

Важливу роль у зміцненні дружби і співробітництва наро-дів СРСР і Болгарії відіграють українсько-болгарські взаєми-ни. Протягом багатьох століть трудящі України, передові діячі української культури підтримували тісні зв'язки з Болгарією. В наші дні Радянська Україна вносить вагомий вклад у здій-снення радянсько-болгарської економічної інтеграції, в розви-ток громадсько-політичних, культурних і наукових зв'язків. З кожним роком радянсько-болгарське співробітництво міцніє, стає більш багатогранним та ефективним.

У дореволюційній вітчизняній історіографії українсько-бол-гарські взаємини майже не висвітлювалися. Деякі аспекти цих взаємин побіжно розглядалися в працях, присвячених російсь-ко-болгарським історичним зв'язкам. І лише декілька невели-ких розвідок було присвячено окремим питанням українсько-болгарських взаємин.

Не багато зроблено для дослідження цієї проблематики і в радянській історіографії 20—30-х рр.

Ситуація докорінно змінилася лише після Великої Вітчизняної війни. Виникнення світової соціалістичної системи, дальше розширення співробітництва і зміцнення дружби СРСР із зарубіжними соціалістичними країнами посилили увагу радянських дослідників до вивчення історичних зв'язків з народами цих країн.

Початок дослідженню російсько-болгарських зв'язків у найдавніший період їхньої історії поклав академік М. С. Державін своєю працею «Племінні і культурні зв'язки болгарського і російського народів», що була опублікована у 1944 р. У цій праці, так само, як і в роботі академіка М. Н. Тихомирова [36], присвяченій історичним зв'язкам російського народу з південними слов'янами до середини XVII ст., дана загальна картина розвитку взаємозв'язків староруської держави — Київської Русі з Болгарією в різних сферах матеріального і духовного життя. Ці праці були першими марксистськими дослідженнями в галузі міжслов'янських історичних зв'язків. Вони поклали початок дальшій розробці цієї важливої проблематики радянськими вченими, в тому числі науковцями Української РСР.

Русько-болгарські відносини періоду раннього середньовіччя стали предметом дослідження одеського вченого П. О. Каришковського. В кандидатській дисертації, а також в ряді своїх статей він розглядає історію русько-болгарських відносин другої половини X ст., а точніше — періоду балканських походів київського князя Святослава [18; 19; 20]. Найбільш важливе значення мають ті частини дослідження П. О. Каришковського, в яких автор на підставі аналізу всіх відомих нині джерел значно розширює аргументацію положення, вперше висунутого М. Н. Тихомировим, про те, що під час другого походу Святослава склався русько-болгарський союз, спрямований проти Візантії.

Вивченню зв'язків України з південними слов'янськими землями, в тому числі з Болгарією, приділив значну увагу член-кореспондент АН УРСР Ф. П. Шевченко. В його праці, присвяченій ролі Києва в міжслов'янських зв'язках XVII—XVIII ст. [40], поряд з іншими питаннями розглядаються торговельні і культурні взаємини, що існували в той час між Україною і Болгарією.

Малодосліджене питання про участь болгар і сербів у визвольній боротьбі українського народу розглянуто в окремій статті [41] Ф. П. Шевченка. Автор наводить цікаві факти участі болгар у козацькому війську і в антифеодальних повстаннях, які відбувались на Україні в XVII—XVIII ст.

Розвиток українсько-болгарських взаємин у громадському і культурному житті XIX — початку XX ст. тривалий час досліджував львівський вчений В. Т. Дмитрук, який у 1958 р. опублікував на цю тему невелику за обсягом, але насичену багатим і

цікавим фактичним матеріалом книжку [12]. У своїй праці В. Т. Дмитрук розглядає наукові та культурні контакти України і Болгарії в період болгарського Відродження, говорить про солідарність прогресивної української громадськості з визвольною боротьбою болгарського народу проти турецького феодального гніту. На конкретному фактичному матеріалі автор показує даліше розширення і поглиблення українсько-болгарських взаємин в останній чверті XIX — на початку XX ст., відзначає вплив Т. Г. Шевченка на розвиток болгарської літератури і суспільно-політичної думки. Значна увага в книзі В. Т. Дмитрука приділена висвітленню ролі І. Франка, М. Драгоманова, Лесі Українки, В. Гнатюка у дальшому зміцненні і розширенні українсько-болгарських взаємин.

Над окремими питаннями українсько-болгарських зв'язків XIX ст. працювало і продовжує працювати широке коло радянських вчених — істориків, літературознавців, філософів. Так, українсько-болгарським зв'язкам першої половини XIX ст. в галузі фольклористики присвячена книга Н. С. Шумачи [43]. В ній на багатому і різноманітному фактичному матеріалі показано, що з часу свого зародження болгарська фольклористика розвивалась у тісному зв'язку і під впливом передової російської та української науки про усну народну творчість. Українсько-болгарські фольклористичні зв'язки показано на тлі соціальної і національно-визвольної боротьби, яка точилась в Болгарії і на Україні у першій половині XIX ст.

Питання українсько-болгарських літературних взаємин тривалий час досліджує київський вчений О. В. Шпиліова. В 1963 р. була опублікована її ґрунтовна праця [42], в якій автор розглядає питання про вплив творчості Т. Г. Шевченка на становлення болгарської демократичної літератури та її розвиток у XIX—XX ст., показує ставлення болгарської критики до творчої спадщини Кобзаря.

Важливе місце у розвитку українсько-болгарських взаємин середини минулого століття відігравали революційні зв'язки. Деякі важливі моменти в історії цих взаємин розглянув молдавський вчений К. А. Поглубко в своїх працях [29; 30], присвячених дослідженню російсько-болгарських революційних зв'язків 60—70-х рр. XIX ст.

Перу К. А. Поглубка належить ґрунтовне дослідження, присвячене навчанню болгарської молоді у навчальних закладах України і Молдавії [28]. Зокрема автор на підставі віднайдених ним архівних матеріалів розповідає про навчання болгарських юнаків і дівчат у Києві та Одесі, про вплив ідей російських та українських революційних демократів на формування світогляду молодих болгар. Деякі цікаві дані про навчання болгар на Україні наводяться в статтях Д. Г. Пісчаного [26] і Л. Г. Ляшенко [23].

Ставленню громадськості України до болгарського визвольного руху в 60—70-х рр. XIX ст. присвячена кан-

дидатська дисертація В. Н. Жук [15] і стаття Ю. Ю. Фомина [38].

Взаємозв'язки і взаємовпливи українських і болгарських прогресивних мислителів другої половини ХІХ ст. стали предметом спільного дослідження київського вченого В. С. Горського і болгарського науковця Т. Д. Бичварова, яке було опубліковане окремою книгою в Києві у 1966 р. [6]. Автори проаналізували філософський зміст головних проблем, що розроблялися в процесі здійснення взаємозв'язків українських і болгарських вчених, письменників, громадських діячів, розглянули деякі методологічні питання міжнародних ідейних взаємин.

Діяльність болгарських інтернаціоналістів на Україні в роки громадянської війни та їхня участь в боротьбі українського народу за контрреволюцією розглядається в статтях одеських істориків А. Бачинського, М. Дихана та М. Раковського [5; 10], а також в колективній монографії «Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні». Авторами відповідного розділу цієї монографії є П. С. Сохань і болгарський вчений П. Панайотов [17].

Придушення Вересневого антифашистського повстання в Болгарії і жорстокі репресії проти його учасників викликали масову еміграцію болгар в СРСР. Частина з них протягом багатьох років проживала в Українській РСР і брала тут активну участь в соціалістичному будівництві, вносячи свій вклад у розвиток радянсько-болгарської дружби. Учасні болгарських політемігрантів у соціалістичному будівництві на Україні у 1924—1929 рр. присвячена монографія М. Д. Дихана [11]. На підставі переважно неопублікованих матеріалів з архівів Москви, Харкова, Києва, Софії, мемуарної літератури та періодики автор висвітлює діяльність емігрантів у партійному, радянському, кооперативному будівництві, у підготовці кадрів, в розвитку культури.

Важливе місце в дослідженнях радянських болгаристів посідають питання розвитку дружби і всебічного співробітництва СРСР з НРБ у післявоєнні роки. В рамках радянсько-болгарських відносин висвітлюється роль Української РСР в економічному співробітництві, громадсько-політичних та культурно-наукових зв'язках з Болгарією. Так, про вклад УРСР у радянсько-болгарське економічне співробітництво розповідається в кандидатській дисертації С. І. Журби [16] та в статті М. Гетьманця [9]. Окремі аспекти співробітництва УРСР і НРБ в галузі промисловості і сільського господарства розглядаються в статтях А. І. Доронченкова [13] і Б. П. Крачковського [22].

Деякі питання культурних і наукових зв'язків з Болгарією висвітлюються в колективній монографії київських вчених, присвяченій вкладу УРСР у науково-культурне співробітництво Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами [7], а також у статтях К. П. Бахмат [1; 2] та В. П. Чорнія [39].

Ряд книг, брошур і статей розповідають про розвиток між-обласних зв'язків Української РСР і Народної Республіки Болгарії, зокрема таких областей, як Донецька, Одеська, Дніпропетровська, Ворошиловградська, Полтавська та ін. [3; 8; 14; 21; 27; 35]. В них міститься багато конкретних даних про різні форми співробітництва обласних партійних, профспілкових, комсомольських організацій, окремих трудових колективів з округами Народної Болгарії.

Серед книг, присвячених міжобласним зв'язкам Української РСР і НРБ, вигідно виділяється праця одеських дослідників А. Д. Бачинського та М. Д. Дихана «Справжні друзарі», яка була опублікована в 1969 р. Широка джерельна база і, в першу чергу, нові архівні матеріали дали можливість авторам розкрити окремі невідомі досі сторінки історії братерських зв'язків болгарського народу з народами Радянського Союзу. А. Д. Бачинський і М. Д. Дихан наводять цікаві факти про переселення болгар в Росію та на Україну, про зв'язки між російськими та болгарськими революціонерами. Велика увага в книзі приділяється висвітленню дружніх зв'язків та сучасного плідного співробітництва трудящих Одещини з жителями Варни і Варненського округу Народної Республіки Болгарії.

Значне місце питанням українсько-болгарського співробітництва відведено в працях, присвячених дослідженню вкладу УРСР у співробітництво Радянського Союзу з країнами соціалістичної співдружності [25; 37]. В колективній монографії «Українська РСР і зарубіжні соціалістичні країни», що була опублікована у 1965 р., розглянуто різні форми політичного, економічного і культурного співробітництва УРСР із зарубіжними соціалістичними країнами, в тому числі і з Болгарією, в кінці 40 — на початку 60-х років. Дальший розвиток цих зв'язків (1966—1970) відображено в праці українських істориків, що вийшла з друку в 1974 р. під назвою «На магістралях дружби». На багатому фактичному матеріалі в обидвох монографіях показано активну діяльність масових громадських організацій і виробничих колективів Радянської України в інтересах розвитку дружніх зв'язків з трудящими братніх соціалістичних країн, в тому числі і Народної Республіки Болгарії.

На фоні численних монографічних досліджень, збірників і статей, присвячених окремим питанням та аспектам українсько-болгарських взаємин в той чи інший відрізок часу або в тій чи іншій сфері суспільного життя, виділяються узагальнюючі праці П. С. Соханя та Д. В. Степовика.

З усіх вітчизняних вчених найбільш вагомий вклад у вивчення українсько-болгарських взаємозв'язків вніс доктор історичних наук П. С. Сохань. Автор численних праць з новітньої історії Болгарії і радянсько-болгарських відносин, П. С. Сохань протягом багатьох років наполегливо працює над вивченням українсько-болгарських взаємин. З цієї проблематики ним опубліковано три книги та ряд статей [31; 32; 33].

В 1966 р. вийшла друком праця П. С. Соханя «Вогонь вічної дружби», в якій було дано стислий нарис розвитку дружби українського і болгарського народу з найдавніших часів до середини 60-х рр. XX століття.

Наступна книга [32] цього ж автора, що вийшла у світ через три роки, є ґрунтовним дослідженням вкладу Української РСР у розвиток радянсько-болгарського економічного, науково-технічного і культурного співробітництва за два післявоєнні десятиріччя (1945—1965). На основі різноманітних, головним чином неопублікованих джерел глибоко і всебічно розглядаються практично усі форми і прояви українсько-болгарських взаємозв'язків і співробітництва, які здійснюються на засадах пролетарського інтернаціоналізму.

У 1976 р. вийшла нова праця П. С. Соханя «Нариси історії українсько-болгарських зв'язків», яка охоплює розвиток взаємин двох братніх народів з найдавніших часів аж до 1944 р. В монографії підведено підсумки численних досліджень вітчизняних дореволюційних, радянських і болгарських авторів, присвячених взаємозв'язкам українського і болгарського народів.

Разом з тим на основі глибокого вивчення джерел, в тому числі і неопублікованих, автор вперше в історіографії висвітлює окремі періоди і аспекти українсько-болгарських відносин, які до цього були зовсім не вивчені. Це, насамперед, стосується революційних зв'язків кінця XIX — початку XX ст., участі болгарських інтернаціоналістів у боротьбі за Радянську владу і в соціалістичному будівництві на Україні, культурних і наукових зв'язків 20—30-х рр., бойової співдружності в роки другої світової війни.

Багато нових даних, цікавих спостережень і власних висновків автор подає і при розгляді інших періодів та аспектів українсько-болгарських взаємин. Нова книга П. С. Соханя завершила цикл його досліджень з історії українсько-болгарських зв'язків протягом усього періоду їхнього розвитку.

Серед різних галузей українсько-болгарських взаємин найменше вивчені мистецькі зв'язки. Значною мірою цю прогалину заповнює монографія Д. В. Степовика, яка висвітлює взаємини України і Болгарії в галузі образотворчого мистецтва — живопису, графіки, скульптури з найдавніших часів і до сьогоднішнього дня [34].

Книга Д. В. Степовика — це ґрунтовне дослідження, побудоване на широкому колі джерел — опублікованих і рукописних, на матеріалах художніх та інших музеїв СРСР і НРБ. Наведені автором фактичні дані переконливо свідчать про наявність особистих контактів між багатьма українськими і болгарськими художниками, про розвиток творчих взаємин, які в усі історичні періоди були позначені спільністю художніх манер, прагненням до взаємозбагачення. Значна увага в роботі приділена висвітленню питань взаємодії явищ художнього життя України і Болгарії, їхнім зв'язкам в галузі художньої освіти.

Отже, радянські вчені за три післявоєнних десятиріччя провели значну роботу по вивченню українсько-болгарських історичних зв'язків. Опубліковані ними праці, насамперед дослідження П. С. Соханя, Д. В. Степовика, В. Т. Дмитрука та ін., розкривають картину взаємин українського і болгарського народів у різних сферах життя з найдавніших часів і до сьогоденного дня.

Разом з тим ряд питань українсько-болгарських відносин вимагають дальшого і більш глибокого дослідження. Зокрема, поки що залишається слабо вивченим українсько-болгарське співробітництво в 1966—1976 рр.; досі належним чином не висвітлені українсько-болгарські зв'язки в галузі літератури, музики, театру та виконавчого мистецтва; заслуговують більшої уваги торговельні зв'язки українських земель з Болгарією в XV—XIX ст. та інші питання.

Список літератури: 1. *Бахмат К. П.* Українсько-болгарські наукові зв'язки (1958—1968). — «Вісник Київського університету. Серія історична». Вип. 12. К., 1970. 2. *Бахмат К. П.* Українсько-болгарські літературні зв'язки. — «Українське слов'янознавство», 1972, № 7. 3. *Бачинський А. Д., Дихан М. Д.* Дай руку, другар. Одеса, 1965. 4. *Бачинський А. Д., Дихан М. Д.* Справжні другарі. Одеса, 1969. 5. *Бачинський А., Дихан М., Раковський М.* Деятельность болгар-интернационалистов на Юге Украины (1919 г.). — «Участие трудящихся зарубежных стран в Октябрьской революции». М., 1967. 6. *Бичваров Т. Д., Горський В. С.* Українсько-болгарські філософські зв'язки (Друга половина XIX ст.) К., 1966. 7. Вклад Української РСР в науково-культурне співробітництво Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами. К., 1970. 8. Ворошиловград — Перник (О дружбе промышленных центров Советской Украины и НРБ). Донецк, 1971. 9. *Гетманец М.* Братское сотрудничество УССР с социалистическими странами. — «Коммунист Украины», 1965, № 9. 10. *Дихан М.* Асен Христов. Одеса, 1969. 11. *Дихан М. Д.* Болгари-політемігранти в соціалістичному будівництві на Україні в 1924—1929 роках. К., 1973. 12. *Дмитрук В.* Сторінки вікової дружби. З історії українсько-болгарських зв'язків XIX — початку XX століття. Львів, 1958. 13. *Доронченко А. І.* Робітники Болгарії в трудових колективах Донбасу (1957—1960). — «Українське слов'янознавство», 1973, № 8. 14. *Жук В. Н., Кушнір М. С.* На Шипці народжена. Видання друге. Харків, 1975. 15. *Жук В. Н.* Общественность Украины в российско-болгарских отношениях 60—70-х годов XIX века. Автореф. канд. дис. К., 1977. 16. *Журба С. И.* Экономическое сотрудничество социалистических стран и участие в нем УССР. Автореф. канд. дис. К., 1962. 17. Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні. К., 1967. 18. *Каришковський П. О.* Политические взаимоотношения Византии, Болгарии и Руси в 967—971 годах. Автореф. канд. дис. М., 1951. 19. *Каришковський П. О.* Русско-болгарские отношения во время Балканских войн Святослава. — «Вопросы истории», 1951, № 8. 20. *Каришковський П. О.* Балканські походи Русі при Святославі у пізньому руському та слов'янському літописанні. — «Праці Одеського державного університету. Серія історичних наук». Вип. 9. Одеса, 1962. 21. *Корнієнко О. С., Пичугин М. А.* Нікополь — Нікопол. Нарис про міста-тезки Нікополь (УРСР) і Нікопол (НРБ). Дніпропетровськ, 1971. 22. *Крачковський Б. П.* Розвиток братніх зв'язків державних сільськогосподарських підприємств Української РСР та ПНР, НРБ, ЧССР (1966—1975). — «Проблеми слов'янознавства», 1976, № 14. 23. *Ляшенко Л. Г.* Про навчання на Україні молоді з південно-слов'янських країн. — «Український історичний журнал», 1974, № 6. 24. *Ляшенко Л. Г.* Архивні матеріали в гр. Київ за культурно-просвітнитої връзки на Украина с южные славяни през XIX в. — «Исторически преглед», 1965, № 5. 25. На магістралях дружби і братерства. Участь Української РСР у

співробітництві Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами (1966—1970). К., 1974. 26. *Песчаный Д. Г.* Русско-болгарские культурные связи в 30—40-х годах XIX века. — У зб.: Из истории русско-болгарских отношений. М., 1958. 27. *Пичугин В. Г.* Плечом к плечу. Донецк, 1966. 28. *Поглубко К. А.* Очерки истории болгаро-российских революционных связей (60—70-е годы XIX века). Кишинев, 1972. 29. *Поглубко К.* Из истории болгаро-российских культурных связей 40—70-х годов XIX в. Кишинев, 1976. 30. *Поглубко К. А.* Христо Ботев и Россия. Кишинев, 1976. 31. *Сохань П. С.* Вогонь вічної дружби. К., 1966. 32. *Сохань П. С.* Социалистический интернационализм в действии. Украинская ССР в советско-болгарском экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве (1945—1965). К., 1969. 33. *Сохань П. С.* Очерки истории украинско-болгарских связей. К., 1976. 34. *Степовик Д. В.* Українсько-болгарські мистецькі зв'язки. К., 1975. 35. *Сулженко В. С.* Братерська дружба і співробітництво трудящих західних областей України та народно-демократичних країн. — «Український історичний журнал», 1965, № 3. 36. *Тихомиров М. Н.* Исторические связи русского народа с южными славянами. — У кн.: Славянский сборник. М., 1947. 37. Украинская ССР и зарубежные социалистические страны. К., 1965. 38. *Фомин Ю. Ю.* Ставлення української громадськості до Квітневого повстання 1876 року в Болгарії. — «Проблеми слов'янознавства», 1976, № 14. 39. *Чорний В.* Болгаристика у Львівському університеті. — «Жовтень», 1974, № 9. 40. *Шевченко Ф. П.* Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII—XVIII століттях. К., 1963. 41. *Шевченко Ф. П.* Серби і болгари в українському козацькому війську XVII—XVIII ст. — У зб.: Питання історії та культури слов'ян, ч. 1. К., 1963. 42. *Шпильова О. Т. Г.* Шевченко і болгарська література. К., 1963. 43. *Шумада Н. С.* Українсько-болгарські фольклористичні зв'язки (Період болгарського Відродження). К., 1963.

Краткое содержание

В статье дан обзор работ советских авторов по вопросам экономических, общественно-политических, культурных и научных связей Украины и Болгарии с древнейших времен и до сегодняшнего дня. Особое внимание уделено анализу обобщающих трудов П. С. Соханя, Д. В. Степовика, В. Т. Дмитрука.

*С. П. МОВЧАН, доц.,
Львівський університет*

ФІЛІП ФІЛІПОВИЧ — ДОСЛІДНИК НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ЮГОСЛАВІЇ

Один із засновників і керівників Комуністичної партії Югославії, пристрасний революціонер і видатний діяч міжнародного революційного руху Філіп Філіпович відомий як перекладач та популяризатор творів В. І. Леніна серед югославських трудящих, талановитий марксистський дослідник югославської історії.

З кожним роком зростає інтерес до особи Філіпа Філіповича. Свідченням цього є поява спеціальних статей і монографічних досліджень, що висвітлюють його революційну й гро-

мадсько-політичну діяльність [15]. В окремих дослідженнях дана висока оцінка наукової спадщини Ф. Філіповича [16]. Проте ця сторінка з життя Ф. Філіповича вивчена ще недостатньо.

Бібліографія наукової спадщини Ф. Філіповича налічує понад 300 назв, з яких 15 праць вийшли окремими виданнями в Югославії та в Радянському Союзі, 268 статей, десятки листів і рефератів. Переважна більшість праць Філіповича — це історичні дослідження, хоч в його науковій спадщині є й праці з філософії та математики [14].

Вивчення історії для Ф. Філіповича не було самоціллю, а необхідним ступенем у всебічному пізнанні сучасної йому дійсності. Протягом усього свідомого життя він систематично працював в галузі історії якраз тому, що був професіональним революціонером. Участь у формуванні програмних вимог, розробці стратегії і тактики революційного руху, знання розстановки класових сил — все це постійно диктувало необхідність вивчення історії. Ось чому всі праці Ф. Філіповича пройняті духом історизму.

Історична спадщина Ф. Філіповича — різноманітна за тематикою й хронологічно-тематичним охопленням висвітлюваних питань. Крім історії югославських народів, він написав праці, в яких висвітлені окремі питання соціально-економічного та політичного життя і революційного руху трудящих Росії, Балканських країн, відносини європейських країн в 30-х роках [див.: 14, т. 2, с. 545—602].

Переважна більшість праць Філіповича присвячена дослідженню проблем новітньої історії Югославії. Окремі питання з попередніх періодів історії порушуються лише в загальному плані, носять допоміжний, екскурсивний характер для поглибленого вивчення проблем новітнього часу. Основні висновки з історичних досліджень в цих працях викладено в тісному переплетенні з питаннями, що стосуються практичних революційних завдань пролетаріату Югославії.

Ключем до розв'язання історичних проблем для Ф. Філіповича служить положення історичного матеріалізму про боротьбу класів як рушійну силу суспільного розвитку. «Як прихильники наукового марксизму, ми дотримуємось погляду, що суспільство складається з класів, які ведуть міжусобну боротьбу,— підкреслює дослідник.— Ця класова боротьба є двигуном життя і змістом історії людства» [14, т. 2, с. 523].

Характерною рисою всіх історичних досліджень Ф. Філіповича є уміле застосування основних положень К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, які стосуються історії народів Балканського півострова. Дослідник часто користується історико-порівняльним методом. Він звертається до досвіду минулого для аналізу суспільних явищ сучасного йому суспільства, порівнює окремі моменти революційної боротьби південно-слов'янських народів з досвідом революційного руху трудящих Росії. Проте застосовуючи цей метод, Ф. Філіпович завжди

залишається на ґрунті конкретно-історичних умов Югославії. Порівняння служать засобом пізнання особливостей і в'ясування закономірностей розвитку історичного процесу.

Ще одна особливість історичних досліджень Ф. Філіповича полягає в багатстві і різноманітності джерельних матеріалів, серед яких — важливі документи Комуністичної партії Югославії, рішення з'їздів, постанови конференцій, пленумів ЦК, а також документи Комінтерну і матеріали югославської комуністичної преси. Дослідник часто використовує офіціальну статистику, документи буржуазних і дрібнобуржуазних партій, праці істориків та економістів-сучасників. В його працях зустрічаються часті посилання на іноземну пресу: німецьку, французьку, англійську, болгарську, румунську, італійську та ін.

Велику увагу приділяв Ф. Філіпович дослідженню соціально-економічного і політичного розвитку Югославії. На противагу буржуазним історикам великосербського і хорватословенського напрямів, які намагалися представити виникнення нової держави лише як результат воєнної перемоги сербської армії чи політичної діяльності хорватської і словенської буржуазії, Філіпович трактує питання про виникнення Югославії, керуючись марксистсько-ленінським вченням про вирішальну роль народних мас в історії. Він звертає основну увагу на національно-визвольний рух югославських народів, відзначаючи при цьому його подвійний характер: з одного боку — бурхливий вияв прагнення югославських поневолених народів на початку ХХ ст. до соціального і національного визволення, з другого боку — очевидне бажання молоді буржуазії Сербії, Хорватії і Словенії до утворення великих національних держав з широким внутрішнім ринком.

Висвітлюючи національно-визвольну боротьбу югославських народів, дослідник виходить з положення В. І. Леніна про те, що головною умовою національного звільнення є економічне визволення.

Ф. Філіпович зазначає, що, на відміну від буржуазії Балканських країн, яка, галасуючи про національне звільнення, замовчувала соціальну нерівність, свідомі робітники вже на початку ХХ ст. висунули лозунг про повне визволення, яке можливе «на демократичних засадах в межах федеративної балканської республіки» [14, т. 1, с. 34]. Цей лозунг соціал-демократів підтримував В. І. Ленін, вважаючи його лозунгом «послідовного демократичного розв'язання національного питання на Балканах» [1, т. 22, с. 147].

Характеризуючи політику буржуазних союзів і еміграційних груп під час першої світової війни, Філіпович переконує, що вони ніколи не орієнтувались у своїй діяльності на народні маси, а зв'язували звільнення югославських народів і об'єднання їх в єдину державу виключно з перемогами двох воюючих сторін. Дослідник підкреслює, що в національно-визвольній боротьбі південнослов'янських народів корінний перелом

відбувся під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції. В умовах революційної ситуації, яка виникла на Балканах, підкреслював Філіпович, почалось «на ділі проведення національного визволення» [3, с. 154]. Буржуазія під впливом революційних мас була змушена вносити поправки в свої найбільш радикальні національні програми.

Визнаючи прогресивне значення об'єднання югославських народів, Філіпович наголосив на його насильницькому характері, половинчастості результатів національно-визвольного руху і підкреслив, що новоутворене Королівство сербів, хорватів і словенців не відповідало сподіванням трудящих.

Досліджуючи соціально-економічний розвиток Югославії, Ф. Філіпович виходив з того, що країна в «економічному відношенні не являє однорідної цілості» [11, с. 48]. Співставляючи дані про розподіл землі, її родючість, розвиток промисловості і зайнятість населення, дослідник переконливо доказав, що Сербія більш економічно відстала, ніж Хорватія і Словенія.

Ф. Філіповичу належить пріоритет у науковому визначенні і економічному аналізі розвитку капіталізму в міжвоєнний період в югославському селі. Він дослідив дії законів розвитку капіталізму в сільському господарстві Югославії, приділяючи особливу увагу закону вартості, що виявлявся в рості економічної нерівності, посиленій диференціації і поляризації класових відмінностей на селі. Він дійшов висновку, що внаслідок розвитку капіталізму виникла «велика перевага дрібних і середніх груп селянства над багатими і великими землевласниками» [14, т. 1, с. 101], тобто утворився численно зростаючий загіг сільських пролетарів і напівпролетарів, які є надійними союзниками робітничого класу.

Важливе значення для марксистського вивчення новітньої історії Югославії має запропонована Ф. Філіповичем періодизація розвитку її промисловості. Він визначив два періоди відносно швидкого розвитку промисловості країни: перший — від закінчення першої світової війни до початку кризи 1923 р., названий «фіктивним розквітом», другий — після стабілізації динара у 1925 р. до початку кризи 1929—1933 рр. [11, с. 49].

Ф. Філіпович глибоко проаналізував процес виникнення і механізм дії кризи в економіці Югославії, звертаючи увагу на особливості її розвитку, на глибину і охоплення всіх галузей економіки. Висвітливши картину повного паралічу економіки країни, він підкреслив, що з найбільшою силою криза вдарила по тих галузях промисловості, які були зв'язані з сільським господарством. Оскільки в Югославії таких підприємств була більшість, в країні виникло масове безробіття, яке призвело, з одного боку, до зниження життєвого рівня трудящих, а з другого — до їх революціонізації.

Аналізуючи політичний розвиток Югославії, внутрішню політику пануючої верхівки, Філіпович звертає увагу на ті моменти, в яких виявлялись загальноісторичні закономірності

розвитку капіталізму. Думка про невідповідність політичної надбудови в країні інтересам трудящих мас проводиться у всіх висновках Філіповича.

Дослідження соціально-економічних проблем історії Югославії привело Філіповича до висновку про необхідність і неминучість революційного розв'язання корінних проблем країни [3, с. 82].

Значну увагу приділяв дослідник вивченню зовнішньої політики Югославії в міжвоєнний період, яку він розглядає на загальному фоні імперіалістичних суперечностей на Балканах і в Дунайському басейні. Філіпович зазначає, що з моменту утворення буржуазної Югославії її зовнішня політика диктувалася участю в Малій Антанті, в яку уряд вступив з метою утримання територіальних завоювань та побоюючись революційного руху. Мала Антанта, за висловом Філіповича, була «чимсь на зразок товариства взаємного страхування від революції» [10, с. 9].

Аналізуючи зовнішню політику Югославії, Ф. Філіпович постійно підкреслював її великосербське спрямування і невідповідність інтересам трудящих мас [11, с. 16]. Це знайшло вираз і в ставленні до Радянського Союзу. Незважаючи на загрозу агресії з боку фашистських держав, у зовнішній політиці Югославії продовжувався антирадянський курс. Дослідник аргументовано доказав необхідність співробітництва Югославії з СРСР.

Значну увагу приділяв Філіпович вивченню аграрно-національних проблем історії Югославії. В багатонаціональній буржуазно-поміщицькій Югославії селянське і національне питання мали особливо гострий характер. За висловом Ф. Філіповича, вони «були тими мінами, які закладені під існування версальської Югославії» [7, с. 104]. Надзвичайно важливим завданням югославських комуністів було правильне визначення своєї політики в цьому напрямі, оскільки саме селянське і національне питання були об'єктом постійних спекуляцій уряду і буржуазних партій. Захист марксистсько-ленінського вчення з аграрного і національного питань, його застосування в умовах Югославії було одним з важливих завдань КПЮ. Як один із її керівників, співробітник виконкому Комінтерну, а також Міжнародного аграрного інституту та Університету національних меншостей Заходу, Філіпович постійно звертався до цих проблем, вніс значний вклад у їх розв'язання.

Вивчення аграрно-національних проблем дослідник почав з аналізу аграрних відносин, які існували в південнослов'янських землях ще в XIV ст., і продовжує дослідження до 30-х років XX ст. Використовуючи багатий цифровий матеріал, застосовуючи історичні екскурси, він показав, що внаслідок нерівномірного економічного, політичного і культурного розвитку, національних і релігійних відмінностей новоутворена Югосла-

вія являє собою «найбільш різноманітну і строкату структуру в аграрному відношенні» [2, с. 138].

У питанні про основні причини, мету і наслідки аграрної реформи Філіпович займає позиції, діаметрально протилежні позиціям буржуазних істориків, для яких реформа була предметом похвал. Основною причиною, яка примусила буржуазію піти на проведення аграрної реформи, він вважає небувале піднесення революційного селянського руху під впливом ідей Великого Жовтня. Сподіваючись «відкупитися» від революції аграрною реформою, буржуазія переслідувала свої вузько-класові інтереси, які зводились до того, щоби шляхом часткової експропріації великих поміщицьких володінь зміцнити капіталізм, усунути головні передумови селянської революції і перетворити селянство в опорну силу в боротьбі проти пролетаріату. Зіставляючи показники про розподіл землі в окремих районах Югославії, Філіпович доводить, що аграрна реформа не знищила велике поміщицьке землеволодіння і не забезпечила селян землюю [8, с. 555].

Велика заслуга Філіповича полягає в тому, що він всебічно розглянув осередок сільськогосподарського організму Югославії — селянське господарство. Всі процеси, які відбувалися в сільському господарстві країни, він показав крізь призму окремого селянського господарства. На відміну від буржуазних економістів і політичних діячів, які спекулювали на цифрових показниках грошових прибутків селянських господарств в міжвоєнні роки, Філіпович, порівнюючи доходи і розходи селян за різні роки, відзначив зменшення реальних доходів. Середне селянське господарство вже в 1922—1923 рр. стало збитковим. Найважливішими причинами цього було зниження цін на основні предмети селянського виробництва і підвищення — на знаряддя виробництва, предмети першої необхідності, а також постійне збільшення податків [14, т. 1, с. 67—69].

Висновки Філіповича про злиденне становище селянських господарств в Югославії спростовували твердження буржуазних економістів про уявне поліпшення становища югославського селянства в міжвоєнний період.

Значне місце в працях Філіповича займає національне питання. Він визначив і розкрив його зміст в Югославії у співвідношенні до інших проблем новітньої історії країни, виділив складові частини цього питання, дав характеристику економічних факторів і особливостей національно-визвольного руху [7].

У своїх працях Філіпович викрив великосербську політику національного пригнічення, суть якої зводилась, як довів дослідник, до захисту інтересів сербської буржуазії за рахунок пригнічення всіх інших народів Югославії.

Головною силою, за допомогою якої здійснювалось гноблення, була армія, а для ідеологічного наступу широко використовувалась теорія про так звану «триімнену югославську

націю». Дослідник викрив брехливий шовіністичний характер цієї теорії.

Філіпович вперше в югославській марксистській історичній літературі показав справжнє обличчя буржуазії пригнічених націй і її роль в національно-визвольному русі. Це тим більш важливо, що югославська буржуазна історіографія, різного роду діячі буржуазних партій виставляли себе єдиними захисниками пригнічених народів Югославії.

Ф. Філіпович, визнаючи наявність деяких суперечностей між буржуазією різних національностей, водночас аргументовано доводить, що вони обмежуються питаннями про розподіл джерел прибутку і міністерських портфелів і не виходять за рамки захисту своїх класових інтересів. На конкретних прикладах Філіпович демонструє єдність буржуазії всіх націй в моменти загрози її пануванню [6, с. 35].

Значна увага в працях Філіповича приділяється питанням про форми національно-визвольного руху, які набувають особливої гостроти в період кризи 1929—1933 рр. Основним досягненням національно-визвольного руху був крах великосербської політики уряду і буржуазних партій, які змушені були змінити свої програми [5, с. 31].

Висвітлюючи селянський національно-визвольний рух, дослідник виходив із вчення В. І. Леніна про селянство як союзника робітничого класу. «Лише в зв'язку з питанням про селянство, — писав Філіпович, — можна зрозуміти в цілому вчення Леніна про русійні сили революції» [4, с. 30]. Застосовуючи ленінський аналіз до умов Югославії, Філіпович визначає основні причини революціонізації югославського селянства. Вони були зумовлені внутрішніми соціально-економічними умовами й успіхами соціалістичного будівництва в СРСР.

Ф. Філіпович науково обґрунтував положення про законність утворення союзу робітничого класу і селянства в Югославії, вказав на об'єктивні умови, які вели до єднання. «Вся сьгоднішня обстановка в Югославії з залізною необхідністю штовхає трудове селянство і робітничий клас на спільну боротьбу проти фашистської буржуазно-поміщицької диктатури» [5, с. 28].

Історія Комуністичної партії Югославії виділена в працях Ф. Філіповича як частина новітньої історії Югославії з властивим їй колом проблем*. Слід зазначити, що Ф. Філіпович був піонером в дослідженні багатьох питань історії КПЮ: її виникнення, внутріпартійної боротьби, процесу більшовізації, ролі в організації і керівництві робітничим рухом. При висвітленні історії КПЮ найбільш яскраво проявилось вміння Ф. Фі-

* Про дослідження Ф. Філіповичем питань історії Комуністичної партії Югославії і революційного руху під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції див. окрему статтю у збірнику «Українське слов'янознавство», 1970, № 2.

ліповича пов'язувати наукові дослідження з революційно-практичними висновками. В цьому одна з найбільших заслуг дослідника-марксиста.

Без перебільшення можна сказати, що Ф. Філіпович був піонером в дослідженні багатьох проблем новітньої історії Югославії. Соціально-економічний розвиток, внутрішня і зовнішня політика уряду Югославії, місце країни в загальній системі імперіалізму, розвиток революційного руху та інші питання вперше висувались в працях Ф. Філіповича. Досліджуючи ці проблеми, він виявив не тільки глибокі знання з теорії марксизму-ленінізму, але й прекрасне вміння застосовувати його до конкретних умов. Значимість його наукових досягнень стає більш очевидною, якщо взяти до уваги, що ці проблеми в марксистській літературі піднімались ним вперше. В. І. Ленін відзначав, що про «історичні заслуги судять не по тому, чого не дали історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони дали *нового* в порівнянні з своїми попередниками» [1, т. 2, с. 173].

Аналіз творчості Філіповича дає повну підставу стверджувати, що з його іменем пов'язано виникнення і формування марксистської концепції новітньої історії Югославії, яка створилась в жорсткій боротьбі не тільки з буржуазною і реформістською історіографією, але й з опортуністичними напрямками в КПЮ.

Праці Ф. Філіповича мають велику цінність як важливе джерело, що містить достовірний фактичний матеріал з багатьох історико-партійних і революційних проблем. Згадки про окремі важливі факти, події збереглися лише в його працях.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. 2. *Бошкович Б.* Аграрная реформа в Югославии.—«Аграрные проблемы», 1918, № 9—10. 3. *Бошкович Б.* Балканы и международный империализм. М., 1936. 4. *Бошкович Б.* Борьба за крестьянство и Крестинтери.—У кн.: «Борьба за крестьянство», М., 1926. 5. *Бошкович Б.* За возглавление крестьянского движения в Югославии.—«Аграрные проблемы», 1932, № 7. 6. *Бошкович Б.* К событиям в Югославии.—«Коммунистический Интернационал», 1925, № 2. 7. *Бошкович Б.* К вопросу о характере югославской революции и прошлых ошибках КПЮ в национальном и аграрном вопросе.—«Аграрные проблемы», 1923, № 7—8. 8. *Бошкович Б.* Крестьянское движение и национальный вопрос в Югославии. М., 1929. 9. *Бошкович Б.* Коммунистическая партия Югославии. М., 1930. 10. *Бошкович Б.* Малая Антанта. М., 1934. 11. *Бошкович Б.* Перед новым взрывом на Балканах. М., 1934. 12. *Бошкович Б.* Положение в Компартии Югославии.—«Коммунистический Интернационал», 1925, № 4. 13. *Бошкович Б.* Положение в Компартии Югославии.—«Коммунистический Интернационал», 1925, № 4. 14. *Filip Filipović.* Izabrani spisi, t. 1—2, Beograd, 1962. 15. Див.: *Сусмарокова М. М.* Новые данные о начале революционной деятельности Ф. Филиповича.—«Советское славяноведение», 1967, № 1; Вуковарский съезд Коммунистической партии Югославии.—У кн.: Прошлое и настоящее. М., 1967; *Нюркава А. З.* Корреспондент «Правды».—«Вопросы истории», 1977, № 3. *Дамановић Перо.* Филип Филиповић. Фрагменти за биографию.—У кн.: Победе коммунста на општанским изгорима у Београду 1920 године. Београд, 1959; *Ермолаева Р. А.* О русских коммунистических группах Австрии и Венгрии. 1917—1918 гг.—«Вопросы истории КПСС», 1966. № 7; *Veselinov J.* Filip Filipović.—В кн.:

Izabrani spisi, t. 1, s. V—XXI; *Kovačević V. Delatnost F. Filipoviča za vreme prvo. svetskoj rata.*—«Prilozi za istoriji sicijalizma», 1964, № 16; *Козић П. Социологишка мисао Ф. Филиповића.* Ниш, 1969.

Краткое содержание

В статье показаны большие заслуги одного из основателей и руководителей Коммунистической партии Югославии Ф. Филиповича в изучении новейшей истории Югославии, дается краткая характеристика его основных исторических трудов.

*В. П. КРИВОНОС, асист.,
Львівський університет*

ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ТОРГОВЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ УКРАЇНИ З ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКИМИ ЗЕМЛЯМИ В XVI—XVII СТОЛІТТЯХ

З давніх часів народи нашої країни підтримували тісні економічні, політичні і культурні взаємозв'язки з південними слов'янами та іншими народами Балканського півострова. На різних етапах історичного розвитку ці відносини мали свої особливості і конкретні прояви.

Завоювання турками Балканського півострова в XIV—XV ст. важким тягарем впало на плечі південнослов'янських народів, підірвало розвиток продуктивних сил на Балканах. Майже одночасно українські землі були загарбані литовськими і польськими феодалами. Все це на деякий час послабило традиційні економічні зв'язки балканських країн зі східнослов'янськими землями. Але уже у XVI—XVII ст. економіка балканських країн вийшла зі стану занепаду, зумовленого турецькими завоюваннями. Відчуваючи гостру нестачу товарів, які б задовольнили потреби султанського двору, армії та феодалів, турецький уряд змушений був обмежити утиски щодо ремісників і купців і надати їм деякі привілеї, що позитивно позначилось на господарському розвитку підкорених Османською імперією балканських країн. У свою чергу значні прогресивні зрушення відбулись у цей час в економічному житті українських земель.

На цій основі у XVI—XVII ст. поживляються економічні зв'язки України з балканськими, у тому числі південнослов'янськими, країнами. Розвитку контактів з південнослов'янськими землями сприяло те, що через Україну проходили жваві

торговельні шляхи, які зв'язували Росію, Польщу та інші країни з Балканами.

Історичні зв'язки східнослов'янських народів з південними слов'янами у XVI—XVII ст. привертали і продовжують привертати увагу вітчизняних дослідників. Різні аспекти цих зв'язків вивчали М. Каптерев [8], В. Пічета [15], М. Тихомиров [25], С. Богоявленський [2] та ін. Однак головна увага у працях цих дослідників відводилась виченню політичних та культурних взаємин. Значно менше досліджено економічні зв'язки.

Незважаючи на те, що спеціальних досліджень, присвячених економічним зв'язкам народів нашої країни, у тому числі українського народу, з південними слов'янами поки що немає, цю проблему тією чи іншою мірою висвітлювали численні дореволюційні і радянські вчені.

Ще наприкінці XVIII ст. М. Чулков у багатотомному дослідженні, присвяченому історії російської торгівлі, побіжно зачепив питання про торговельні зв'язки Росії та України з Балканами. Зокрема він зазначав, що в українському місті Ніжині завжди проживало багато грецьких і вірменських купців, які вели постійну торгівлю з Туреччиною, зокрема з Константинополем і Салоніками — найбільшими торговельними центрами Балканського півострова [27, т. 1, с. 36; т. 2, с. 86]. Однак у праці М. Чулкова нічого не сказано про обсяг і характер торгівлі українських земель з Балканами, про основні тенденції її розвитку та питому вагу.

Вивчаючи економічний розвиток Росії XVI ст., тоді ще молодий російський буржуазний вчений С. М. Соловйов стисло охарактеризував російсько-балканські торговельні зв'язки, які здійснювались через українські землі. Тоді він дотримувався думки, що ці зв'язки були незначними через грабунки, розбої та утиски, що чинились на південних степових дорогах [20, с. 5, 117]. Але повернувшись через багато років до цього питання у своїй багатотомній історії Росії, С. М. Соловйов змінив погляди на розвиток торгівлі з Балканами. Зокрема, він перший звернув увагу на договір, укладений між Польщею і Кримським ханством у 1540 р. Аналізуючи статті цього договору, автор дійшов висновку, що східна торгівля у XVI—XVII ст. розвивалась досить успішно. Оскільки Кримське ханство було васалом і постійним союзником султанської Туреччини, укладення цього договору викликало пожвавлення торговельних зв'язків Речі Посполитої, у тому числі українських земель з країнами Балканського півострова, які перебували під владою султана. С. М. Соловйов підкреслював важливу роль Києва у транзитній торгівлі між Сходом і Заходом. Він вказував, що «не було більш вірної, прямої і відомої дороги, як від Кафи ... через Київ. Цією дорогою часто рухались іноземні купці караванами, в яких було до тисячі купців, з великою кількістю товарів» [21, с. 408].

Цю точку зору С. М. Соловйова розділяв І. Козловський, який вважав, що, незважаючи на постійні війни, які велися з Туреччиною, у другій половині XVI ст. торговельні відносини українських земель з Балканами значно розширились. У зв'язку з цим значно зросла роль Києва як посередника у торгівлі між Сходом і Заходом [9, с. 46].

Дещо інакше розцінювали торгівлю з Балканськими землями і взагалі з Близьким Сходом такі відомі дослідники економічного розвитку Російської держави, як М. Костомаров [10], П. Мельгунов [13], В. Бутенко [3]. Не заперечуючи того очевидного факту, що торговельні зв'язки російських і українських земель з Балканами у XVI—XVII ст. дійсно мали місце, вони разом з тим твердили, що ці зв'язки не відігравали великої ролі через ненадійність торговельних південних шляхів.

Однак ні ті автори, які твердили про розширення торговельних контактів з Балканами у XVI—XVII ст., ні ті, які говорили про їхні незначні розміри, не підкріплювали своїх висновків конкретними фактичними даними. І нічого дивного в тому немає. Адже вони вивчали економічний розвиток і зовнішню торгівлю Росії взагалі, а про торговельні зв'язки з балканськими країнами в їхніх працях говорилось лише у загальних рисах, ще менше — про торгівлю українських земель з Балканами.

Детальніше дослідили розвиток торгівлі на Україні та її зв'язки з іншими країнами А. Верзілов, М. Довнар-Запольський, М. Плохинський та ін.

А. В. Верзілов на підставі широкого кола джерел ґрунтовно висвітлює розвиток торгівлі на Україні наприкінці XV—у середині XVI ст. Характеризуючи розвиток зовнішньої торгівлі України, автор дійшов висновку, що у першій половині XVI ст. обсяг південно-східної торгівлі не зменшився, як вважало більшість істориків. За своїми розмірами вона перевищувала обсяг північно-західної торгівлі [4, с. 28]. Торгівля українських земель з Балканами здійснювалася у двох напрямках. Торговельний рух з кримських міст Кафи і Перекопу і чорноморських міст Кілії й Аккерману йшов вздовж Дніпра до Києва. Звідси один шлях вів на північ — до Москви, інший — на захід, у Литву. Другий торговельний напрямок проходив через Молдавію. Звідси один шлях вів на Львів, другий — на Волинь, до Луцька [4, с. 12, 15—18].

А. Верзілов вважає, що товари, які везли з півдня, були переважно східного походження (прянощі, шовкові і бархатні тканини). Ці товари насамперед задовольняли зростаючі потреби пануючих класів. Автор показує умови торгівлі іноземних купців у Києві, Львові, Луцьку та інших українських містах, які мали право складу східних товарів [4, с. 12, 16, 18].

Дослідженню питань, пов'язаних з торгівлею та фінансами українських земель у складі Великого князівства Литовського, присвятив свою працю М. Довнар-Запольський [5]. Вивчивши

уважно архіви Москви, Варшави, Києва, Вільно та інших міст, автор показав умови торгівлі іноземних купців на українських землях, митну політику уряду Великого князівства Литовського, розмір внутрішніх і зовнішніх мит. М. Довнар-Запольський показує, що важливе місце серед імпортованих товарів на Україні займали східні, або, як він їх називає, турецькі товари: шовк, сукно, полотно, повсть, сідла турецькі, килими, саф'ян, прянощі, вино, коні [5, с. 509—510].

Питання торговельних зв'язків українських земель з південними слов'янами знайшли відображення у праці М. М. Плохинського, який досліджував перебування іноземців на Україні в XVII ст. На великому фактичному матеріалі автор показав, що у Києві, Ніжині та інших містах виникли колонії, в яких постійно проживали представники різних балканських народів. Займаючись переважно торгівлею, вони підтримували тісні зв'язки з купцями, що прибували з Балканського півострова, і спільно з ними проводили торговельні операції [16, с. 247]. Польський уряд, який був зацікавлений у торгівлі з Туреччиною, радо надавав виходцям з південнослов'янських земель (найчастіше вони називали себе греками) право вільної торгівлі. Завдяки цьому вони «снували по всій Малоросії вздовж і впоперек» [16, с. 179].

Отже, як бачимо, ніхто з дореволюційних вітчизняних авторів спеціально не досліджував торговельних зв'язків України з південнослов'янськими землями у XVI—XVII ст. Але в їхніх працях, присвячених загальним проблемам розвитку вітчизняної торгівлі та іншим економічним питанням, наводяться фрагментарні дані про торговельні зв'язки українських земель з Балканами. Зокрема, говориться про основні торговельні шляхи, що вели на південь через українські землі, перелічується асортимент «східних» товарів, якими торгували на українському ринку іноземні і місцеві купці. Частково розглянуті питання митної політики та умови торгівлі іноземних купців на Україні.

У радянській історіографії питання торговельних зв'язків з Балканами теж не знайшли належного висвітлення. Окремих її аспектів частково торкалися у своїх працях І. М. Кулішер та Н. А. Бакланова. Говорячи у загальному плані про торгівлю з Турецькою імперією, вони висловлювали думку про те, що більшість товарів, які привозили грецькі купці на Україну та в Росію, походили з турецьких володінь, у тому числі з південнослов'янських земель [11, с. 218; 1, с. 40, 49, 70].

Значно ближче до вивчення цього питання підійшов В. Є. Сирочковський, який опублікував декілька праць, присвячених розвитку торгівлі Росії й України з їхніми південними сусідами [23; 24]. Дослідник дотримувався думки, що українські степи були не такими небезпечними для купців, як це прийнято вважати. Вперше у вітчизняній історіографії В. Є. Сирочковський дослідив організаційні форми купецьких

об'єднань — каравани і «котли», показав соціальний склад купецтва.

Досліджуючи взаємовідносини між Росією і Туреччиною у XVI—XVII ст., М. А. Смирнов підкреслює агресивний характер політики Туреччини, яка прагнула монополюю володіти торговельними шляхами у басейні Чорного моря, не пропускала сюди кораблів інших держав. Але, уважно вивчивши національний склад купців, автор робить цікавий висновок, який полягає у тому, що на Чорному морі у XVI—XVII ст. господарювали не стільки турецькі купці, скільки греки, вірмени і представники інших, у тому числі південнослов'янських народів, що населяли Турецьку імперію [19, с. 9].

Для вивчення торговельних зв'язків Росії з країнами Сходу, у тому числі з Туреччиною, у XVI ст. М. В. Фехнер використала мало досліджені матеріали Посольського приказу. Автор показує, що ці зв'язки у першій половині XVI ст. були більш-менш стабільними, бо і Росія, і Туреччина були однаково зацікавлені в їхньому розвитку. Але з середини XVI ст. обсяг торгівлі падає, оскільки після приєднання Поволжя до Росії, Туреччина починає проводити щодо неї відкрито агресивну політику [26, с. 129]. На жаль, М. В. Фехнер зовсім не торкається питання про роль українських земель у транзитній торгівлі Росії з балканськими країнами.

Азербайджанський вчений Е. М. Шахмалієв досліджував торговельну політику великих європейських держав на Передньому Сході в XVI ст. І хоч автор спеціально не вивчав взаємовідносин між Річчю Посполитою, до складу якої входили українські землі, з Туреччиною, але відзначає, що торгівля між ними розвивалась успішно [28, с. 5].

Роль Києва у розвитку торговельних зв'язків України з південнослов'янськими землями у XVII—XVIII ст. досліджує Ф. П. Шевченко. Спираючись на архівні матеріали, автор доходить висновку про наявність тісних торговельних зв'язків України з Балканами у XVII ст. Ф. П. Шевченко говорить про роль транзитної торгівлі через українські землі, дає характеристики товарів, які везли купці з південнослов'янських земель на Україну і в Росію. Сюди ввозили сукно, абу, бавовняні і шовкові вироби, вовну, саф'ян, болгарський каракуль. На Балкани вивозили хутро, юфть, полотно, залізні вироби [29, с. 23]. З переліку товарів видно, що переважну роль у торгівлі займали вироби місцевого походження, а не східні товари, як це твердили попередні дослідники.

Вивчаючи молдавсько-українські торговельні зв'язки у XVI—XVII ст., О. М. Подградська використала багато рукописних матеріалів, які до цього не опубліковували і які проливають світло на розвиток українсько-балканської торгівлі. У своїй монографії [17] автор переконливо показує, що у XVI—XVII ст. між українськими землями і балканськими країнами ведась жвава торгівля. Про розвиток торгівлі України з бал-

канськими країнами О. М. Подградська говорить також в інших своїх працях [18]. Автор відзначає активну роль київських, ніжинських, львівських купців у транзитній торгівлі, яка у XVII ст. ще більше поживилася. Великою мірою цьому сприяла доброзичлива митна політика Росії щодо купців з балканських країн. У Росію через українські землі їхали купці з Греції, Македонії, Сербії, Болгарії, Константинополя [17, с. 232].

Деякі дані про торгівлю українських земель з балканськими країнами наводить у своїй праці М. А. Мохов. Серед інших питань автор досліджує роль Молдавії у розвитку транзитної торгівлі, у тому числі з українськими землями, М. А. Мохов наводить дані про українських, вірменських та інших купців, які підтримували торговельні зв'язки України з Балканами, і перелічує товари, якими вони торгували [14, с. 131].

М. П. Лесніков [12], досліджуючи торговельні зв'язки Львова з країнами Західної Європи у XVI ст., наводить цікаві дані про торговельні шляхи, які вели через українські землі від берегів Чорного моря до Балтійського, а також про торговельні шляхи, які вели зі Львова через Молдавію на Балкани.

Ф. П. Шевченко, В. В. Грабовецький, В. К. Восканян, Н. К. Кривонос та інші дослідники відзначають важливу роль вірменських купців у торгівлі українських земель з південнослов'янськими та іншими балканськими країнами, що перебували під пануванням Османської імперії [6; 7].

Останнім часом опубліковане цікаве дослідження П. С. Сохана, який, поряд з іншими аспектами українсько-болгарських взаємин, висвітлює у загальних рисах торговельні зв'язки України з Балканами. Він наводить цікаві дані про участь у торговельних операціях з балканськими країнами болгар, сербів, греків, македонців, які переселились на Україну і жили в українських містах. Зокрема, багато переселенців з Балкан жило в Ніжині, де в середині XVII ст. виникло «грецьке братство» [22, с. 45—46].

Отже, у працях радянських учених наведено нові важливі дані, зроблено деякі цікаві спостереження щодо торговельних взаємин України з балканськими, у тому числі південнослов'янськими, землями у XVI—XVII ст. Але, на жаль, вони мають фрагментарний характер. Наявні дослідження як дореволюційних, так і радянських учених не дають цілісної картини розвитку торгівлі України з Балканами у зазначений період. У них не показано обсягу торговельних операцій з балканськими країнами, географію поширення східних товарів на українських ринках та їхню питому вагу у зовнішній торгівлі України. Потребують докладного вивчення питання про соціальний та національний склад купців, що вели балканську торгівлю, її організаційні форми, роль народних мас у розвитку економічних контактів України з південнослов'янськими землями.

Список литературы: 1. *Бакланова Н. А.* Очерки по истории торговли и промышленности в России в XVII—начале XVIII в.—«Труды государственного исторического музея». Вып. IV. М., 1928. 2. *Богоявленский С. К.* Связи между русскими и сербами в XVII—XVIII в.—«Славянский сборник». М., 1947. 3. *Бутенко В. А.* Краткий очерк истории русской торговли в связи с историей промышленности. М., 1910. 4. *Верзилов А.* Очерки торговли южной Руси с 1480 по 1569 год. Чернигов, 1898. 5. *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского. В 2-х т. К., 1901, т. 1. 6. Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Киев, 1965. 7. Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Ереван, 1961. 8. *Каптерев Н.* Характер отношений России к православному востоку в XVI—XVII в. М., 1885. 9. *Козловский И.* Краткий очерк истории русской торговли. Вып. 1. Киев, 1898. 10. *Костомаров Н. И.* Очерки торговли Московского государства в XVI—XVII вв. Кн. VIII, т. XIX. XX, XXI. Спб., 1906. 11. *Кулишер И. М.* История русской торговли до XIX в. включительно. Петроград, 1923. 12. *Лесников М. П.* Львовское купечество и его торговые связи в XVI в.—«Учен. зап. МГПИ им. В. И. Ленина». Проблемы экономического и политического развития стран Европы. М., 1964. 13. *Мельгунов П. П.* Очерки по истории русской торговли IX—XVIII в. М., 1905. 14. *Мохов Н. А.* Молдавия эпохи феодализма. Кишинев, 1964. 15. *Пичега В. И.* Юрий Крижанич и его отношение к русскому государству.—«Славянский сборник». М., 1947. 16. *Плохинский М. М.* Иноземцы в старой Малороссии.—«Труды XII археологического съезда в Харькове в 1902 г.». Т. II. М., 1905. 17. *Подградская Е. М.* Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI—XVII вв. Кишинев, 1968. 18. *Подградская Е. М.* Молдавское княжество и торговля Османской империи с Русским государством (XVII в.).—В кн.: Вопросы экономической истории Молдавии. Кишинев, 1972. 19. *Смирнов М. А.* Россия и Турция в XVI—XVII в.—«Учен. зап. Моск. ун-та», вып. 94, т. I. М., 1946. 20. *Соловйов С. М.* Русская промышленность и торговля в XVI в.—«Современник», т. 61, (№ 1). Спб., 1857. 21. *Соловйов С. М.* История России с древнейших времен. Кн. II, т. VI—X. Спб., 1894. 22. *Сохань П. С.* Очерки истории украинско-болгарских связей. Киев, 1976. 23. *Сыроечковский В. Е.* Пути и условия соотношений Москвы с Крымом на рубеже XVI в.—«Известия АН СССР», 1932, № 3. 24. *Сыроечковский В. Е.* Гости — сурожане. М.—Л., 1935. 25. *Тихомиров М. Н.* Исторические связи России со славянскими странами и Византией. М., 1969. 26. *Фехнер М. В.* Торговые связи России со странами Востока в XVI в. М., 1949. 27. *Чулков М.* Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего. В семи томах. Спб., 1781—1795. 28. *Шахмалиев Э. М.* Из истории торговой политики европейских держав на Переднем Востоке в XVI в. Баку, 1957. 29. *Шевченко Ф. П.* Роль Киева в міжслов'янських зв'язках в XVII—XVIII ст. К., 1963.

Краткое содержание

Сделан обзор отечественной историографии по проблеме развития торговых связей украинских земель с южнославянскими и балканскими странами в XVI—XVII вв.

*О. С. БЕЙЛІС, проф.,
Львівський університет*

БУДІВНИЦТВО РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА В НРБ

Характерні риси етапу будівництва розвинутого соціалістичного суспільства. З другої половини шістдесятих років у Болгарії розпочинається побудова розвинутого соціалістичного суспільства. Т. Живков підкреслює, що саме після IX з'їзду БКП (листопад 1966 р.) країна вступила у новий етап соціалістичного суспільства [1, с. 13], який значно відрізняється від попереднього, коли було побудовано основи соціалістичного ладу.

Другий етап соціалізму в Болгарії, як зазначає Т. Живков, характеризується інтенсифікацією усіх галузей народного господарства, різким підвищенням продуктивності суспільної праці, комплексним розвитком економічних районів.

На цьому етапі відбувається третя концентрація сільського господарства, у сільськогосподарське виробництво запроваджуються промислові методи. Перехід сільськогосподарського виробництва на промислову основу являє собою новий революційний процес в болгарському селі, об'єктивно зумовлений розвитком продуктивних сил. Як підкреслює Т. Живков, матеріально-технічна база і виробництво, які створюються у сільському господарстві НРБ відповідатимуть новому періоду суспільно-економічного розвитку — побудові розвинутого соціалістичного суспільства.

На новому етапі соціалістичного будівництва спостерігаються якісно нові риси і в соціалістичному способі розподілу. Так, винагорода за працю у промисловості й сільському господарстві дедалі більше пов'язується з кінцевими результатами господарської діяльності підприємств, тобто ставиться у залежність від чистого прибутку.

Позитивні зміни в економічному базисі неминуче супроводжуються удосконаленням усіх надбудовних відносин — політичних, ідеологічних і моральних.

IX з'їзд БКП. П'ятий п'ятирічний план. У листопаді 1966 р. відбувся IX з'їзд БКП. Спираючись на досягнення попереднього періоду і враховуючи можливості, зумовлені, зокрема, співробітництвом з іншими соціалістичними країнами, яке зміцнюється і розширюється, з'їзд затвердив головне завдання п'ятої п'ятирічки: продовжити будівництво соціалістичного суспільства шляхом дальшого створення його матеріально-технічної бази, вдосконалення соціалістичних виробничих відносин, підвищення рівня соціалістичної свідомості трудящих і, як наслідок, дальше підвищення життєвого рівня народу.

Для здійснення цього головного завдання з'їзд визнав необхідним по-свідкове впровадження нової системи господарського керівництва, що повинно було сприяти ширшому використанню галузевої структури народного господарства при одночасному посиленні концентрації, спеціалізації і кооперування. З'їзд поставив завдання інтенсифікувати і модернізувати усі галузі народного господарства, підтримувати високі темпи їх розвитку, постійно підвищувати продуктивність праці, повніше задовольняти матеріальні і культурні потреби народу.

В економічній політиці БКП, згідно з рішеннями ІХ з'їзду, центральне місце посідало завдання прискореної індустріалізації країни при переважному розвитку електроенергетики, металургічної, хімічної і особливо машинобудівної промисловості. Проектом п'ятирічного плану (1966—1970) було передбачено спорудити нові гідро- і теплоелектроцентралі, збільшити у 3 рази обсяг продукції чорної металургії і підвищити ефективність кольорової металургії. Продукцію машинобудування передбачалося збільшити у 2,5 рази, так що частка її у загальному обсязі промислової продукції до 1970 р. повинна була зрости з 16,5 до 23%.

Значне місце в економіці відводилося сільському господарству, для розвитку якого створювалися найсприятливіші умови. Директиви по п'ятирічному плану передбачали збільшення капіталовкладень у сільське господарство, розширення меліоративного будівництва, посилення спеціалізації і концентрації та інші важливі заходи по підвищенню врожайності. Продукція сільського господарства у 1970 р. повинна була зрости на 30% порівняно з 1965 р.

Втілення в життя накреслень ІХ з'їзду БКП являло собою величезний крок у соціалістичному розвитку Болгарії. Основні виробничі фонди збільшувались на 90%, промислова продукція зростала на 70%, національний дохід — на 50%, а реальні доходи населення — на 30%.

Головною умовою практичного здійснення завдань, поставлених ІХ з'їздом партії, було піднесення творчої активності мас; залучення їх до управління державою і виробництвом.

Інтенсивний розвиток народного господарства Болгарії після ІХ з'їзду. Після ІХ з'їзду партія приділила значну увагу комплексному підходу до розв'язання економічних проблем, дальшому вдосконаленню нової системи управління народним господарством. Відбулися серйозні зміни в організаційній структурі економіки. Державні господарські об'єднання перетворилися в господарські організації вищого типу, одержали більшу самостійність, можливість розширеного відтворення своєї матеріально-технічної бази, внаслідок чого на них було покладено більшу відповідальність за розвиток виробництва.

Під керівництвом ЦК БКП в 1967 р. було проведено з'їзд трудових кооперативних землеробських господарств (ТКЗГ). З'їзд відзначив успіхи ТКЗГ в інтенсифікації сільського господарства і впровадженні індустріальних методів у сільськогосподарське виробництво. На з'їзді було прийнято новий Примірний статут трудових кооперативних землеробських господарств і створено Союз ТКЗГ.

Наступним важливим кроком у господарському розвитку Болгарії було об'єднання Союзу ТКЗГ з центральною кооперативною спілкою. Єдиний союз ТКЗГ і споживчих кооперацій став якісно новою організацією,

покликанню вирішувати важливі питання сільськогосподарського виробництва. П'ятий п'ятирічний план був успішно виконаний. Порівняно з 1938—1939 рр. загальна продукція в 1970 р. зросла у 9 разів, національний дохід — майже у 6, промислова продукція — у 36 разів, а загальна сільськогосподарська продукція майже у 2,5 раза. Співвідношення між виробництвом засобів виробництва і предметів споживання у загальній промисловій продукції змінилось з 23:77 у 1939 р. на 54:46 у 1970 р.

Таким чином, у п'ятій п'ятирічці в країні було створено матеріальну базу для побудови розвинутого соціалістичного суспільства.

Х з'їзд БКП — найважливіша віха у розвитку партії і держави. Х з'їзд БКП, який відбувся 20—26 квітня 1971 р., заслухав і обговорив звіт ЦК за період, що минув після ІХ з'їзду, і затвердив директиви по шостому п'ятирічному плану соціально-економічного розвитку країни.

У звіті ЦК і рішеннях Х з'їзду теоретично висвітлені найважливіші проблеми розвитку Болгарії на етапі будівництва розвинутого соціалістичного суспільства, всебічно розроблені питання партійного і державного будівництва. З'їзд прийняв Програму Болгарської комуністичної партії — програму побудови розвинутого соціалістичного суспільства, а також обговорив основні принципи нової Конституції НРБ.

Як заявив Т. Живков, цей з'їзд увійшов «в історію Болгарської комуністичної партії і всього болгарського народу як з'їзд, який прийняв Програму партії і впевнено накреслив ясний шлях будівництва розвинутого соціалістичного суспільства у Народній Республіці Болгарії [2, с. 162].

Програма партії — програма побудови розвинутого соціалістичного суспільства. Проект нової Програми БКП, опублікований ще до з'їзду, широко обговорювався усією громадськістю країни. Теоретичні і практичні проблеми програми зайняли центральне місце у роботі з'їзду. Необхідність прийняття нової Програми визначалася тим, що з часу прийняття Програмної заяви БКП у 1919 р. пройшло понад півстоліття. За цей час в країні сталися докорінні зрушення. Болгарія вступила в етап побудови розвинутого соціалістичного суспільства. Нова Програма, виходячи з умов сучасного розвитку країни, виявляючи його характер, тенденції і перспективи, «зв'язує минуле, сучасне і майбутнє — безпосередні цілі, завдання і кінцеву мету, вносить ясність і впевненість у творчу діяльність партії і народу» [4, с. 9].

Програма складається зі вступу і п'яти розділів. У першому розділі характеризується епоха переходу від капіталізму до соціалізму, що розпочалося перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції. «Головний зміст, — сказано в Програмі, — головний напрямок і головні особливості історичного розвитку людства визначаються тепер світовою системою соціалізму, силами, які борються за соціалістичну перебудову суспільства» [4, с. 13].

У другому розділі коротко висвітлюється історичний шлях Болгарії від перемоги соціалістичної революції 9 вересня 1944 р. до Х з'їзду партії. В кінці розділу зазначено, що «під керівництвом своєї Комуністичної партії болгарський народ, переборюючи труднощі, здійснив героїчний подвиг: створив і зміцнив соціалістичний суспільний лад, в умовах якого засоби виробництва належать трудящим, вільна праця народу є головним су-

спільно-історичним фактором, а задоволення потреб людини є основною турботою партії і держави» [4, с. 33].

Третій розділ присвячений історичному завданню Болгарської комуністичної партії на новому етапі її діяльності в умовах розвинутого соціалістичного суспільства. Характерні риси цього суспільства, основні закономірності даного історичного етапу, його місце у розвитку першої фази комунізму і комуністичної формації взагалі є, як підкреслював Т. Живков, «вузловим питанням нашої сучасної марксистсько-ленінської теорії і практики» [2, с. 138].

Програма БКП дає глибоку теоретичну характеристику розвинутого соціалістичного суспільства, яке являє собою завершальний етап у розвитку соціалізму як першої фази комуністичної формації. «Зрілий соціалізм,— зазначено у Програмі, будується і розвивається на власній, соціалістичній основі і створює усі необхідні умови для пропорційного, гармонійного функціонування і розвитку суспільства, для найбільш повного і точного дотримання вимог, властивих законам соціалістичного ладу» [4, с. 35].

Досягнення розвинутого соціалістичного суспільства дозволяють країнам соціалізму зайняти провідні позиції у науково-технічній революції, створюють умови для досягнення такої продуктивності праці, яка дає можливість дедалі повніше задовольняти матеріальні і духовні потреби мас на основі соціалістичного принципу розподілу за працею.

Досягають певної зрілості й соціалістичні виробничі відносини. Дві форми суспільної власності дедалі тісніше зближуються, поступово зливаючись у єдину загальнонародну власність. Відмінність між соціальними групами і класами зменшується, виразно визначається тенденція до соціальної однорідності суспільства.

Держава диктатури пролетаріату переростає в загальнонародну державу. Соціалістична демократія набуває вищого прояву, ширшає суспільне самоврядування.

Духовна культура суспільства — наука, освіта, мистецтво — досягають небаченого розквіту, надзвичайно зростає участь мас у створенні духовних цінностей. «Розквіт духовної культури,— сказано у Програмі,— все більше перетворюється в об'єктивну потребу і фактор суспільного розвитку» [4, с. 63].

У четвертому розділі Програмі розглянуто питання про керівну роль партії в побудові розвинутого соціалістичного суспільства. Підкреслено, зокрема, що цей етап характеризується дальшим зростанням ролі і значення комуністичної партії як спрямовуючої і керівної сили. Зміцнення соціальної єдності суспільства, зближення інтересів усіх суспільних класів і груп з інтересами робітничого класу створюють об'єктивні передумови до того, що комуністична партія, залишаючись партією робітничого класу, поступово стає партією цілого народу.

У п'ятому розділі Програмі підкреслюється, що комунізм — кінцева мета Болгарської комуністичної партії. У здійсненні цієї мети БКП виходить з того, що поступове переростання соціалізму в комунізм — це закономірний процес суспільно-політичного і економічного розвитку країни. Економічні, соціально-ідеологічні, культурні та інші передумови для переходу від першої, соціалістичної, до вищої, комуністичної фази створюються у процесі розвитку зрілого соціалістичного суспільства.

Будівництво розвинутого соціалістичного суспільства,— зазначено в Програмі БКП,— це не лише національне, але й міжнародне явище, яке стало можливим в умовах існування світової соціалістичної системи: «Зріле соціалістичне суспільство створює найсприятливіші умови і можливості для розвитку і поглиблення співробітництва нашої країни з братніми країнами світової соціалістичної співдружності, для піднесення на якісно новий ступінь відносин взаємодопомоги, співробітництва та інтеграції між соціалістичними країнами. Вирішальне значення у цьому відношенні мають дружба і співробітництво з СРСР. Факт існування Радянського Союзу, світової соціалістичної системи рішуче впливають на зміцнення і розвиток соціалістичного суспільства, створюють умови для прискорення суспільного прогресу, гарантують успішне будівництво соціалізму в кожній окремій країні» [4, с. 40].

Шостий п'ятирічний план (1971—1975 рр.). Прийняті Х з'їздом БКП Директиви по шостому п'ятирічному плану передбачали на основі всебічного використання досягнень науково-технічної революції, підвищення продуктивності суспільної праці і швидкого розвитку економіки забезпечити найголовніше задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб народу і підвищення його соціалістичної свідомості.

Важливою умовою здійснення цих завдань було вдосконалення управління виробництвом, його концентрація і спеціалізація. Важлива роль при цьому відводилась посиленню самостійності і відповідальності господарських організацій у плануванні і виробничій діяльності, перетворенню державних господарських об'єднань (ДГО) в основні економічні одиниці.

Промислове виробництво повинно було за п'ятирічку зрости на 55—60%. Зокрема, головна увага зверталася на дальший розвиток енергетики, виробництва прокату чорних металів, хімічних виробів тощо. Вдвічі планувалося збільшити продукцію машинобудування.

У галузі сільськогосподарства концентрація виробництва здійснювалась шляхом створення з 1970 р. аграрно-промислових комплексів, що являли собою добровільні об'єднання ТКЗГ, державних землеробських господарств (ДЗГ) або, незважаючи на різницю у власності на землю і засоби виробництва, об'єднання ТКЗГ і ДЗГ. Таким чином, передбачалося створити великі, економічно міцні організації з високим ступенем концентрації виробництва і поглибленою галузевою спеціалізацією. Якщо раніше середній розмір сільськогосподарських угідь одного ТКЗГ і ДЗГ становив приблизно 21 тис. гектарів, то із створенням аграрно-промислових комплексів він збільшився до 20—30 тис. гектарів. Це створювало умови для запровадження промислових методів і найпередовішої технології у сільське господарство. Протягом року було створено 138 аграрно-промислових комплексів.

На основі аграрно-промислових комплексів планувалося на 17—20% підняти рівень сільськогосподарської продукції.

Конституція 1971 р. У березні 1968 р. Народні збори Болгарії створили комісію на чолі з Т. Живковим для підготовки проекту нової Конституції. Весною 1971 р. проект нової Конституції був опублікований для всенародного обговорення, яке перетворилося в яскраву демонстрацію демократизму соціалістичного ладу. Обговоренню нової Конституції було присвячено понад 30 тисяч зборів, у яких взяло участь більше 3 млн. чоловік.

Необхідність прийняття нової Конституції спричинювалася докорінними

змінами в суспільно-політичному й економічному становищі Болгарії після 1947 р.— року прийняття діючої Конституції.

Характерною рисою Конституції 1971 р. є її зв'язок з Конституцією 1947 р. У новій Конституції визначені принципи не лише державного устрою, а й усієї політичної системи країни. У першому розділі визначається суспільно-політичний лад НРБ, характер держави і вказується головний напрям суспільно-політичного розвитку— даліше розгортання соціалістичної демократії. Конституція закріплює керівну роль Комуністичної партії в державі і суспільстві.

Основним принципом політичної системи в Болгарії Конституція проголошує народний суверенітет, а Народні збори є Верховним представницьким органом, який висловлює волю народу. Вони поєднують законодавчу і виконавчу діяльність і здійснюють верховний контроль. Народні збори обирають і в будь-який час можуть змінити вищі державні органи (Державну раду НРБ, міністерську раду, Верховний суд, головного прокурора).

Конституція передбачила створення нового постійно діючого вищого органу державної влади — Державної ради, яка поєднує прийняття рішень з їх виконанням. Вона здійснює загальне керівництво внутрішньою і зовнішньою політикою, має право видавати укази тощо.

Нова Конституція значно розширила права і свободи громадян, створивши нові гарантії їх здійснення. Вона «втілює і виражає реальний гуманізм і демократизм соціалістичного суспільства, вищою метою і цінністю якого є людина» [2, с. 90].

Проект Конституції був затверджений XVI сесією Народних зборів п'ятого скликання у травні 1971 р., а після всенародного референдуму Конституція була схвалена болгарським народом.

Після виборів до Народних зборів, які відбулися на основі Конституції, було обрано Державну раду на чолі з Т. Живковим. Головою міністерської ради призначено С. Тодорова.

Підсумки тридцятирічного розвитку НРБ. У вересні 1974 р. болгарський народ урочисто відзначив тридцяті річницю соціалістичної революції. «У тридцятисотрічній історії Болгарії,— відзначив Т. Живков немає такого тридцятиріччя, яке можна було б поставити поряд з тридцяттю роками, що пройшли з часу перемоги 9 вересня 1944 р., як за масштабністю докорінних змін у житті країни і народних мас, так і за перспективами, які відкрилися перед нами» [3, с. 343].

Характерними для цих років були високі і стабільні темпи економічного зростання. Так, суспільний продукт за цей час зріс у 12 разів порівняно з 1939 роком, національний доход — майже у 7,5 раза, випуск промислової продукції — в 47 разів. У найважливіших галузях промисловості зрушення ще значніші. Якщо 1939 р. в Болгарії було вироблено лише 266 млн. кВт·г електроенергії, то на кінець 1973 р.— 21952 млн. кВт·г, тобто у 83 рази більше.

За роки народної влади Болгарія з відсталої аграрної країни перетворилася в індустріально-аграрну державу. Співвідношення між промисловою і сільськогосподарською продукцією, що становило 25:75, у 1974 р. дорівнювало 80:20 при абсолютному збільшенні сільськогосподарського виробництва. У 1794 р. болгарська промисловість виробляла за 6 днів стільки продукції, скільки за весь 1939 рік.

У результаті перемоги соціалізму створено нову соціально-класову структуру суспільства, сформовано ідейно-політичну єдність народу, який непорушно стоїть на позиціях марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму. Величезні зміни відбулися в соціальній сфері: фонд споживання на душу населення з 1956 по 1973 р. зріс з 308 до 1060 левів, а номінальна заробітна плата робітників і службовців — з 778 до 1670 левів. Значний прогрес досягнуто в галузі науки, освіти і культури.

Усі перемоги болгарського народу, його завоювання у соціалістичному будівництві нерозривно пов'язані з діяльністю Болгарської комуністичної партії. Розвиток Болгарії здійснювався в тісному співробітництві з іншими соціалістичними країнами і перш за все з Радянським Союзом.

XI з'їзд БКП. Основні напрями суспільно-економічного розвитку НРБ у сьомій п'ятирічці (1976—1980) і до 1990 р. У квітні 1976 р. відбувся черговий XI з'їзд БКП, який приділив велику увагу економічній політиці партії у сьомій п'ятирічці (1976—1980 рр.) і до 1990 р.

Як зазначалося на з'їзді, сьома п'ятирічка — це п'ятирічка високої ефективності в ім'я дальшого зростання добробуту народу. Тому планом соціально-економічного розвитку країни до 1990 р. передбачено збільшення національного доходу на 45—50%. Особливу увагу приділено розвитку промисловості, обсяг продукції якої зростає на 55%, причому половина усієї продукції за якістю повинна досягти і перевершити світовий рівень. У зв'язку з міжнародним соціалістичним розподілом праці і об'єктивними можливостями Болгарії в структурі промисловості найбільше місце посідають машинобудування, хімічна промисловість і енергетика. У галузі машинобудування передбачено прискорений розвиток підгалузей і підприємств, які забезпечують переозброєння промисловості відповідно до вимог і тенденцій науково-технічної революції. Значна увага приділена виробництву машинних систем, автоматичних технологічних ліній і комплексних об'єктів.

Високими темпами буде розвиватися хімічна промисловість, яка збільшиться у 1,8 раза. На кінець 1980 р. Болгарія вироблятиме 38 млрд. кВт·г електроенергії, що дозволить значною мірою задовольнити потреби населення у паливній енергії. Високими темпами буде розвиватися матеріально-технічна база сільського господарства.

Реальні доходи населення підвищаться на 20—25%, а суспільні фонди споживання — на 35—40%. На кінець 1980 р. середня місячна зарплата становитиме 170 левів, а мінімальна підвищиться до 90 левів. План передбачає широку програму громадського будівництва, завдяки якому за п'ятирічку буде побудовано 400—420 тис. квартир.

На XI з'їзді БКП були також розроблені найважливіші і актуальні питання соціалістичного будівництва в НРБ на період до 1990 р., який характеризується як період нових глибоких якісних і кількісних перетворень у всіх сферах суспільного розвитку. Болгарія до цього часу, як вказано у матеріалах з'їзду, стане країною зрілого соціалізму.

Список літератури: 1. *Живков Т.* За достойна среща на Десетия конгрес на партията, към нови успехи, към нови трудови дела. София, 1970. 2. *Живков Т.* Отчетный доклад Центрального комитета Болгарской Коммунистической партии X съезду партии. София, 1971. 3. *Живков Т.* Проблемы строительства развитого социалистического общества. М., 1976. 4. Программа Болгарской коммунистической партии. София, 1974.

ЗМІСТ

СТАТТІ

Зашкільняк Л. О., Стронський Г. Й. Основні форми і напрями співробітництва радянських і польських істориків в 60—70-ті роки	3
Хонігсман Я. С. До питання про деформацію соціально-класової структури польського суспільства в роки гітлерівської окупації (1939—1944)	14
Рудий М. А. Становлення єдності польського робітничого класу у підвільних профспілках (1943—1944)	20
Король І. Ф., Повч М. П. Відображення в радянській пресі революційного руху в Чехословаччині 20-х років	29
Белякевич І. І. Участь поляків-інтернаціоналістів у діяльності Петроградського військово-революційного комітету під час Жовтневого збройного повстання 1917 року	39
Баїк Л. Г. Боротьба українських і польських прогресивних сил Галичини за демократизацію школи в кінці XIX століття	53
Гербільський Г. Ю., Богданов В. М. М. Г. Чериншевський про українсько-польські взаємини в Галичині наприкінці 50-х—на початку 60-х років XIX століття	63
Максименко М. М., Губенко Г. Н. Характер землеволодіння і соціальне розшарування серед болгарських переселенців у Таврійській губернії в другій половині XIX — на початку XX століття	70

ПОВІДОМЛЕННЯ

Гордієнко Г. В., Любимський Л. О. Культурно-освітня робота в польських військових формуваннях на території СРСР (1943—1945)	78
Ярош Л. В. До питання про роль фронтової преси Війська Польського в зміцненні польсько-радянської дружби та бойової співдружності (1944—1945)	84
Жулкевський В. А., Служенко П. М. Рух народних мас Чехословаччини під керівництвом КПЧ на захист республіки у період квітневої кризи 1938 року	89
Ширяєва В. Ф. Легальні видання БКП у перші роки фашистської диктатури (1923—1925)	94
Козій А. М. Соціальна структура селянства королівщин Холмщини в 1564—1661 роках (за даними люстрацій)	99

ІСТОРИОГРАФІЯ

Рабінович А. М. До питання періодизації будівництва соціалізму в НРБ (За матеріалами досліджень ідейно-теоретичної спадщини Г. Димитрова)	107
Чорній В. П., Кузько О. Г. Дослідження радянськими вченими українсько-болгарських історичних зв'язків	116
Мовчан С. П. Філіп Філіпович — дослідник новітньої історії Югославії	123
Кривонос В. П. Вітчизняна історіографія про торговельні відносини України з південнослов'янськими землями в XVI—XVII століттях	131

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ

Бейліс О. С. Будівництво розвинутого соціалістичного суспільства в НРБ	138
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Зашкильняк Л. А., Стронский Г. И. Основные формы и направления сотрудничества советских и польских историков в 60—70-е годы	3
Хонигсман Я. С. К вопросу о деформации социально-классовой структуры польского общества в годы гитлеровской оккупации (1939—1944)	14
Рудый М. А. Становление единства польского рабочего класса в подпольных профсоюзах (1943—1944)	20
Король И. Ф., Повч М. П. Отражение в советской прессе революционного движения в Чехословакии 20-х годов	29
Белякевич И. И. Участие поляков-интернационалистов в деятельности Петроградского военно-революционного комитета во время Октябрьского вооруженного восстания 1917 года	39
Баик Л. Г. Борьба украинских и польских прогрессивных сил Галичины за демократизацию школы в конце XIX века	53
Гербильский Г. Ю., Богданов В. М. Н. Г. Чернышевский об украинско-польских взаимосвязях в Галичине в конце 50-х—в начале 60-х годов XIX века	63
Максименко М. М., Губенко Г. Н. Характер землевладения и социальное расслоение среди болгарских переселенцев в Таврической губернии во второй половине XIX — в начале XX века	70

СООБЩЕНИЯ

Гордиенко Г. В., Любимский Л. А. Культурно-просветительная работа в польских военных формированиях на территории СССР (1943—1945)	78
Ярош Л. В. К вопросу о роли фронтовой прессы Войска Польского в укреплении польско-советской дружбы и боевого сотрудничества (1944—1945)	84
Жулковский В. А., Служенко П. Н. Движение народных масс Чехословакии под руководством КПЧ в защиту республики в период апрельского кризиса 1938 года	89
Ширяева В. Ф. Легальные издания БКП в первые годы фашистской диктатуры (1923—1925)	94
Козий А. М. Социальная структура крестьянства королевщин Холмщины в 1564—1661 годах (по данным люстраций)	99

ИСТОРИОГРАФИЯ

Рабинович А. М. К вопросу периодизации строительства социализма в НРБ (по материалам исследований идейно-теоретического наследия Г. Димитрова)	107
Чорний В. П., Кузько Е. Г. Исследование советскими учеными украинско-болгарских исторических связей	116
Мовчан С. П. Филип Филипович — исследователь новейшей истории Югославии	123
Кривонос В. П. Отечественная историография о торговых отношениях Украины с южнославянскими землями в XVI—XVII веках	131

В ПОМОЩЬ УЧИТЕЛЮ

Бейлис А. С. Строительство развитого социалистического общества в НРБ	138
---	-----

Министерство высшего и среднего
специального образования УССР
Львовский орден Ленина государственный
университет им Ивана Франко

ПРОБЛЕМЫ СЛАВЯНОВЕДЕНИЯ

ВЫПУСК 18

ИСТОРИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ СЛАВЯНСКИХ НАРОДОВ

(на украинском языке)

Республиканский межведомственный
научный сборник

Львов
Издательство при Львовском государственном
университете издательского объединения «Вища
школа»

Редактор О И Беляева
Художний редактор Н М Чижко
Технічний редактор І С Куючко
Коректор О Ю Патюлина

Информ бланк № 2108

Здано до набору 29 09 77 Підп до друку
01 06 78 БГ 10034 Формат 60×90¹/₁₆ Папір друк
№ 2 Літ гарн Вис друк 9 25 умовн друк арк
10 32 обл вид арк Тираж 750 прим Видавн
№ 456 Зам № 3638 Ціна 1 крб 20 коп

Видавництво при Львівському державному уні-
верситеті видавничого об'єднання «Вища шко-
ла» 290000 Львів центр вул Университетська 1

Обласна книжкова друкарня Львівського обла-
сного управління в справах видавництв пош-
графії та книжкової торгівлі 290000 Львів-
центр вул Стефаніка 11

1 крб. 20 коп.

Проблеми слов'язнознавства. 1978. вип. 18. 1—148.